سچل سرمست

Library
Institute of Sindhology
University of Sind, Jamshoro Sind

مهتمم
آغا غلام نبي گل حسن خان (صوفي)
(حڪيم حاذق)
شڪارپور

دفع پهريون ڪاپيون ٥٠٠

١٩٣٣ع

قيمت ٥-٠-٠

سچانند ليونند رام تلريجا شيام سندر بجلي پريس
شڪارپور ۾ ڇپيو

61523
6.11.8.

ڪلجگ ۾ عشق جو اوتار

سخي سلطان شاه دراز

Printed by :— Sachanand Newandram Talreja,
at the Shyam Sunder Printing Press,
Lakhi-gate, Shikarpur.
and
Published by Hakim G. G. Agha Sufi
Municipal Road, Shikarpur Sind.

(All rights reserved.)

درازن جي فاروقي فقيرن جو شجرو

1. حضرت امير عمر بن خطاب فاروق رضي الله عنه
2. عبدالله
3. عبدالعزيز
4. شيخ شهاب الدين
5. محمد
6. محمد باقر
7. شيخ عبداللطيف
8. شيخ اسحاق
9. محمد
10. يونس
11. عبدالله
12. احمد
13. برهان الدين
14. عبدالمطلب
15. عبدالوهاب
16. عبدالعزيز

---

1. برهان الدين
2. ابو سعيد احمد
3. محمد
4. سليمان
5. محمد يوسف
6. محمد اسماعيل
7. مخدوم ابوالفتح
8. مخدوم محمود
9. مخدوم عبدالعزيز
10. مخدوم رضي الدين
11. مخدوم نورالدين
12. مخدوم خواجه ابو سعيد
13. مخدوم سليمان
14. مخدوم شهاب الدين
15. حافظ علم الدين
16. مخدوم موسيٰ

---

1. مخدوم شرف الدين
2. مخدوم عبدالوهاب
3. مخدوم محمد حافظ
4. مخدوم عبدالوهاب
5. موراڳو محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو
6. پير عبدالحق
7. فقير سخي قبول محمد
8. ميان نظر محمد
9. خواجه نجم الدين
10. سلطان سخي مقبول محمد سال ١٩٢٤-٢٥ع
11. ميان صلاح الدين
12. حافظ عبدالوهاب عرف سهڻو سرمست

فهرست

مضمون	صفحو
تصوير مبارڪ ۽ سخي سلطان درازي ۽ شجرو	
صورت خطي ۾ انقلاب	الف
يادگار	١
هڪ نظر هيڏانهن	٢-٤
شڪريو	٥-٦
سنڌ ملڪ ۾ علم جي بي قدري	٧-٨
سچل سرمست جو فارسي شعر	٩
فقيري ۽ شاعري	١٠-١٦
شاهه ڀٽائي ۽ سرمست درازي	١٧-٢٤
باب پهريون	
تصوف ۽ ويدانت	٢٧-١٠٦
(تفصيل - ڏسو صفحو ٢٦)	
باب ٻيو	
حيات سرمست	١٠٩-٢٩٤
(تفصيل - ڏسو صفحو ١٠٨)	
باب ٽيون	
راڳ	٢٩٧-٣٢٠
(تفصيل - ڏسو صفحو ٢٩٦)	
باب چوٿون	
ڪلام سرمست	١-٢٥٨
(تفصيل - ڏسو صفحو ٣٢٢)	
باب پنجون	
شرح ۽ معنيٰ	٢٦١-٤٩٣
(تفصيل - ڏسو صفحو ٢٦٠)	

صورتخطيءَ ۾ انقلاب

فاضل، ڪل، قاسر ۽ ٻين جهونن شاعرن جو شعر ۽ پراڻن مصنفن جون تصنيفون، ثابت ٿيون ڪرن ته سنڌي ٻوليءَ جي اصلوڪي جهوني صورت خطي جو ٿانءُ، جهوني رواج موجب ان وقت جي ملن ۽ آخوندن جو تيار ڪيل آهي. انهيءَ صورت خطيءَ جي سٽيندڙن صرف نه ته ڇڏيو ۾ لفظن جي تلفظ (اچار) طرف به ڪيتو توجه ڪو نه ڏنو آهي. جهن ڪري ڪيترا لفظ قدرتي طرح زبان جي صحيح تلفظ جي دائري کان ٻاهر رهجي ويا آهن. گرچ ڪئپٽن سٽڪ جي ملندڙ سڌريل صورت خطي، جهن کي رواج ۾ آئي اٽڪل ٦٠ سال ٿيا، انهيءَ اوائلي صورت خطيءَ کان اهو پراڻو پوشن پٽيءَ ٻيو آهي. جهن ڪري جهوني ۽ نئي صورت خطيءَ جي وچ ۾ زمين ۽ آسمان جيڏو فرق نظر اچي ٿو. تڏهن به اچا تائين ڪي اهڙيون نامعلوم ڳالهيون منجهس رهجي ويون آهن جن کي ڪڏهن به پڪ ڪرڻ لاءِ البت ڳوڙهو ويچار ڪرڻ جي. سڀ سچا ۽

سليس آهن ۽ انهن کي سليس ئي سمجهي چشم پوشي ڪئي وئي آهي. حقيقت ۾ اهڙا نقص سنڌي لٽريچر تي هڙي سڌريل زماني ۾ بدنما داغ آهن. اهڙي کوجنا ڪري، جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ کي وڏيڪ پاڪ ۽ صاف ڪبو ته اهو نه رڳو سنڌي ساهت تي احسان ٿيندو پر ويچارن شاگردن کي ڪيتري قدر نه سهوليت پراپت ٿيندي،

مثال

(١) ” ۾ “ (٢) ” ۽ “

پهرين لفظ ” ۾ “ جي عام هجي آهي م ۽ ٻه زيري ۾، يا م هيٺ ٢ اڀيون ليڪان ” ۾ “ (ميں) ٻي لفظ ” ۽ “ جي هجي آهي الڦ ٻه زيري ” ۽ “ يا ع هيٺان ٻه اڀيون ليڪان (آنءِ) هاڻي ته ويچار ڪبو ته غلطي ظاهر ٿي پوندي. يعنيٰ ٻنهي لفظن جو تلفظ مختلف معلوم ٿيندو. هڪڙي جو ٿيندو ”مين“ ٻي جو ٿيندو ” آنءِ “ جن صورت ۾ ٻنهي اکرن جي هجي ساڳي ”ٻه زيرن“ (ٻن اڀين ليڪن) سان آهي، تهن صورت ۾ انهن جو تلفظ (اچار) ۾ ساڳيو هئڻ کپي جي ته مختلف.

ساڳي طرح ”ساءِ“ ”ڏاءِ“ لفظن ۾ آيل ”ءِ“ هيٺان ٻه زيريون (ٻه سنيون ليڪون) آهن. جن جي هجي سنڌي هجي جي قاعده موجب (سائين ۽ ڏائين) ٿيندي. اهڙي صورت خطي ها لفظ درسي ڪتابن ۾ البت گهٽ آهن مگر پين گهڻن معتبر ڪتابن ۾ عام جام نظر اچن ٿا. جن جو اثر ڪتب نويسن، ايڊيٽرن ۽ خود ماسترن تي پئجو وڃي. هن ڪتاب ۾ هر آئينده جي صفائي ڏائين اهڙي صورت: خطي ڪم آيل آهي. ڇاڪاڻ ته غلط العام صحيح آهي. شاگردن کي متين لفظن جي رڳو صورت سمجهائي وڃي ٿي، ته هي ”۾“ جي صورت آهي، هي ”ءِ“ جي ۽ هي ”ساءِ“ جيءَ ۽ انهن لفظن جي اها هجي سنڌي هجي جي قاعدي موجب غلط آهي. هن سمجهاڻي بعد پڙهندڙ جيڪڏهن مٿي ذڪر ڪيل ٽنهي لفظن (۾-۽-ساءِ) جي آواز ۽ هجي تي البت غور ڪندا ته سوورو فرق معلوم ٿي ويندن ۽ اسان جو اعتراض جائز ۽ برابر نظر ايندن. جيڪڏهن ڪو صاحب ڪهن ڏاري ٻوليءَ جو ڪو قاعدو يي فائدي ڪي ڏاڍي زوري لڳائي ”ڳاٽي ڀڳا ميهدي لائڻ ڏيءَ وارو

ڪر ڪندو ته ان کي ملندڙ سنڌي ٻولي، جنهن جو رخ اڄ ڪلهه آزادي ۽ سڌاري طرف آهي، تسليم ڪرڻ لاءِ تيار ڪيئي. اسان جو مطلب آهي ته اهڙن لفظن جا آواز سئين سڌي طرح ملندڙ هجي جي قاعده موجب هئڻ گهرجن.

جهڙي طرح اردو وارن وٽ اها ساڳي "مين" (م - ي - ن) سان مروج آهي ۽ اهڙي طرح سنڌي ٻولي ۾ به اهڙا جملي اڻ گهڙيل لفظ سنڌي هجي جي قاعدي هيٺ آڻي، سندن صورت صاف ڪرڻ گهرجي.

(٢) جيڪڏهن ويچار ونبو ته اهڙا سنڌي صورت خطي ۾ ٻيا به گهڻا لفظ ليندا. مثلا "آءٌ" وغيره. جيڪڏهن انهيءَ مٿين لفظ جو تلفظ هجي جي قاعدي موجب "آنءٌ" آهي ته جيڪر اهو به انهيءَ مٿي ڄاڻايل ساڳي نون غنه ۽ الف لنڊي واري هجي سان لکڻ گهرجي. اُهو ٻن پيشن وارو قاعدو ڪڍي ڇڏڻ گهرجي، جو سنڌي هجي جي قاعدي اندر اچي نٿو سگهي. اهڙن آوازن جا لفظ سنڌي صورت خطي ۾ صحيح هجي سان گهڻا موجود آهن جيئن ته ڌانءُ - ڪانءُ - ٿانءُ وغيره.

حق موجود

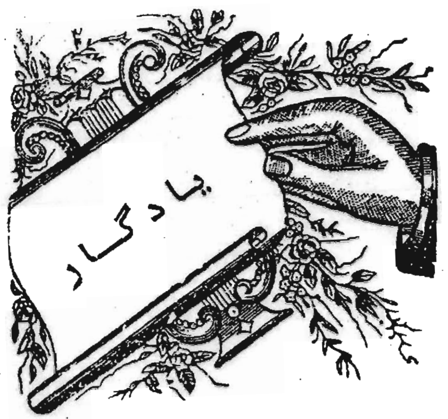

ناقصن جي پير ڪامل، ڪاملن جي رهنما، حضرت سخي صابر شاه درازي جي الطاف فقيرانه ۽ عنايت عارفانه جي يادگار ۾، هي سچل سرمست ڪتاب سندن مبارڪ نام نامي سان معنون ڪريان ٿو.

برگ سبز است تحفهء درويش
گر قبول افتد زهي عز و شرف

طالب
آغا صوفي

هڪ نظر هيڏانهن

قلم ڪش ازل کان بي قرار ۽ بي چين رهندا. مان به قسمت جي هٿان لهو لڳائي شهيدن جي لسٽ ۾ داخل ٿي چڪو آهيان. سنساري لاڳاپا ساهه ڪڍڻ نٿا ڏين. مطلب ته مان نٿو چئي سگهان ته ڪهڙين مايوسين ۽ نااميدين بعد، آءٌ هن ڪتاب جي تيار ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو آهيان. سچ پڇو ته اٽڪل ٥ سال کن فڪر ۽ غور جي درياهه ۾ غرق رهيس ۽ اهو ارادو ڇاتيءَ سان لڳائي ٿي ڦريس، ته هن حقيقي رهبر سچي سرمست جا جملي تحريري ڪارناما (Works) جن کي گردوني گردش وقت جي مدنظر سبب، ڪجهه وقت فراموشيءَ جي طاق تي رکي ڇڏيو آهي، هيڪر قلم بند ڪريان.

انهن مان فقير صاحب جو مختصر رسالو ۽ فارسيءَ ۾ ديوان آشڪار، هز هاءِ نيس سر مير علي مراد خان ٽالپر والي رياست خيرپور پنهنجي طالبيءَ جي حق ادائي سمجهي، حضرت فقير

صاحب جن جي پرواز بعد ليٿو ۾ ڇپائي پڌرا ڪيا. ان کان پوءِ جناب مرزا علي قلي بيگ، سچل سرمست جي سنڌي رسالي ۽ ڪن بيتن جي بيهر ڇپائڻ ۾ هٿ وڌو. مگر هيئنر ڏسجي پيو ته اهي دلڪش ديپڪ آهستي آهستي دنيا جي پردي تان وڃي پيا گم ٿيندا ۽ وري خاص اهڙي زماني ۾ جڏهن ته حسد ۽ نفاق جي سخت طوفان کان انسانن جي دلين جا چراغ گل ۽ گهر بي رونق ٿي رهيا آهن. حق شناسي (تصوف) جي سچي ۽ پاڪ فرقي جي بي حرمتيءَ لاءِ مذهبي مستانا ۽ ڏرمي ديوانا چڪ پائيندا ٿا وتن.

تهنڪري مٿين مقصد کي پوري ڪرڻ واسطي مان آخر سندرو ساهي ڇڏيو. ”همت مردان مدد خدا“ موجب الاهي توفيق به منهنجي رهبري ڪرڻ لڳي. ٿورن ڏينهن جي سرتوڙ محنت ۽ مشقت بعد، مونکي پنهنجي مطلب ۾ ڪاميابي نصيب ٿي؛ يعني ته پنهنجي محب دوست ۽ درازي ياءِ ديوان ولبداس ڊپٽي ڪليڪٽر جي مالي مدد سان سچل سرمست جو فارسي ”ديوان آشڪار“ ٻيو دفعو ليٿو ۾ جدا ڇپائي پڌرو ڪيم. انهيءَ کانپوءِ جيڪي سنڌي بيت وقت بوقت سچي سائينءَ جي زبان مبارڪ

مان نڪتل هوا ۽ گهڻو ڪري عام طرح واپرايل ڪين هوا، تن جو ڳچ حصو رياست خيرپور جي مير صاحبن جي دفترن مان هٿ ڪري، باقي جناب ميرزا علي قلي بيگ جي ڇپايل رسالي مان چونڊي ۽ ڪي فقيرن ۽ راڳيندڙن جي يادگيري تان وٺي، هت ڇپائي پڌرا ڪريان ٿو.

پيٽ جي غلامي ۽ علم جي ڪمي سبب مان ڇٽي ٿو سگهان، ته ممڪن آهي جو هي ڪتاب لکندي، خيالات جي اڪت ميدان ۾ مان البت ٿوڪرون ٻه ڪاڏيون هونديون ۽ مگر سخن دان، سخن چين ۽ معرفت جي صاحبن کان خطا پوشي ۽ اصلاح جي اميد رکڻ بعد، مان هي عرض ضرور ڪندس، ته منهنجي هي ناچيز محنت، سچن صوفين جي خدمت جي بجاوري جو ڪ پورو ثبوت آهي.

مان انهيءَ ۾ ئي خوش آهيان، جو گهٽ ۾ گهٽ وڏيائن ۽ صفائي جي صاحبن جون نظرون ته مون تي ٻه پيون پونديون.

الا اي خردمند فرخنده خوءِ
هنرمند نه شنيده ام عيب جوءِ

قلم الفقرا
آغا صوفي

رواجي طرح نانءُ، ڪي (ناءُ) ڪري لکندا آهن ۽ پر حقيقت ۾ اهاسجي غلط آهي. ڇاڪاڻ ته 'ن، غنہ نڪري وچان ڪري قدرتي واتان نڪتل آواز ٿري ٿو وڃي.

(۳) سنڌي صورت خطي جي اوائلي سٽيندڙن جيڪي 'ون، غنا لفظن ۾ ڪم آندا آهن سي ان وقت جي رواج موجب ياپين بولين تان ورتل آهن يا پنهنجي دماغ جو ديهختو ڪڍي درج ڪيا اٿن. هلندڙ وقت ۾ ڏسجي ٿو ته انهن جا آواز زبان تان صفا خارج ٿي ويا آهن. پر جهن صورت ۾ صحيح لکڻ صحيح ڳالهائڻ جي ماتحت آهي، يعني ڳالهائڻ مان ئي لکڻ پيدا ٿيو آهي اهڙي صورت ۾ ڪ ته مروج طور تي واتان نڪرندڙ آواز موجب لفظ لکڻ گهرجي. پيو ته اهڙن زائد نونن کي صورت خطي ۾ جاءِ ڏيڻ ئي بي سود سمجهڻ گهرجي. اهڙن لفظن جي اصلوڪي صورت جا مثال جن کي قيرائي هن ڪتاب ۾ صحيح صورت ۾ آندو ويو آهي، هيٺ درج ڪجن ٿا.

نمبر	اصلوڪي صورت	هن ڪتاب جي صحيح صورت	ڦير ڦير وارا حرف
	ڪنهن	ڪهن	ٻهريون نون آواز نه ٿو ڏي
	جنهن	جهن	" " "
	منهن	مينهه – ميده	ٻويون نون آواز نه ٿو ڏي
	مينهن	مينهه – مينه	" " "
	شينهن	شينهه – شينه	" " "
	دالهن	دالهه – داله	" " "
	بالهن	بالهه – باله	" " "
	جئين	جيئن	صحيح آواز وارن لکڻ وقت "ء" پويان ٿو آواز ڏي.
	لئين	لئين	" " "

جيڪڏهن اهڙا ذايد غنا 'نون، زور سان تنبا ته اهڙا ڪيترا لفظ نڪرندا جن جي پويان اهي 'نون، پئجي سگهندا. مگر اهي حقيقت ۾ غير ضروري بلڪ غير موزون آهن. مثلاً – پاڻي = پاڻين، ڪاڻي = ڪاڻين، ڇاڇي = ڇاڇين، چاچي = چاچين وغيره.

(٤) ڻ ۽ ڃ جي آوازن ۾ "ن" اڳيئي

موجود آهي پر تڏهن به ڪيترن معتبر ڪتابن ۾ انهن لفظن جي پويان 'نون، زايد آندل آهن. مثلاً – سهڻا = سهڻان، مهڻا = مهڻان ماڻا = ماڻان، اڃا = اڃان، سڃا = سڃان.

باقي وڃان جو پويون 'نون، صحيح آهي ڇاڪاڻ ته اهو "آن" زمان مضارع جي نشاني آهي. (وڃڻ – وڃ – وڃان) اهڙي ساڳي طرح "ڻ" اکر (ڙ ۽ ن) جو اڳيئي مرڪب آهي. تنهن ڪري ان جي پويان 'ن، آڻڻ اجايو ٿيندو. اهڙا ٻيا به مرڪب (گڏيل) حرف سنڌي (الف بي) ۾ موجود آهن، جهڙي طرح ڄ ۽ ڃ (جھ) گ ۽ ڳ (گھ) وغيره.

هن ڪتاب جي صورت خطي جو اڏو وڏو تاتُ ڦيرائي، سموري ٻولي ۾ ٻاپر ڪتو وڃڻ، اسان بلفعل موزون ۽ واجب ڪين ٿا سمجهون. ڇاڪاڻ ته اها ڦير گهير رڳو اسان جي خيال تي منحصر نه ٿي رکي. مگر ڪهڻ ۾ ڪهڻ جيڪي زايد 'نون، ۽ ٻيا حرف صورت خطي ۾ ڪم اچي ويا آهن ۽ انهن جو آواز قدرتي تلفظ سان نٿو ملي، نه ڪي انهن جي ڪا ضرورت

نظر اچي ٿي ۽ نوري انهن جي ڪڍڻ ڪري
لفظ جي معنيٰ ۾ ڪو ڦيرو پوي ٿو، اهڙن زايد
نون ۽ اکرن کي هن ڪتاب جي صورت خطي ۾
جاءِ ڪانہ ڏني وئي آهي. اهڙن زايد حرفن جا
مثال نموني طور مٿي ڏنل آهن ۽ پر جيڪڏهن
هن ڪتاب ۾ ڪهن هنڌ اهڙا زايد حرف اسان جي
مٿي ذڪر ڪيل اصول جي خلاف نظر اچن تہ
اها پريس جي چڪ ڄاڻڻ گهرجي.

شڪريہ

آخر ۾ فقير ولهداس دارازي (ڊپٽي ڪليڪٽر)
جي حق ۾ سواءِ دعا جي ٻيو ڪجهہ بہ چئي نٿو
سگهان. جنهن شريف دوست هر طرح سان منهنجي
مئل شوق کي زنده ڪرڻ ۾ مسيحائي جو
ڪم ڏنو آهي. مان مبالغي سان نٿو چوان تہ
جيڪڏهن منهنجو هي هم رفيق شفيق دوست مون
کي هن ڪم ۾ پنهنجي مصلحت ۽ مشوره جي خزاني
مان همت جي جواهرن سان مالامال نہ ڪري
ها، پڻ مالي ۽ خيالي امداد نہ پهچائي ها، تہ هي
عشق ۽ عرفان جي عطرداني، اهل ذوق شوق
جي دماغن کي، هوند ايترو جلد معطر ڪين ڪري ها.

رسالي جي بيتن کي وقتن جي لحاظ تي
باقاعده ورهائڻ، ۽ هر ڪ راڳ بنسبت سنگيتن
موجب مشوره ڏيڻ ۾، منهنجي معزز دوست
سيٺ قيمترام صاحب رهيجي (شڪارپوري) جيڪو

پنهنجو قيمتي وقت خرچيو آهي، ان لاءِ هن صاحب بيشڪ ڪوڙئي ڪيرون لهڻيون.

موصوف سيٺ صاحب، في زمانه سنڌ ۾ علم موسيقي (راڳ وديا) جي فن جو هڪ مُسند ماهر ليکيو وڃي ٿو. تنهڪري اسان کي يقين آهي، ته اها تقسيم ۽ تحرير ڪهڙو ڪري نقص مان نڪتل آهي.

مسٽر نارائڻداس شنڪراڻي ايم- اي پرنسپال ڏرم سيا هاءِ سڪول شڪارپور جي هن باري ۾ ڏيکاريل همدردي پڻ وسارڻ جوڳي ڪين آهي. هن آزاد خيال انسان جي مشوره جي مشڪوري کان مهنجي قلم کي قاصر رهڻ نه کپرجي.

مشڪور احباب

آغا صوفي

ٽهن ڪري (سٽ ٥)

سنڌ ملڪ ۾ علم جي بي قدري

سنڌ جا جهونا ڪتب خانا جيڪڏهن کڻي جاچبا، ته سنڌ جي هزارن عالي دماغ شاعرن، فيلسوفن ۽ مصنفن جي محنتن جا بي بها ذخيرا منجهن موجود ڏسبا؛ پر افسوس جو انهن عالمن جي دماغ جو دفن ٿيل خون بند رهڻ سبب، اهڙو ته خشڪ ٿي ويو ته ڏسجي، جو منجهس اها رنگت ئي ڪانه رهي آهي. اهڙا ڪيترائي ڪتب خانا اسانجي نظر مان نڪتل آهن، جي اڌهي جي ٻوري ٻوري خوراڪ ٿي رهيا آهن!! مگر افسوس جو جيڪي آهن سخي، تنجو هٿ ڇيو نه ڪري؛ جن وٽ وري آهي ڪا موجودات تن وٽ سخا جو نالو نه، لهه پوءِ ڇٽو ته اهي [illegible] رفتڪان نروار ڪري، سو ڪري ڪير، عالم

آشڪار ٿين سو ٿين ڪين ۽. سياڻن سچ چيو آهي ته....

«چڱا سي جن جا پويان چڱا»

مغربي قومن جي ترقي جو هڪڙو سبب اهو به آهي جو هو پنهنجن عالمن کي مرڻ کان پوءِ به مرڻ ڪين ڏين.

سچ پچ جيڪڏهن اسانجي سچل سرمست جهڙا معرفت جي باغ جا مالهي مغربي دنيا ۾ پيدا ٿين ها، ته سندن ڪارنامن جي ڇپائڻ ۽ شرحن لکڻ تي، هزارها رپيا ڇو ته ڪير نه قربان ڪري ها. "پر گهر جو پير چلهه جو مارئي" وارو مثال شايد رڳو اسانجي سنڌڙيءَ سان ئي لاڳو آهي ۽ آهي به واقع ائين.

گل پهنڪي هو اورون کي طرف اور ثمر بهي
اي خانه بر انداز چمن ڪچهه تو ادهر بهي

سچل سرمست جو فارسي شعر

سنڌي ڪافين ۽ بيتن کانسواءِ، سچل سرمست جو پارسي زبان ۾ چيل شعر، ديوان آشڪار ۾ درج ٿيل آهي ۽ جو واقع حقيقت جي حال جو هڪ بي نظير ڪتاب آهي، مگر اڄ ڪلهه ڏسجي پيو ته پارسي زبان کان محروم سنڌ جا عالم، سنڌ مان پارسي جهڙي مٺڙي ۽ رسيلي زبان جي ٿڏي ڪٽائڻ ۾ ڪيتري نه قدر سرگرم آهن. نه رڳو ايترو پر هو ڪهڙن قدر منزل مقصود کي وڃي اوڏو به ٿيا آهن. ٿهڪري اهڙن هيرن جو قدر، جاڻ وارن ري جاڻي، سو جاڻي ڪير. پوءِ ڇو نه ڪين ته اهڙا ڪيماوي نسخا، دنيا جي هستيءَ جي صفحي تان معدوم ٿيندا رهندا.

انهن سڀني ڳالهين تي مدنظر رکي، اسان اهو نتيجو ڪڍيو، ته اهڙي قدرتي شاعر ۽ سچي سالڪ جي نازڪ خيالي کهڻ به طريقي ضرور ظاهر ڪجي، ته پڻ هر هڪ انسان اهڙي عاشق جي خوب ۽ خاص خيالن مان واقف ٿئي، فيضور ٿيڻ کان محروم نه رهي.

انهي ڪري اسان سچل سرمست جا اهي فارسي ڪلام، جي ديوان آشڪار ۾ درج آهن، ڪثرت سان تصديق طور، هن ڪتاب ۾ هر منزل تي سندس سنڌي بيتن سان گڏ پيش ڪيا آهن.

فقيري ۽ شاعري

وڏي ڇڏ وڻ تہ وڃائي ڇا
شعر چوڻ ۾ ناهي فقيري (سرمست)

جناب ديوان گربخشاڻي صاحب واري شاه صاحب جي رسالي جي شرح نظر مان ڪڍندي، اسان کي ڏکہ سان ظاهر ڪرڻو ٿو پوي، تہ ديوان موصوف جو قلم الاجي ڪيئن قبضي مان نڪري ويو آهي، جو سچل سرمست جهڙي عالم فاضل ۽ ثاني منصور جي باري ۾ لکيو اٿس تہ...... "سچل وغيره شاه صاحب جي ڏکي بہ رسي ڪين سگهيا آهن." انهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي تہ سرمست صاحب جي تحريري ڪارنامن مان، جناب ديوان صاحب جي نظر کي، هڪ نقطو بہ نصيب ڪين ٿيو آهي.

لطف مستي تو ڪيا جاني واعظ
اري صاحب توني تو پي ہي نهين

جيڪڏهن هن لاهوتي لعل جو ڪو نظم يا نثر نظر مان نڪتو بہ اٿس، تہ اهو سندس خيال جي آغوش ۾ شايد اچي ڪين سگهيو آهي، بلڪ سندس سليم سمجهہ جي دائري کان ٻاهر رهجي ويو ٿو ڏسجي.

جيڪڏهن هو صاحب سچي سرمست جا رڳو ڇاپي هيٺ آيل ڪتاب جهڙي طرح ديوان آشڪار، رازنامو، قتل نامو، تارنامو، رهبرنامو ۽ ٻيا ڇيدي سنڌي ٻوليءَ ۾ جدا ڇپيل بيت ۽ ڪلام، جي هزارن جي مٿي ٿيندا، مطالع فرمائي ها، (جن مان ڪي هن ڪتاب ۾ پڻ ڏنل آهن) تہ هوند اهڙي الڪ سمائيندي پيٽ پل ۾ انهن ٻن ماتي محسن جي وچ ڪريٽي ڪين ها. درحقيقت حضرت شاه لطيف جي شعر ۾ جيڪي فقيرانہ خوبيون ۽ روحاني راز آهن، تن تي اسانجو صاحب قلم جناب ديوان صاحب ويو آهي ڪک وجهندو، باقي رڳو ظاهري شاعرانہ ڇٽ پٽ ۾ سو ڪيس امت اچاريو اٿس.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي، تہ عام عشقي آکاڻين کي هڪ عجيب غريب پوش ڏيڻ جي طرز، حضرت شاه ڀٽائي کي پوري پوري عمل ۾ آيل هئي،

پر قدرتي سيڻ سينڌري کي شعر ۽ نڪتہ ڏيڻ ۾
سچ پچ کين ڪٿايو اٿس ۽ مولانا رومي جي
مثنوي جو ترجمان بہ ڪئي هڪ هيو ۽ پر جڏهن
شعر جي شاهي ميدان تي نظر پوي ٿي، تڏهن
منصف مزاج ماڻهن اهو ضرور چوندو تہ شاهہ صاحب
جو شعر علم عروض جي قاعدي کان آزاد آهي.

علم عروض جي معنيٰ رڳو بحر جي بندش نہ
آهي، بلڪ جملي جا جملا پهلو پورا هجن.
مثلاً سر ڪلياڻ ۾ شاهہ صاحب فرمائي ٿو ....

"ڪري پاڻ ڪريم جوڙون جوڙ جهان جون"

هاڻي ڪيڏانهہ ڪريم جي صفت (بخشش) ۽
ڪيڏانهہ جهان جي خلقڻ جو ڪم، جو ڪتي ڪريم
کان ورتو ويو آهي. شعر جو قاعدو آهي، تہ جا
فاعل ۾ صفت هجي، ان جو فعل بہ انهيءَ صفت
وارو هئڻ گهرجي. تهڪري خالق جو ڪم ڪريم
کان وٺڻ شعر جي داد کان دور آهي.
ٻيو مولانا سعدي جي ڪتاب ڪريما ۾ ٿو فرمائي.

"ڪريما ببخشاي بر حال ما"

شعر ۾ جيڪڏهن شاعر ڪريما جي بدران رحيما آڻي ها
تہ بہ شعر جي قاعدي موجب بحر غلط ڪين ٿئي ها، پر
بيهقائي (سٽ ١٨)

جهن صورت ۾ پويان بخشش جو لفظ پيلو آهي ۽ ڇهن
صورت ۾ هنڪي فاعل بہ اهو آڻڻو پيو، جهن ۾ بخشش
جي صفت موجود هجي، يعني 'ڪريم' ۽ نہ 'رحيم'.
هي هنڌ سر سامونڊي ۾ شاهہ صاحب ٿو فرمائي.

"اي ڳس غواصن، جهن ۽ سمنڊ موجهاڳون
پيهي منجهہ پاتار جي، ماڻڪ ميڙياڳون
آڻي ڏناڳون هيرا لعل هٿن سين."

شعر جي قاعدي موجب جهن چيز جو نالو شعر
۾ آندل هجي، خوبيون بہ انهي چيز جون آهي
بيان ڪرڻيون آهن، جي منجهس موجود هجن
۽ نہ پيون. هاڻي مٿين بيت ۾ شاهہ صاحب هڪ
طرف سمنڊ ڏيکاريو آهي ۽ ٻي طرف ان جي
خوبي ۾ هيرا ۽ لعل ظاهر ڪيا اٿس ۽ جي سمنڊ
جي بنہ پيدائش ڪين آهن، بلڪ جبلن ۽ ٽڪرن
جي پيدائش آهن. خبر نہ آهي تہ الاجي ڪهڙي
سمنڊ ۾ حضرت شاهہ پتائي اهي هيرا ۽ لعل ڪٿا
ٿيل ڏٺا هوا. هان جيڪڏهن ايئن چئبو تہ هن
وحدت جي وادي جي غواص وحدانيت جي
اونهي اوڙاهہ ۾ سڀ ڪجهہ خلط ملط ڏٺو هجي،
تہ اسين بيشڪ مڃڻ لاءِ تيار آهيون.

هي صورت ۾ علم عروض جي ظاهري فن موجب ته اهي شعر جي قاعدي موجب ڪاتي پڪيون غلطيون آهن، جي جيڪڏهن ڪنهن مجازي ماهر شاعر کان صادر ٿين، ته پيو نه ته به ڪيس انهيءَ هيرن ۽ لعلن واري سمنڊ جي ڪٺي حوالي ڪجي.

متي ڪيل ذڪر موجب توڙي ڀلي شاه صاحب جو شعر، توڙي ڀلي سچل سرمست صاحب جو، اهي سڀ علم عروض جي ظاهري فن جي نقطچيني کان آجا ٿي نه ٿا سگهن. ڇاڪاڻ ته سندن ڪلام ۾ ان وقت جي حال مستي ۽ موج مستيءَ ۾ شعر جي قاعدي جا زنجير ڀڃي ڪري توڙي ڇڏيا آهن، مگر ڪي خاص شاعرانه نقطا، جيئن ته سرحرفي (Alliteration) تجنيس، مضمون نگاري، شعر جي جدت ۽ سلاست وغيره خوبيون، جيڪي هنن ٻنهي بزرگن جي شعر ۾ نظر اچن ٿيون، سي پڻ سڀ پڇ سندن لدني علم جا ثبوت آهن ۽ نه شاعرانه فن جا.

جيڪڏهن اهڙن بزرگن جو ڪلام محض مجازي شاعرانه ڪٽ جو ڪلام ليکيو ته اسان سندن خاص ڪلام کي حقاني يا وجد جو ڪلام ڪري ڪوٺڻ لاءِ تيار ڪين آهيون.

جيڪڏهن ائين نه به چوڻ ۾ ايندو ته اهي محبت جا ماڻ اُنهن مستن مدهوشيءَ ۾ ڪين ميا آهن، ته پوءِ سندن ڪلام ايتري عزت جي نظر سان ڏٺو وڃي سو ڪيئن ٿو وڃي ڇو؟

مگر جهڙي صورت ۾ اسانجو انهن بزرگن جي فقيرانه مستيءَ ۾ پورو پورو وشواس آهي، تهڙي صورت ۾ سندن شاعرانه هستي کي فقيرانه مستي تي ترجيح ڏيڻ کان اسانجو قلم قاصر آهي.

جيڪڏهن سچل سرمست ڪاهي ڪاهي پنهنجي فارسي ديوان ۾ مجازاً شعر ڪوئي ڪئي به آهي، جهڙي طرح مرشد جي تعريف، حضرت عطار جي ۽ پيغمبر سڳوري جي واکاڻ وغيره، ته اها البت شعر جي قاعدي ۾ پوري پرپوتل نظر اچي ٿي.

انهيءَ مان ثابت آهي ته سرمست صاحب نه رڳو قرآن شريف جو حافظ هو ۽ فارسي زبان جو ماهر پر شعر جي علم مان به واقف هو. مگر اهي قاعدا موج مستيءَ واري حال ۾ چيل شعر سان لاڳو ٿي نٿا سگهن.

اسان جي هنن سٽن جي اها سٽ نه آهي ته ڪو پٽ ڏٺي کي معمولي مستي ثابت ڪريون، ڇاڪاڻ ته سچ ڪو ٿري بيت لکي، پر اسانجو مطلب اهو آهي

تہ رڳو ظاهري شعر جي فن ۾ جو حضرت شاھ سائين کي امت اچاريو ويو ھو، سو اھڙي ڪامل فقير جي فقيري شان وٽان ڪين آھي ۽ نہ وري اھو طريقو اھڙي بزرگ ھستي ۽ لاڪڻي لعل سان درحقيقت لاڳو ٿي سگھي ٿو.

اسانجو دراصل ھي مطلب آھي تہ توڙي ھجي شاھ ڀٽائي، توڙي ھجي شاھ ڪريم، توڙي ھجي سچل سرمست، توڙي ھجي سامي ۽ ادي الکہ جا لکہ لکيندڙ لعل، ظاھري علم جي قاعدي جي قيد ۾ اچي نٿا سگھن ۽ پڻ جو ڪجھ زيب زينت سندن قول يا فعل ۾ نظر اچي ٿو سو سندن حقيقي عشق ۽ لدني علم جي سچائي جو ثبوت آھي.

اين سخن عشق ست ني از شاعريست
کي خسان دانند اين اشعار را (سرمست)

ھي عشق جا آلاپ آھن ۽ نہ ظاھري شعر جي فن جا پلا ھنن ڪلامن جي جتن کي ڪھڙي جاڻ.

ديوان آشڪار ۾ "ري" جي رديف ۾ سرمست صاحب انھيءَ ڳالھہ تي زور ڏئي ٿو ظاھر ڪري.

در حال ھمين کہ تاب گفتم
از خيال بدان مدان تو اشعار

شاھ ڀٽائي ۽ سرمست درازي

شاھ ڀٽائي، مذھبي رنگ جو صوفي ھيو. انھيءَ ڪري مٿس ڪفر جي فتوي ڪانہ آئي آھي.

ثابتي

"تان مڃ محمد ڪارڻي نرتون منجھان نہ
تان تون وڃيو ڪيئن ناڻين ڪنڌ ڀڃن کي" (شاھ)

سرمست درازي، لامذھب صوفي ھيو. انھيءَ ڪري مٿس انيڪ ڪفر جون فتوائون آيون آھن.

ثابتي

مذھبن ملڪ ۾ ماڻھو منجھايا
شيخي پيري بزرگي بيحد ڀلايا
ڪي نمازون نوڙي پڙھن ڪن مندر وسايا
اوڏو ڪين آيا، عقل وارا عشق کي (سرمست)

مذدو مومن ناھيان - آءٌ جوئي آھيان سوئي آھيان (سرمست)

University of Sindh ... Sind

اهڙيءَ ريت هو شريعت کي ڪو جاهل صوفين وانگر نندي ڪونه ٿو.

ثابتي

از شرع رو بتاب گر مردي
غوث و قطب کنند سلام شرع
آن موحد که درد عشق گرفت
سر تصدق کند بنام شرع
گفت ملحد که حد شرع گذاشت
چون بو حدت روم کدام شرع (سرمست)

اهڙيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته سرمست صاحب کي سچ پچ شريعت جي بہ عزت ضرور هوئي.
پر سندس آخرين مصرع مان معلوم ٿو ٿئي ته عشق واري منزل مذهبي اصولن کان آجي آهي ۽
خاص موج ۽ مستي جي وقت.
شاه لطيف ته نمائي ۽ نياز جي درياه ۾ هميشه غرق رهيو آهي.

ثابتي

جيڪي مدعا جهان سو تاريءَ تکي تهنجي
لطف جي لطيف چئي تو ريت ڪمي ڪانه
مدل چئان آءٌ نه ڪو ٿئي ڪم فضل جو

آءٌ وچڪڻ چاڙهه موج نہ سهي مڪڙي
مڙي مٿاين جو، بيحد چاڙهم بار
چوڻ چارو ناه ڪو، بدين بي شمار
ڪپڙ ڪارو نيار - اڪارين احسان سين (شاه)

سرمست درازي موج ۽ مستي جي معراج تي پهتو هيو.

ثابتي

مست رهي ميخاني اندر، مڪه ولي سي مستي
مستي مان نا سر سڄاڻي، تون جو ڪم ڪمبختي
هون سي ڪوڙ يون ڳالهون سچا سچو عشق آلستي (سرمست)

شاه لطيف پنهنجن ڪلامن ۾ معرفت جي مامرڪي ڳجهو ڪري پوشيده رکيو آهي ۽ جي وري ڪٿي انا الحق جو آواز آلاپيو بہ اٿس ته بہ اهو پردي اندر.

ثابتي

جان جو سهي باڻ ۾، ڪم روح رهاڻ
نڪو ڏو نگر ڏيه ۾ نکا ڪينچن ڪاڻ
پنهون ٿمس پاڻ، مستي تا سور هوا (سرمست)

هنن بيت ۾ ڪرچ شاه صاحب انا الحق آکي ڪو آهي، مگر پنهون جي پردي ۾ ۽ نہ ظاهر.

بلون بيت شاه جو آهي ۽ ٻ سرمست جو

523
11.83

سرمست درازي حقيقت جا حال پٽ پڌر ڪري ڏيکاريا آهن ۽ هردم قدم تي ظاهر ظهور انا الحق پيو آکيندو ويو آهي.

ثابتي

عاشق انا الحق - آکيو پيو آکيج
هادي عبدالحق - حرف هدايت هي چيو (سرمست)

ادب الٿي اوٽ - اوٽ ته اڳا هون ٺهين
مار نناري چوٽ - عاشق انا الحق جي (سرمست)

شاه ۽ **سرمست** ٻئي عالم فاضل هوا

شاه ڀٽائي مولانا رومي ۽ جامي جو مقلد ٿي رهيو آهي ۽ مولانا رومي جي مثنوي جو ترجمو پنهنجي شعر ۾ گهڻو ڪيو اٿس.

ثابتي

"مثنوي و مولوي و معنوي
هست قرآن درزبان پهلوي" (رومي)

ترجمو

"جي تون بيت ڀانئين، سي آيتون آهين
نيو من لائين - پريان سندي پار ڏي" (شاه)

"چشم بند و گوش بند و لب ببند
گر نه بيني نور حق، برمن بخند (رومي)

ترجمو

"طالب قصر سندا سڀ، رومي چيو آهي
تاڙي جي لاهي، ته منجهين مشاهد ٿئي" (شاه)

سرمست درازي معرفت جي ميدان ۾ حضرت عطار کي تسليم ڪيو آهي. نه رڳو ايترو پر مولانا جلال الدين رومي ۽ مولانا جامي کي حضرت عطار جو غاشيه بردار ڪري ڪوٺيو اٿس.

"عطار نبود آنکه خدا بود خدا بود
او پاي وجود آنکه خدا بود خدا بود
در نام فريد آمد آن يار يگانه
پس عشق فزود آنکه خدا بود خدا بود

"اي دلا خوشبوز شه عطار در جانم رسيد
آن زمان يکبارگي از کفر و دين ما را کشيد
چه جلال الدين چه جامي غاشيه بردار او
اين چنين تعريف من از پير عبدالحق شنيد" (سرمست)

شاه ڀٽائي پنهنجي حياتي جو ڪجهه وقت سيلاني ٿي رهيو آهي، جنهن ڪري سندس سمورو ڪلام سندس بيروني تجربن سان ڀرپور پيو ڏسجي.

ان کان سواءِ نيچر جي نظارن کي نظر ۾ آڻڻ واسطي ته، استاد ڪامل هيو بلڪ لاثاني چئجيس به غلط ڪين آهي.

ثابتي

سڄ لسي سمياڻون، بندر جن تڙن تي
سڄ سڀي ساڄا ڪري، ڪوها ڪديائون
ڀرتون ڀڃن ۾، چوڙي چڙهيائون
لهريون لنگهيائون، لطف ساڻ لطيف چئي (شاهه)

لڏڪا لنڪا ڪن، لءِ لڏڪا جي اورها
ڪٽي سوني لڏڪا جو، سڪ نه سانوڻدين
پره پڄڻه چوڙيا، ڪاري کهڙائين
وڏي ڀاڳ ڀڙن، جي ڪهيا ڪارونيارڙي (شاهه)

سرمست درازي کهڙو ڪري پهنجي جيءَ

سان جهيڙو ٿي جو ٿيو آهي. هنجو سير سرير کان ٻاهر ڪين هيو. قدرت جي ڪلنجي ڪارنامن جا سيني اندر سير ڪيا اٿس.

ثابتي

"جان ڀروڙيم ڀاڻ کي، تا ڀاڻ ڀهون آهيان
ڪيهي طرف ڪاهيان- جو طرف مڙئي تون ئي" (سرمست)

"غوطو مارج اوچتو، منجهه قلزم ڪارونيار
زمين زمن آسمان، اندر آب وسار
دانهه دم گذار- طالب ٿي تاريڪ ۾ (سرمست)

"در ولايت جسم وجان من بادشاهي مي ڪنم
بادشاهي چيست ليڪن خود خدائي مي ڪنم" (سرمست)

"شام ز عرب چه ايران پرسي تو راه توران
هرگز مشو تو حيران باشي تو گنج خانه
ڪردي بسي زيارت ديدي همه عمارت
ڪردي بگو چه کارت باشي تو گنج خانه" (سرمست)

شاهه ڀٽائي سالڪ هيو
سرمست درازي سالڪ مجذوب هيو

ثابتي

مست ٿئين ته مريد نه رکجان، وڃ جا راهه ديواني
آمد رفت نه چاڙهن ڪڏهين، بيخود ڪن نه ٻهاني
بي سڌ، سڌ انهن کي ناهي، رهندا لامڪاني (سرمست)

همي رقصم همي رقصم همي رقصم برسوائي
همه مردم هميگويند بود اين شخص سودائي (سرمست)

شاهه ڀٽائي پهنجي سموري حياتي بزرگانه نموني ۾ عبادت ۽ بندگي ۾ مذهبي اصولن جي پابندي سان گذاري آهي.

(باب ٻيو)

تصوف ۽ ويدانت

سرمست درازي پيري ۽ بزرگي کان بلڪل بيزار رهيو آهي سندس حياتي عاشقانه طريقي جي حياتي نظر اچي ٿي ۽ نه ذاهدانه.

ڏسا ٻتي

بزرگ شيخ مشائخ يارو، نا مخدوم اٿما سي
نڪي قاضي نڪي ملا، معلم پير ٻڌايا سي
نڪي ناه ذڳي جا ڏاهي رنگه رساءِ رکها سي
سچا باجهون عشق الاه جي- ڪوئي هنر نه سکيا سي

مرشد آکيو عاشق ٿئن تان، مڪر ڏيج مشاخي
شيخي پيري ۽ بزرگي، اٿي سڀ ملاخي
سچا سوز گداز سوا سچ، ٻيا سڀ چور طباخي

عاشقان باشند در سوز و گداز
زاهدان هستند در روزه نماز سرمست

شاه لطيف هميشه جمالي هيو.
سرمست درازي کهڙ ڪري جلالي هيو.
مطلب ته - شاه لطيف جي ڪٽي هڪ لعل هيو ته سرمست درازي هڪ روشن چراغ هيو.

جمالي (سٽ ٢ ۽ ٣)

تفصيل

١- صوفي، تصوف ۽ ويدانت
٢- صوفين جو عروج
٣- صوفي ۽ ٻيا مذهب
٤- صوفي معصوف ۽ مستصوف
٥- برهم = حق
٦- پاڻ سڃاڻڻ
٧- آتما = روح
٨- خطرات
٩- معرفت ۽ عشق
١٠- يقين
١١- صوفين جا فرقا

صوفي

تصوف ۽ ويدانت

(معنيٰ ۽ تاريخ)

اهل قلم مدتن کان صوفي لفظ جي اصليت ۽ معنيٰ ثابت ڪرڻ ۾ غلطان ۽ پيچان رهيا آهن. ڪي چون ٿا ته صوفي لفظ صوف (پشم) مان نڪتل آهي جو انهيءَ جماعت پوشاڪ جو رنگ آهي. ڪن جو قياس آهي ته صوفي لفظ جو اشتقاق صف آهي ڇاڪاڻ ته اها جماعت هميشه عبادت ۽ بندگي ۾ سڀ کان پهرين صف (قطار) ۾ رهندي آئي آهي. گهڻو ڪري اهل قلم، صوفي لفظ جو بنياد صفا مان ثابت ڪن ٿا. ڇو ته، صوفي سرمست سدائين سيني جي صفائي جا صاحب آهن. ڪن ته وري فيلاسوفي ۽ ٿياسوفي لفظ جي خيال تي صوفي لفظ يوناني زبان جو لفظ مقرر ڪيو آهي. ڪن راوين جي روايت آهي ته حضرت محمد مصطفيٰ (صلعم) جي زماني ۾ مسجد

جماعت جي پوشاڪ (سته ۴)

نبوي جي ڀرسان هڪ چبوترو هو، جنهن ۾ مسڪين
۽ عاجز اصحاب جناب حضرت محمد مصطفيٰ (صلعم)
جي ڇانوَ هيٺ پرورش پائيندا هئا. انهيءَ چبوتري
کي عربي ۾ صفه سڏيندا هئا ۽ انهن اصحابن کي
اصحاب الصفه ڪري ڪوٺيندا هوا. تنهنڪري
چون ٿا ته اهو صوفي لفظ صفه مان نڪتل
آهي. علامه عبدالڪريم بن هوازن قشيري پنهنجي
رسالي قشيري ۾ انهن معنائن کي رد ڪيو آهي،
پر سڀ کان زياده قابل قياس راءِ جيڪا ڏني
آهي ته علامه ابن جوزي جي آهي جو تصوف
جي تصنيفات جو هڪ معتبر مصنف مڃيو ويو
آهي. هو وليد بن قاسم جي روايت موجب بيان
ڪري ٿو ته عرب جي جاهليت واري زماني ۾
صوفي نالي هڪ گروهه هو جو ان وقت جي ظاهر
پرستيءَ کان منهن موڙي دنيا تياڳي ڪعبي شريف
۾ گوشه نشيني اختيار ڪري حقيقي عشق ۾
مشغول هوندو هو. اهو فرقو غوث بن مر جي
خاندان مان هو، جو تميم بن مره جو قبيلو
هو. اِها ڳالهه عام فهم آهي ته صوفي لفظ
جي اصليت صاف يا صفا آهي.

نبوي (سنت ڀڙان)

مگر سچ پچ صوفي لفظ جي اخلاقي معنيٰ اها آهي، جا
علامه جوزي جي مٿي ڄاڻايل تاريخي ۽ معتبر روايت
مان ثابت ٿي چڪي آهي. انڪا پوءِ جڏهن
عرب اسلامي نور سان منور ٿيو، تڏهن مسلمانن
انهيءَ فرقي جي ماڻهن جي هلت چلت، عجز ۽
اخلاق ڏسي، ساڻن دل ملائي ٽيڪ لڳا. آخرڪار
صديءَ اندر انهنجو رنگ ڍنگ اسلام ۾ پورو
پورو جذب ٿي ويو. اهو طرفين جو توصل ايتري
ته قدر ٿيو جو انهيءَ فرقي وارن کي عابد ۽ متقي
سمجهي مسجد نبوي ۾ رهڻ جي اجازت ڏني
وئي، جن کي پوءِ اصحاب صوفيه ڪري سڏيندا
هوا، جهن لفظ کي اڄ ڪلهه خواه مخواه اصحاب
صفه جي صورت ڏني وئي آهي، جا غلط آهي.
جاڪاڻ ته صوفيه يا صوفي لفظ ظاهر پرستن لاءِ الفت
اڪرو آهي.

صوفي لاڪوفي ڪو نه پائنس ڪير
جني ساڻس وير، ٿئي تني جو واهرو (شاه)

مسلمان ۽ الهه (سنت ۴ ۽ ۱۴)

صوفين جو عروج

زماني جي بدلجڻ سان گڏ انهن صوفي سڳورن جي پشميني پوشاڪ ۾ بدلجي جدا ٿي وئي. سماع (آواز ڪلام) ۽ حال قال جون صحبتون گرم ٿينديون ويون. سندن صدري علم (معرفت جو علم) سندن سيني جي قيد مان نڪري، قلم جي قيد ۾ اچڻ لڳو.

ابو نعيم اصفهاني تصوف جي اصولن تي پهريون ڪتاب لکيو، جنهن ۾ جناب حضرت محمد مصطفيٰ (صلعم) ۽ سندن چئن خليفن سڳورن کي صوفي ثابت ڪيائين. علامه قشيري رسالو قشيري لکيو؛ جنهن ۾ فنا، بقا، قبض، بسط، وجد، وجود، صحو سڪر، نفي اثبات وغيره بنسبت زبردست ليکڪ لکيائين.

اهي ليک ظاهر پرست عالمن کي بلڪل نوان، حيرت انگيز، بلڪ چڙ ڏياريندڙ نظر آيا. هيڏانهن هي ظاهر پرست بزرگ هٿ ڌوئي هن ڪم آزار ڦرقي جي اچي پويان پيا، هوڏانهن

وري وقتي سلطنت به انهن عالمن سڳورن جي پٺ ڀرائي شروع ڪئي؛ ۽ پوري پوري ڪلهي ڪانڌي تي پئي رهي. هيئنئر هي ويچارا صوفي سڳورا وڃن سو وڃن ڪيڏانهن. آخر مسڪينن مٿان جهنڊا جهلي آيا.

ڪنس ڪريجن – تن طبيب نه گڏيا
ڏيئي ڏنب ڏڏن – پاڻا ڏيل ڏکويو (شاهه)

ذوالنون مصري ٨٦٠ع ۾ مقامات ولايت تي تقرير ڪئي ته ويچاري کي زنجيرن سان جڪڙي مصر کان بغداد روانو ڪيائون.

احمد بن ابحواري "الانبيا خادم الفقرا" (نبي فقيرن جا خادم آهن) زبان تي آندو ته هٿ ڌرستن اهڙو ته سوڙهو ڪيس، جو لاچار دمشق کان نڪري مڪي شريف منهه ڪري ڀڄي ويو.

بايزيد بسطامي معراج جي دعويٰ ڪئي ۽ سبحاني اعظم شاني زبان مان ڪڍيو ته ويچاري کي بسطام جي وطن کان ڪڍي ڇڏيائون؛ جو آخر وڃي جرجان جا ڳير ٿيو.

سبحاني ما اعظم شاني ۽ بسطام (سنه ١٦ ۽ ١٧)

١١ صدي ڌاري ابو سعيد حزز صوفي پنهنجي هڪڙي ڪتاب ۾ لکيو ته جيڪڏهن اوهان مون کان پڇندا ته ڪٿان ٿو اچين ۽ ڪيڏانهن ٿو وڃين، ته منهنجو جواب اهو آهي ته خدا وٽان ۽ خدا ڏانهن. تنهن تي ٻي سمجهه بزرگن ڪفر جو طوق ڪڍي ڳلي ۾ وڌس. انهن مخالفتن جو اهو نتيجو نڪتو جو ويچارا صوفي، ماڻهن کان منهن موڙي، گوشه نشيني اختيار ڪري، پنهنجي اصلڪي صوفي ٽولي وانگر ايڪانت ۾ گهارڻ ۽ گذارڻ لڳا ۽ پنهنجا خيال پنهنجن هم صحبتن ۽ اهل معرفت ريءَ ٻين سان ظاهر ڪرڻ ڪٺي بند ڪيائون.

الغرض مٿين ذڪر مان معلوم ٿي چڪو ته صوفي لفظ هر حال ۾ عرب جي سرزمين جي پيدائش آهي.

انهيءَ ڪانسواءِ فنا، بقا، نفي، اثبات، صحو، سڪر، وجد وجود، قبض، بسط، وحدت ڪثرت وغيره اهي جمله عربي لفظ آهن. انهيءَ کان سواءِ صوفي لفظ گهڻو ڪري اهل اسلام جي ئي زبان تي آيل آهي.

صوفين جو عروج

(تصوف جي تاريخ)

انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته تصوف جي علم کي عرب ڏٺوان عملي جامو پهرائي، انجا جرمس ساري دنيا ۾ صوفي جي نالي سان هڪيڙي ڇڏيا.

مگر درحقيقت اين ۽ چوڻ جو اهو مطلب نه آهي ته ڪو تصوف جو علم ۽ صوفي لفظ وانگر عرب جي علمي دنيا جو ظهور آهي. نه نه هرگز نه جهن زماني ۾ عرب جي صوفين مس پرڙا ٿي ساهيا تهن سمي بلڪ ان کان گهڻو اڳ هند جي نگريءَ ۾ يوگين ۽ صوفين پرواز ٿي ڪيا. من موهن هند جي رهبر ڪرشن جي گيتا يوگ وديا ۽ تصوف جي پوري پوري شاهدي ڏئي رهي آهي. سندس مٺڙي من موهيندڙ مرلي صوفين جي موسيقي علم جي ثابتي ڏيئي رهي آهي. ڀلا ڪو ته اهنسا تصوف نه آهي ته ڇا آهي؟ جن جو ويدن سان واسطو هوندو يا جن کي گيتا جو گيان حاصل هوندو، انهن کي معلوم هوندو ته من ڀاڳ شاسترن جو هڪ هڪ لفظ واقع تصوف (يوگ) جي خوشبوءِ سان معطر آهي. مطلب ته تصوف دنيا جي ڪا ڪنڊ ڪين ڇڏي آهي.

مغربي دنيا جي تاريخ تي ٿي نظر اچلائجي ته حضرت عيسيٰ (Crist) جي پياري پياري صوفياڻي زندگي تي اکين اڳيان ڦري. "جيڪڏهن ڪو ڪٿي هڪ ڳٽي تي چماٽ هڻيو ته انکي صبر سان ٻيو ڳٽو ڦيرائي ڏيو" (قول عيسيٰ)

واقع اها هن نماڻي پيغمبر جي صوفيانه خيالن جي هڪ زبردست ثابتي آهي. عيسائي مذهب جا ناسڪ فرقي وارا صوفي نه هوا ته ڇا هوا. انهيءَ فرقي جو اصولي روحاني طاقت (آتمڪ بل) وڌائڻ جو هيو. آخر اهو فرقو آهستي آهستي ويو آهي پيورٽن ۽ پائيٽسٽ ۾ بدل سدل ٿيندو.

مغربي ايشيا جي موسيقي علم جي مست مهراڻ جي موج، برهه جي بي پايان بحر مان، تصوف جي علم جا موچارا موتي، جي زماني تي ظاهر ڪيا ته حضرت موسيٰ پيغمبر (Prophet Moses) جي زماني ۾ ظاهر ڪيا. سو وري ڪيئن، جو هڪ ڏينهن حضرت موسيٰ جهنگ ۾ اڪيلو سير لاءِ ويو، جتي هوا جا صاف ۽ سڳنڌ جهوٽا، نهرن جي شفاف ۽ پاڪ پاڻيءَ جا پريم پريا پرلاءُ، سرسبز شاخن تي پکين جون لطف ڀريون لاتيون، روح لامرا ڪٿ

Christ (سنت ٢)

بخشش هيون. پر حضرت موسيٰ جو ڌيان ڪنهن ٻي ڏانهن هيو. اتي الهام (آڪاسواڻي) ٿيس. جي "يا موسيٰ قي" (اي موسيٰ ٻڌ).
حضرت موسيٰ جو ڌيان هڪدم انهن عجيب آوازن ڏانهن ڇڪجي ويو ۽ اهي پريم سان پرپرلاءِ سندس زبان تي رهوار رهيا، جن مان طرحين طرحين سر نڪرندا ويا، جي سندس ماڻهن ۾ پڻ مروج ٿي باقاعده راڳ جو رنگ وٺندا ويا.
ته رکو ايترو پر انهيءَ 'موسيٰ قي' مان موسيقي نالو انهيءَ علم تي پئجي ويو. جنهن کي انگريزيءَ ۾ ميوزڪ (Music) ۽ فرينچ ۾ ميوزيڪي جي نالي سان سڏين ٿا.

حضرت موسيٰ جي جن امتين (Followers) علم موسيقي سان واهپو رکيو، تن کي ايسيني فرقو ڪري ڪوٺيندا هوا. مٿين ذڪر مان صاف معلوم آهي ته تصوف جو صوفي لفظ وانگر ڪنهن خاص زمين جي ٽڪري کي شرف مليل ڪونهي بلڪ ساري زماني جي روحانيت وارن جي باطن جو علمي خزانو آهي.

اي موسيٰ ٻڌ (ست ٣)

پر دنيا جي هر چيز جي ابتدا آهي جنهن جي انتها ڪانهي.

درحقيقت تصوف جي ڄاڻ ڪنهن به حد اندر بند ڪين آهي، نڪي رهندي. اهڙي ڄاڻ جي ڄاڻندڙ کي سڏين ٿا صوفي.

جز گم شدن آشڪارا
آن صوفي با صفا نه باشد (سرمست)

مطلب

اي آشڪار، اهو صفائي وارو صوفي نه ٿو ٿئي جو گم نه ٿو ٿئي.

سرمست صاحب جو هڪ زبردست طالب (چيلو) نانڪ يوسف ٿو پنهنجي ستگر جي مٿين فارسي بيت کي سنڌيءَ ۾ هيئن دورائي.

"جي گم هو ڪي ويکه نظارا، آپ سارا
محبوب کي صورت ۾

صوفي ۽ ٻيا مذهب

اهل هنود، جي تصوف کي پرم وديا جي نالي سان ياد ڪن ٿا، انهن وٽ ته انهيءَ لهر کي روڪڻ هڪ مهاپاپ ليکيو وڃي ٿو. باقي دنيا جي اسٽيج تي جيڪڏهن تصوف جي تيز لهر کي ڪو روڪڻ وارو بند آهي ته اهو آهي اسلام جو شرعي پهلو، جو انهن مان هڪ ظاهر پرست جماعت انهيءَ حقيقت کي کولڻ گناهه سمجهي ٿي.

ڄاڻان ته انهيءَ تنگ دل جماعت جون اکيون اصل کان انهن عاشقن ۽ فقيرن تي ت چڙهيل يون آيون آهن. جيڪي عالي بتون ... ڪي تڪليفون انهن حاسدن ۽ اڪري عالمن ... ڪر آزار مولا جي محبن کي ناجائز طريقي ... پهچايون آهن، تن جو بدنما داغ قيامت ... انهن جي دامن ڪير رهندو.

... ان کان تو ڏوتو، ليڪن حشر تڪ قاتل
... گردن ۾ منهنجو خون اي جلاد باقي آ

نه رڳو ايترو بلڪ اهي خوفناڪ گناهه اهي مهاپاپ
فرشتن جي ڳوڙهن سان به صاف ڪين ٿيندا.

درحقيقت اسلام جي تاريخ تي اهو ڪلنڪ ڪين آهي ۽ نڪا اسلام جي اهڙي انهن مذهبي ديوانن کي تلقين مليل آهي. جيڪڏهن آهي ته اهو لعنت جو طوق انهن نيم خواندن ملن جي ڳردن ۾ آهي؛ جن منصور جهڙي سچي سالڪ جو سر ڌڙ سنگدليءَ سان سوريءَ تي سوار ڪرائي پنهنجي بغض جو بياض زماني تي ظاهر ڪيو؛ جن شاهه بلاول جهڙي کهوٽ کي گهاڻي ۾ پيڙائي پنهنجي حسد جي حد ڪري ڏيکاري؛ جن شمس جهڙي شاهه جي ٻڪري وانگر کلڙي ڪلائي پنهنجي وحشانيت جي ثابتي دنيا جي پردي تي هميشه لاءِ ڇڏي. ڇا؟ گهاڻن ۾ پيڙائڻ، ٻڪري جيئن کل ڪلائڻ، اهي طريقا انساني اخلاق جا طريقا آهن. ڇا؟ انسان کي پنهنجي انسان ڀاءُ سان اهو انس ۽ سلوڪ رکڻو آهي. جيڪڏهن ڪو ڪٿي ائين چوندو ته ڪافر جي لاءِ اسلام ۾ قتل جو حڪم آهي ته ان صاحب کي اسان جو نياز سان هي عرض ٿيندو ته قتل جو حڪم آهي،

يا عذاب ڏئي مارڻ جو حڪم آهي. مان نٿو ڀانيان ته ڪو اسلام جهڙو اخلاقي ۽ اخوت پسند مذهب ايترو ظلم روا رکندو.

ان کان سواءِ ٻيو جواب هي آهي ته اهو قتل جو حڪم ڪٿي مڃيو به وڃي، ته به ڪافر لاءِ آهي يا انهن بزرگ هستين لاءِ، جن کي وقت وقت جي وڏن عالمن ۽ مجتهدن وقت بوقت پنهنجن تحريرن ۽ لکيتن ۾ ولي الله، صاحب ولايت ۽ نيڪ ڪري لکيو آهي. پر هن وقت سوڌو به ڏسجي ٿو ته ڪو به عالم يا ڪو به عام يا خاص انسان، انهن عشق جي اوتارن کي برو نه ٿو چوي. پوءِ ڇٿو ته جن ماڻهن کي بديءَ ۾ به ياد نه ٿو ڪيو وڃي، انهن تي ڪفر جي فتويٰ ۽ ان سان گڏ عذاب وارو موت ڪيئن ٿو جائز ٿي سگهي.

ڇٿي سگهندو ڪو ته اسلام وارن سان هندن يا عيسائن يا يهودن ڪو اهڙو ويءَ وهايو آهي يا اهڙو وحشيانه برتاءُ ڪڏهن به ڪيو آهي؛ جهڙو هنن ماڻهن جي هنين پنهنجن مسلم ڀائرن سان ٿورجو قدم کنيو آهي ۽ اهو به حق چوڻ تي.

البت جيڪڏهن هو اڄ ڪلهه جي ڏيهي

ڪوندي ها ۽ پنڪوڙي صوفين وانگر جاهل مجهون ها ۽ ڇنڇجي ها ته ٺهيو. پر هي عقلمندن انهن معرفت جي مردن سان ٿيون آهن، جن جهڙا فيلسوف، جن جهڙا عالم فاضل، جن جهڙا عارف ۽ عاشق، زماني جي پردي تي ڪي ڇڙا پيدا ٿيا هوندا. شاهه منصور، اهو عارف، اهو عالم ۽ اهو عاشق هيو، جو جنهن جي قافلي سان هندستان ۾ جنهن جي سفر وقت ٥٠٠ جيد عالم همرڪاب هوا. شمس الحق جي ظاهري توڙي باطني علم جي هستي ڪنهن کان ڳجهي ڪين آهي. سچ پڇو ته رڳو ان وقت جا حاڪم انهن خشڪ مزاج ۽ تنگ دل ملن جي چست چنبن ۾ بلڪل بند هوا، جن ڪري انهن جي دماغ سبب اهي هاڃا ٿيندا رهيا آهن.

ڇا ”انا احمد بلا ميم“ وارو احمدي اعلان انهن وائٽن کان وسري ويو هيو؟ ڇا محبوب سبحاني شيخ عبدالقادر جيلاني جا لفظ ”مريدي لاتخف الله ربي“ حق سمجهي تسليم نٿا ڪيا وڃن؟ اسلام جا حڪم سڀني لاءِ ساڳيا آهن يا مختلف؟ اسان جي دل ڪڏهن قبول نه ڪندي ته جيڪڏهن اهڙن قهري قتلن جا قيل قال جناب پيغمبر (صلعم) -

جي وقت ۾ پيش ٿين ها، ته ڪو محبوب خدا جن ڪڏهن به اهڙن ناجائز ظالمانه ۽ وحشيانه طريقي سان اهڙن عارفن جي موت جو حڪم فرمائين ها؟

عرب جي هنده عورت جي وحشاڻي هلت ۽ جناب پيغمبر صاحب (صلعم) جي اخلاق جو مثال اسان جي اکين آڏو موجود آهي. حضرت جن جو چاچو حضرت امير حمزه صاحب حق جي طرفان وڙندي شهيد ٿو ٿئي، هنده بد مزاج عورت ميدان جنگ ۾ پهچي ڪيل وچن موجب لاش مبارڪ جو سينو چاڪ ڪري دل ڪي ڪچي خون پتي ٿي، اها ساڳي عورت مڪي شريف جي فتح وقت قيد ٿي حضرت جن جي پيش ڪئي وئي ٿي، حضرت جن رڳو ايترو ٿا فرمائين ته هنده کي اسان جي پويان بيهاريو وڃي، جيئن سندس منهن ڏسڻ سان اسان جي دل ۾ ڪدورت پيدا نه ٿئي. ڇا عجيب اخلاق جو مثال اسان جي اکيان موجود آهي. هڙو دشمن، هڙو شترو، جنهن ڪ اصحاب جي لاش مبارڪ سان هي بي حرمتي ڪئي، ان لاءِ هي رحمت جو دريا ڪو منهن نه ڏسڻ جو حڪم ٿو فرمائي.

سچ پچ جيڪڏهن انهن منصور يا شمس الحق وارن مڪارن ملن کي اها هنده ئي چڙهي ها ته هوند بغير مصالح جي هن جو ماس ڪپهوني رڙڪي وڃن ها. اسان جو مطلب آهي ته انهن ملن کي پنهنجي سچي پيغمبر جي پيروي تي قدم بقدم هلڻ گهرجي ۽ انهي وصف عاليه جي خلاف نه هلڻ گهرجي جا هن محبوب خدا ۾ خاص وصف ٿي ليکي وڃي. جنهن کي سڏين ٿا "اخلاق محمدي" جنهن جي محيط وارو نه رڳو عرب يا عجم آهي پر سارو يورپ آهي، يورپ ڇا بلڪ ساري دنيا آهي.

خير گذشته را صلواة ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن انهي تي مفصل روشني اڇلائجي ته هوند هڪ جدا ڪتاب لکي پوي. تنهنڪري انهي گفتگو کي هت طول طويل ڪرڻ موزون نٿو سمجهيو وڃي. هت رڳو تصديق طور مختصر طرح تصوف ۽ اهل تصوف (صوفين) بنسبت شريعت جي پيروي ڪندڙ سچل صاحب جا ڪجهه خيال قلم مان ڪڍي، منصف مزاج پڙهندڙن اڳيان پيش ڪجن ٿا. انهي لاءِ ته سچ ۽ حق جي شاهدي ڪهڙن جي صحيح ۽ سچي آهي. آيا هنن شريعت

جي شاهن جي يا هنن ڪوڙ دماغ ۽ حاسد ملن جي، جيڪي انهن عارفن ۽ عاشقن جي حالات کان صاف غافل آهن.

در ميان خلق مي جويند و نيست
طالب حق را مکاني ديگر ست

امام شافعي، شيبان راعي صوفي کي ۽ امام احمد حنبل، ابو حمزه بغدادي صوفي کي ۽ ابو عباس بن شريح، جنيد بغدادي صوفي کي، مرجا تسليم ڪيو آهي.

ابو عمران، شبلي عليه رحمت صوفي کي پنهنجو رهنما ڪري مڃيو آهي.

امام احمد حنبل صاحب هميشه پنهنجي فرزند کي صوفين جي صحبت جي ترڪيب ڏيندو هيو ۽ فرمائيندو هيو ته سچي صوفي جا اخلاص انهي درجي تي پهچن ٿا، جتي اسان کي رسائي ڪانهي. سچل سرمست جو فرمودو آهي ته هر صوفي فقير مگر هر فقير صوفي ناهي. (فقير = صاحب فقر)

[illegible]} اسلام جا جيڪي مستند ١٤ امام (ليڊر)

وحدت و کثرت یکي دانند سرداران عشق
قائم اندر وحدت اند سیار اندر کثرت اند
خاکسار اند ظاهر آن گرچ در اهل نظر
باطن آیین که در درگاه عالي حضرت اند
آشکارا این مقامي نیست حاصل غیر را
تا ندانند عین را آن غین اندر حسرت اند

مطلب

هيڪڙائي ۽ گهڻائي رڳو عاشق ئي ڄاڻين. هو وحدت يعني هيڪڙائي ۾ قائم آهن ۽ ڪثرت يعني گهڻائي ۾ سير ڪرن (يعني ظاهري هن سنسار ۾ هو گهمندا ڦرندا نظر اچن ٿا. مگر در حقيقت پرماتما ۾ لڳي آهن)

ماڻهن جي نظرن ۾ گرچ خاڪسار آهن پر سچ پچ هو محبوب سان مليل آهن. اي آشڪار (تخلص سرمست جو) هي مقام (آستان) ٻيءَ کي پراپت ٿي نٿو سگهي؛ جيسين ڪو غين مان عين ثابت نه ڪري. يعني جيسين هي ان مان ڪوشش جو صفاتي پردو (غين جو نقطو) دور نه ڪيو ويندو، تيسين اها حقيقي منزل ماڻڻ مشڪل آهي.

آن (ست ۴ فارسي بيت)

صوفي

متصوف ۽ مستصوف

هتي صوفي جي معنيٰ تي ڪافي روشني اڇلائي وئي آهي؛ مگر هتي صوفي جي خصلت تي البت بحث ڪرڻ ضروري ڄاتو وڃي ٿو. اها خصلتن جي خبر عام خاص ماڻهن کي صوفين جي سڃاڻپ ۾ ڪي قدر رهنمائي جو ڪم ضرور ڏيندي. صوفي جي تعريف هر ڪ اهل تصوف (ويدانتي) پنهنجي پنهنجي خيال ۽ منزل موافق ڪئي آهي؛ پر هي متفق راءِ آهي ته صوفي اهو آهي جو پنهنجي صفات ۾ فاني، ذات ۾ باقي، طمع کان آزاد، دمن (سوانسن) جي رعايت ڪندڙ هجي، ۽ پل پل مايا جي مهراڻ ۾ رهي به، پر ان جي پليد پاڻي ۾ پاند ڪين پسائي.

ڏني ڏکو پيا، اڻ ڏنو راضي ٿيا
صوفي سي ٿيا جي ڪين کڻي ويا پاڻ سان (شاهه)

شنڪر آچاريه جي متي موجب، پرماتما ۽ جيو آتما [illegible] سنڌ سڃاڻڻ واري کي صوفي

سنڌ جي ٿو. يعني من، پراڻ اندريون، ۽ آپو وغيره نفس جي اپاڌين کان جيو کي آزاد ڪري پرماتما (برهم) سان ان جي سبنڌ رکڻ واري کي، اهو لقب ڏئي سگهجي ٿو. جهڙي نسبت هو سمجهائي ڏئي چوي ٿو ته جيو، برهم جو جزو ته آهي مگر جدا به نه آهي. جهڙي طرح سج ۽ ان جا ڪرڻا، يا سج ۽ ان جو اولڙو. چاڪاڻ ته هو چوي ٿو ته برهم (حق) هڪ آهي جنهن ۾ ڪا به بدل سدل ٿي نٿي سگهي.

جنيد بغدادي صوفين جي سردار جو قول آهي ته صوفي اهو آهي جو الله کان سواءِ ٻئي ڪي ڪين سڃاڻي ۽ ڪيس الله کان سواءِ ٻيو نه سڃاڻي.

شوڪاني ٿو لکي ته صوفي هر صافي مصافي جو نالو آهي.

صافي اهو آهي جنهن جي دل گناهن ۽ عيبن جي ڪدورت کان بلڪل صاف ۽ پاڪ هجي. مصافي اهو جو محبت جي رتبي کي پهتل هجي.

سچل سرمست درازي جو خيال آهي ته صوفي اهو آهي جنهن کي هر زبان ۾ چڱو چاتو ويندو هجي ۽ ان جو ضد هر زبان ۾ ناپسند هجي.

ٻي هنڌ ٿا فرماين ته صوفي اهو جو پنهنجي اختيار کي ترڪ ڪري ڇڏي يعني پنهنجو اختيار نه هلائي.

ڪبير صاحب، صوفي انهيءَ کي ٿو سڏي جو اندرين جي سنڀال ۽ سواسن جي رعايت ڪري سخي سلطان قبول محمد درازي پنهنجي ڪتابن سان انهيءَ باري ۾ پنهنجا خيال هيئن ظاهر ڪندو هيو، ته صوفي کي گهرجي ته ڏرتي مثل ٿي رهي. يعني صوفي اهو آهي جنهن ۾ ڌرتي جون خوبيون هجن.

شاهه ڀٽائي ٿو وري فرمائي ته.

صوفي لاڪوفي ڪو نه ڀائنس ڪير
جنهن ساڻس ويڙهي ٿئي تنهن جو وامرو

متصوف

متصوف اهو انسان آهي جو انهيءَ درجي جي طالب ۾ آهي، مگر اڃا پدوي کي پهتو ڪين آهي.

مستصوف

مستصوف اهو آدمي آهي، جو ظاهري طرح سان پاڻ کي صوفين جي طرح بڻائي رکي ٿو، پر حقيقت ۾ مطلب دنيا جي طلب جو اٿس يعني من ۾ مايا جي منشا رکندڙ آهي.

برهم = حق

كُنْتُ كَنْزاً مَخْفِياً فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ (اَنْ اُظْهِرَ)
فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِاُعْرَفَ

مان هڪ پوشيده خزانو هيس، خواهش ٿيم تہ پاڻکي سڃاڻپ ۾ آڻيان (ظاهر ڪريان) انهيءَ ڪري مان خلق کي پيدا ڪيو تہ آءٌ سڃاڻپ ۾ اچان.

واقع جيڪڏهن خيال وارو طالب رکجو انهيءَ مخفي مال کي پروڙي وٺي، تہ هوند اهڙي طالب کي اهڙي بياض جي نڪا پڙهڻ جي ۽ نہ لکڻ جي ئي ضرورت ٿئي. حقيقت جي سڃاڻڻ جا جيڪي بہ بياض آهن، سي سڀ انهيءَ پيروليءَ ۾ پيوند آهن.

ڇاڪاڻ تہ هن ڪائنات (برهمانڊ) جي وجود ۾ اچڻ جو سوال انهيءَ ڪنت ڪنزاً واري مسئلي کان ئي شروع ٿئي ٿو. هتي سوال هي آهي تہ پوشيده خزانو هيو ڪهڙو؟

انهيءَ خزاني کي جدا جدا طريقن جي فقيرن، جدا جدا مذهبن ۽ ڌرمن جي رشين منين، مختلف نالا ڏنا آهن. ڪن انهيءَ نور جي ڪل خزاني کي مطلق يعني آزاد هستي ۽ اسم اعظم ڪري پي ڪوٺيو آهي. ڪن برهم، يعني حق، تہ ڪن وري پرماتما ڪري پي پڪاريو آهي. الغرض تہ اها چيز مختلف اسمن سان موسوم ٿيل آهي. اسان جي چوطرف جن چيزن جو وجود موجود آهي، ان مان صاحب فهم ۽ فراست کي ثابتي ملي ٿي سگهي تہ انهيءَ مطلق هستي ۾ عالم قديم وقت ٣ ڳالهيون موجود هيون.

١- جمال ٢- آواز ٣- تاثير.

جن صورت ۾ اهي ٽئي انهيءَ مطلق هستي مان آهن ۽ مطلق هستي ۾ آهن، انهيءَ صورت ۾ اهي پڻ ازلي ابدي يعني قديم آهن.

طبعي عادت مطابق جمال تيستين جمال آهي جيستين پاڻ پڌرو نہ ڪري ۽ پڌرائي بعد ئي تعريف لازمي اٿس.

انهيءَ اعظم هستي (برهم) ۾ سندس حسن جمال جي اهڙي ظهوري جي خيال پيدا ٿيڻ جنبش پيدا ٿي. جنبش جو نتيجو آواز آهي،

تهن ڪري منجهانس "ڪن فيڪون" (ٿي ۽ ٿي پيو) جو آواز نڪتو. انهيءَ جنبش ۽ آواز مان نڪتل لفظن جو نتيجو نڪتو مِن صفات يعني مايا جو ظهور ۾ اچڻ. جنهن کي انهيءَ هست جي مقابلي ۾ نيست ڪوٺجي ٿو. انهيءَ مايا (نيستي) ۾ انهيءَ سچي هستي جي ابتڙ وصفون موجود نظر اچڻ لڳيون.

العالم حادث

هي جهان نئون پيدا ٿيل آهي، ۽ انهيءَ حدوث ۾ خير ۽ شر ٻئي موجود آهن.

زناچيزي شد، يڪ چيز پيدا - ڪه اندر هر دو عالم شد هويدا
(سرمست)

ناچيز مان ڪا چيز پيدا ٿي. جا ٻنهي جهانن ۾ ظهور ۾ آئي.

انهيءَ جمال جڏهن پنهنجي صورت انهيءَ صفاتي آئيني ۾ پسي، تڏهن منجهس جو تاثير موجود هيو، انهيءَ جو ڪشش وارو فعل حرڪت ۾ آيو، يعني 'عشق' پيدا ٿي پيو. انهيءَ آئيني جي ڳالهه سرمست هن ريت ڏني آهي:

تو آئينه او آئينه آرا
از آئينه باشد روئي بنما" (سرمست)

تون آهين آهين هو (خدا) آئيني کي سينگاريندڙ آهي ۽ آئيني منجهان ئي منهن ڏيکاري ٿو.

جنهن وقت انهيءَ مطلق هستي جي اڪيلائي اچا ڪوبه ضد موجود ڪونه هيو، انهيءَ وقت نيڪي ۽ خير کان سواءِ منجهس ٻي ڪابه صفت موجود ڪانه هئي، يعني انهيءَ آزاد ۽ قدير هستي ۾ جيڪڏهن ڪو به خيال موجود هيو ته اهو هيو نج خير جو خيال. جنهن ڪري کيس مطلق خير ڪري ڪوٺجي ٿو. مگر جڏهن ان جي ضد ۾ انهيءَ جوڙي ٻاڇو جنهن کي مايا سڏجي ٿو، ڪُن فيڪون، جي قبل سان پيدا ٿي پيو، تڏهن انهيءَ مايا ۾ (جنهن کي حدوث ڪري ڪوٺجي) انهيءَ مطلق هستيءَ جي وصفن جي برخلاف وصفون اڀرڻ لڳيون.

مثلاً انهيءَ سچي هستي (ست نام) ۾ عالم اطلاق وقت نج خير جو خيال موجود هيو ته مثر ان جي مقابلي واري چيز (مايا) ۾ ان

جي ابتڙ شر جو خيال ۽ ظاهر ٿيو، جهن کي مطلق شر ڪونيو ويو. هن ۾ نہ حق هيو تہ هن ۾ باطل ۽ ظهور ۾ آيو وغيره. انهيءَ مان ثابت ٿي چڪو تہ نيڪ خيال انهيءَ سچي ۽ قديم هستي جي طرفان آهي؛ جهن کي مطلق خير چئجي ٿو ۽ ان جي ابتڙ يعني بديءَ جو خيال ان جي ضد واري چيز يعني مايا طرفان آهي؛ جهن کي مٿي مايا يا انهيءَ سچي هستي جو پاڇو سڏي آيا آهيون. انهيءَ پيروليءَ کي پوريءَ پر پروڙڻ لاءِ ساڳيو هي سنسار جو سلسلو، جهن کي هڪ وهمي وجود يعني 'جڳت مٿيا' ثابت ڪيو ويو آهي، ڪافي ڪين ٿيندو. ڇاڪاڻ تہ ويدانت جي انهن 'جڳت مٿيا' (نفي) جي لفظن جو ڪو اهو مطلب ڪين آهي تہ اسين ويدانت جي پهرين تڪ 'برهم ستيم' برهم ڇا آهي؟ برهم ست آهي، نام ڇا آهي؟ نام ست آهي، (اثبات) وساري ويهون.

درحقيقت غور سان ڏسبو تہ سمورو مطلب 'جڳت مٿيا' (نفي) ۽ 'برهم ستيم' (اثبات) انهن ٻنهي تڪن جي گڏجڻ سان سڪ ٿي سگهندو ۽ نہ جدا جدا اچارڻ سان.

ساڳيو خيال اسلام جي ڪلمي جي نفي ۽ اثبات لا الله الا الله ۾ رکيل آهي. 'جڳت مٿيا' (مايا) جي مقابلي ۾ لا الله (نفي) آهي ۽ "برهم ستيم" (سچ) جي مقابلي ۾ الا الله (اثبات) آهي.

لا الله = جڳت مٿيا. الا الله = برهم ستيم

صوفين جي حق موجود، جو ٻہ اهوئي مطلب آهي تہ حق (ست) رڳو هيو ڪجهہ بہ موجود ڪين آهي. ساڳي طرح ويدانت ٻہ جيڪڏهن ثابت ڪيو آهي تہ هڪ برهم ثابت ڪيو آهي. باقي سمورو سنسار انهيءَ جو پاڇو ڪري پڪاريو اٿس.

مٿي ڄاڻايل حقيقت موجب حضرت انسان بہ انهيءَ هست ۽ نيست جي حدوث واري حالت کان، جهن ۾ نيڪي ۽ بدي ٻئي موجود آهن، ٻاهر ڪين آهي.

سچ پچ جيڪڏهن انسان انهيءَ سوڇ تي ثابت قدم رهي، تہ سندس هستي جو مثال اڄ ڪلهہ هڪ عجيب نموني ۾ سندس اکين اڳيان

موجود آهي. اهو آهي هڪ انجڻ جو مثال. جهڙيءَ طرح هڪ انجڻ ۾ چار چيزون (باه - هوا پاڻي - مٽي) رلي ملي ٻاڦ پيدا ڪن ٿيون؛ انهيءَ ٻاڦ جي موجودگي انجڻ جي ملڻ جو هڪ ذريع پيدا ڪري ٿي، پر ڊرائيور جي ڪل ڦيرائڻ ري انجڻ ڪا ٻه حرڪت ڪري ڪين ٿي سگهي، اهڙي ساڳي طرح حضرت انسان جي قدرتي مشين جي ٻه جڏهن سندس ڊرائيور (خيال **Thought**) اول ڪل ٿو ڦيرائي، تڏهن منجهس موجوده ٻاڦ جو مادو، جهن کي روح (**Soul**) چون ٿا، حرڪت ۾ اچي، هن صفاتي انجڻ (جسم **Matter**) کي چوطرف چڪر ڏياريندو وتي ٿو.

مٿن پيي ڪوڪي خيال آهيان ملسان پيي نالي خيال دي
(سرمست)

ماڻهي مي ٻي سمجهه خلق ظاهري هن پنج تتي پتلي (جسم) کي ڪسر ڪندو ڏسي، اين پٽي سمجهي ته کهندڙ، کهندڙ، ڳائيندڙ، ڳالهائيندڙ اهو عنصري ٻرتو آهي. پر سرمست صاحب ٿو چوي......

پسي پيٽ پليوس - تا آءُ آدمي آهيان
وچان جان ويوس - تا ساڳيو سچو آهيان

انهيءَ مٿين مسئلي کي صوفي ابتدائي اصول موجب هيئن ٿا کولين. هو چون ٿا ته اصل ۾ چيز هڪ آهي؛ مگر ثلاثه جي مسئلي موجب انهيءَ هڪڙي چيز ٽن ٣ صورتون اختيار ڪيون آهن، يعني پاڻ کي ٽن نمونن ۾ ظاهر ڪيو اٿس.

١- صفات = ان مئه ڪوش = **Matter**

٢- روح = من مئه ڪوش = **Soul**

٣- ذات = گيان مئه ڪوش = **Thought**.

(١) صفات (ان مي ڪوش) جنهن ۾ جيو آتما جي واسي سبب خواهشون پيدا ٿين ٿيون، انکي اهڙي صورت ۾ قفس ڪوٺيو وڃي ٿو. جنهن کي شڪل آهي، مگر اها فاني (**Changeable**) آهي. ڇاڪاڻ ته اها عناصر (تتن) جي بنا وٽ آهي.

(٢) روح لافنا (امر) آهي، جو نفس ۽ ذات جي وچ ۾ هڪ محجوب آهي.

(٣) ذات (**Thought**) يعني خدا (نحوه آئنده = پاڻ آيل) مطلق هستي

آئينده (صفحو ١٩)

(برهم) جو هڪ جزو آهي، جو هر هڪ وجود ۾ ٿوري اچي سمايو آهي. اها ذات جا ڪل (حق) جو هڪ جزو آهي سا جڏهن ڪل ۾ سمايل هوئي، تڏهن بي صورت هوئي، پر جڏهن هت اچي هن پنهنجي محبوب روح سان رهاڻ لاءِ هن صفات ۾ واسو ورتائين تڏهن با صورت (صورت واري) ٿي.

"بي صورت آمده در هر صورت
خويش را از شکوکهائي برار" (سرمست)

بي صورت اشارو ذات جي طرف ڏنل آهي، جنهن کي صوفي خدا (خود آيل) ڪري سڏين ٿا، جو پاڻ هن صفاتي صورت ۾ اچي سمايو آهي.

سرمست صاحب پنهنجي هند ديوان آشڪار ۾ انسان کي ذات ۽ صفات هيٺين طرح سمجهائي ٿو:

"ذات پاکش مثل آتش اي پسر
چونکه هيزم سوخته آتش بماند
عالم اين مانند هيزم خشک تر
پس صفات از عشق سوزد ذات ماند"

"اي ٻچا هن جي ذات پاڪ باه جي مثل آهي. جڏهن ڪاٺي سڙي وڃي ٿي تڏهن رکو وڃي باه ٿي بچي. هي عالم (صفات - برهمانڊ) خشڪ تر ڪاٺي مثل آهي، پوءِ جڏهن صفات کي عشق ساڙي ٿو ڇڏي تڏهن باقي وڃي ذات ٿي بچي"

مٿي ڄاڻايل آهي ته ذات کي ڪابه صورت ڪانه آهي، جيڪڏهن ڪا صورت آهي ته هن صفاتي بوتي کي آهي. ذات هڪ اهو نور اعظم (جوت) جو جزو آهي، جو جنهن بوتي ۾ داخل ٿيندو يا جنهن صورت ۾ سمائبو ته اوتري ۽ اهڙي شڪل وٺي بيهندو.

مثلاً - جيڪڏهن ڪنهن سبز رنگ جي ڪکي گلاس ۾ پاڻي وجهو ته اها ساڳي ڪکي ماپ وٺندو ۽ ٻاهريون روپ سبز نظر ايندو. پر جيڪڏهن اهو پاڻي ڪنهن ٽڪندي لعل شيشي جي برتن ۾ وجهو ته هو ٽڪندي شڪل وٺي بيهندو. پڻ ٻاهرين صورت لعل پٽي نظر ايندي. اهو ساڳيو نمونو ذات جو آهي. يعني اها ذات جڏهن به صفاتي صورت ۾ نفوذ ڪندي ته ان اهڙي شڪل وٺي بيهندي جهڙي انهي صفاتي

ٻوٽي جي هوندي. ڇاڪاڻ ته سندس صورت ساڳي نوراني آهي، ۽ ٻيو ٻاهرين مختلف ٻوٽن جون مختلف صورتون نظر پيون اچن.

نقاش درنهان شد نقش ست آشکار
خود صانع ست صورت گرنيک و بد صنع (سرمست)

"نقش ظاهر آهي جهن ۾ نقاش لڪيل آهي، اتي پڻ نقاش انهيءَ ڪل (برهم) طرف اشارو ڏنل آهي ۽ جهن هي نقش (صفاتي ٻوٽو) ٻڌائي پهنجو جزو (ذات) منجهس لڪائي. جهن ذات کي هت خدا (خود آيل) ڪري سڏجي ٿو.

آخر انهيءَ مام جو نتيجو اهو نڪتو جو انهيءَ مطلق هستيءَ فرشتن کي حڪم ڪيو ته هن نقش (آدم) کي سجدو ڪريو. فرشتن حڪم برچشم ڪري سجدو ڪيو. مگر عزازيل جو انهيءَ مام کان ناواقف هيو تنهن انڪار ڪيو. آخر ۾ حڪم جي انحرافي ۾ بظاهر لعنت جو طوق سندس ڳلي پيو. انهيءَ تي هڪ فارسي شاعر ٿو چوي.

"گر نه بودي ذات حق اندر وجود
آب گل را کئي کند ملکي سجود"

"جيڪڏهن حق (برهم) جي ذات (جزو) هن صفاتي سرير اندر نه هجي ها ته پاڻي ۽ مٽي

جي ٻوٽي کي ملائڪ ڪين نمن ها.
پر حضرت شاهه لطيف جڏهن عشق جي وفاداريءَ واري ميدان ۾ وڃي پهتو آهي ۽ تڏهن اتي انهيءَ مقيمن مثال کي ڏيئي ٿو ابتو قيرائي ڇڏي.

چي- "عاشق عزازيل ٻيا مڙئي سڏڻا
منجهان سڪ سهيل لعنتي لعل ٿيو" (شاهه)

هاڻي متي چاڙهيل نفس، روح ۽ ذات واري ٽلاٽڙ جي مسئلي کي سالڪ هيٺين ريت سمجهائن ٿا. روح، جو نفس ۽ ذات جي وچ واري هڪ محبوب آهي، ان جو لاڙو ۽ رجوع جيڪڏهن هن جال ۾ نفس جي طرف ٿيو ۽ نفسانيت جي خيالات ۾ وابسته ٿي رهيو ته پوءِ هن بشري ٻوٽي جي ترڪ (موت) بعد ذات جا منجهس سمايل آهي، سا "ڪل شيءِ يرجع الي اصله"* موجب پنهنجي اصل برهم (ڪل) ۾ وڃيو سمائجي ۽ هي صفاتي ان ميءِ ڪوش جو ٻوتو جو فاني (Changeable) آهي، جهن سان هي روح مت، رليو وينو آهي ۽ هم خيال ٿي هليو چليو ٿي، پڻ مٽيءَ متي موجب وڃي مٽي سان مليو، رهيو پاڻ روح، سو پنهنجن ڪيل ڪرمن

* ڪل شيءِ يرجع الي اصله (ست ۱۴)

(٢٩)

ڏيهه ڏکي جو ڏونگر، رهبر رس رڄ ۾
مون ويچاريءَ مُور، هي ڏُر ڏيلهو نه ڏٺي.

(٣٠)

پاڄهه پاروچا ڪر، مون ڏر ڏيليو نه ڏٺي
ويچاريءَ جي ور، ڪر بلوچا ٻانهان ۾.

(٣١)

ساهڻان ويل ويام، ڪاڪيون هاڻي ڪين ڪريان
ڏيلڻ ڏر ڏيام، هاڻي هو ڏيا ڏُڻ لاءِ.

(٣٢)

راتو ڏينهان رت، اوڙڪ آيو اُن رئي
آيل عشق عليل ۾، شال نه پوي ڦٽ
جهل سپ جهاڪي وڃي، جيڏيون ڏسان جت
من متي سند و مت، پوي شل پرين ۾.

(٣٣)

جبل جالون جال، سو مون ڏورڻ نه ڏٺي
وڏا وڻ وڏڪار جا، ڪافن ڪوهه ڪشال
مي مون ڏسي حال، من پارو چل پاڄهه ڪري.

(٣٤)

ڪوڙين قرباني، ڏيان هوت پنهون ڏان
لاءِ سري صدقي ڪريان، سند ن مهماني
هي جوڀن جواني، آيل اجائي گذري.

جي پورڻ پورڪ لاءِ رهجي ويو. پر جيڪڏهن اهو روح هلندڙ حال ۾ سڌو ۾ سمايل ذات (خدا) سان همخيال ٿي عليو ۽ نفس جي خيالن سان ميلاپ ڪين ڪيائين، ته پوءِ هن سرير جي ڇٽڻ بعد "ذات" جهن سان هو مت خلط ملط ٿي رهيو آهي، ڪيس پنهنجي اصلوڪي مڪان طرف نٿي ڇڏڻ ڪري، مڪتي ماڻڻ جو موقع ڏئي ٿي. باقي هي ان متي ڪوش جو فاني صفاتن بوتو، جو نفساني خواهش جو ڪير هيو، وڃي پنهنجي صفات يعني متي سان ملي، پنهنجي اصلوڪي صورت بدلائي خاڪ سان خاڪ ٿيو پوي.

اهڙي نجات يعني مڪتي حاصل ڪيل روح، پنهنجي مرضي موجب ڪٿ اچي وڃي سگهي ٿو. اهو آهي ٿلاٿر جي مسئلي موجب ٽنهي چيزن جو ميل ۽ ٽنهي چيزن جي جدا ٿيڻ جو طرقو، جهن جي واسطي ۽ لاهڻ ۾ مجددي صوفي رات ڏينهن غلطان ۽ پيچان رهيا ٿي. پر انهي نڪتہ جي مسئلي کي عشق وارا همه اوست واري منزل تي هيٺ ڏاڙهه ڪري ڇڏين يعني عشق جي دوران ٽنهي چيزن کي ملائي هڪ ڪيو ڇڏين.

جي- "ٽيڏي پسي ٿي موت منهنجو ڪڙو" (شاهه)

(۳۵)

هيءَ هيءَ ڪارڻ هوت، ڏونگر ڏورڻ آيا
مٿان تاءُ موت، ووءِ ووءِ تون وساريئين.

(۳۶)

ووءِ ووءِ ڏام وسار، مٿان مٿي ماڻ ڪرين
ٻلهل ٻٽي ٻچار، ٻچڙ ٿن ٻرين جي.

(۳۷)

ڪيئن وساري ويهه، ووءِ ووءِ ڪر وٺدرهه
ٻچڙ ڪارڻ ٻرين جي، ٻاڙي ٻاڙي پيهه
ڏيه ڏٺين جو ڏيهه، حاصل ٿئي حب سين.

(۳۸)

مٿان ويهين ماڻ ۾، چلهي چلندي چال
هين ويئي نه هل، ڏان ڪي ٻچين پنڌ ڪي.

(۳۹)

ويه نه وساريج، مٿان ماڻ ڪري ويهين
قول اُهو ٻاڙيج، هو جو ڪيڙيءَ هوت سان.

(۴۰)

مٿان وساريين، ووءِ ووءِ ڪر وٺدرهه
جي گونڌر گذارين، سي تو چڱا ڏينهڙا.

(۴۱)

آريءَ جي اچڻ جو، روز نهاريان راهه
آڻيندس الله، سچل سر صدقي ڪري.

(۴۲)

آري اچين شال، نماڻيءَ جي نجهري
هي مون ڏسي حال، ڪرين غور غريب جو.

(۴۳)

ڪهڻا ڏينهه ٿيا، مون ڏوريندي ڏونگرين
جي مون ستڏ ڪيا، سي ٻڪي ٻاروچا ورين.

(۴۴)

ٻڪي ٻاروچا ورين، هن عاجز جون آهون
درد ٻريون ڏاهون، ڪري ٿي ڪاڻن ۾.

(۴۵)

ٻاد ويچاريءَ وس، جو واڪا واڪ نه اُچن
ڪهين چئن نه ڇڏيان، سند وگورن گسر،
ڏونگر منجهان ڏس، پوندم هوت پنهل جو.

(۴۶)

...ر الين لسوءَ، هٿي اڏاسي نند ۾
...ي هين نه پاليو، پيو ٻروڙڻ پوءِ
...ت ونر جي هوءِ، تا سڪر گذاريان ڏينهڙا.

(۴۷)

... ڏني آيام، جبل جاڳڻ ڪيچ جا
... ڪا لوڪ جا، سڙ چڱا چايام
...ت ٻانيام، سهرا سور سڄڻ جا.

(٤٨)

ويم نکري قافلو، آءُ متي راهه رهي
پاروچا پهي، هت ٿي وره وسايان.

(٤٩)

ويٺي وره وسايان، ڪانگ اچي اهو ڪل
جاني تهنجي جل، مهنجو اندر اڳ ڪيو.

(٥٠)

مهنجو اندر اڳ ڪيو فنا مون فراق
مري ٿي مشتاق، ڪاڪرور والهيءِ جي.

(٥١)

ويم نکري قافلو، ڏاڍو ڏئي ڏک
ويٺي ساريان سک، جو هيڪند هيس دوت سان.

(٥٢)

ويم نکري قافلو، ڪائي نه پيئي ڪل
سيني اندر سال، ساهي ويم سپرين.

(٥٣)

ويم نکري قافلو، اديون آڏيءِ رات
جتن سندي ذات، ڏسان شال اکين سان.

(٥٤)

ويم نکري قافلو، ڪل نه مون پيٺي
حال سندم هيٺي، پڏي پاروچو وري.

آتما - روح

متي ذڪر ڪيل پنج تت پتلي (عنصري بوتي) جي ترڪيب ۾ جڏهن روح واسو ٿو وٺي تڏهن انهيءَ تاثير سبب حواسن (اندرين) وغيره ۾ اذات ۽ معلومات پيدا ٿيو پون. جن ۾ روح پورو پورو محو ۽ مشغول رهي ٿو. سلوڪ جي صاحبن انهن کي روح جون حدون يعني بند شون ڪري ٺهرايو آهي. سالڪن جون ساڀيون آهن ته اهي (روح) کي هت روڪي ويٺيون آهن ۽ نه ته روح "ڪل شيءِ يرجع الا اصله" (سڀ شئي پنهنجي اصل طرف رجوع ڪري ٿي) موجب هت رهڻ بدران پنهنجي اصل (برهم = حق) ۾ لڳي ٿي وڃي.

حدين وڃي هرڪو لاحد وڃي پير
سچو سو فقير جو حد لاحد لنگهي وڃي (سرمست)

انهن حقيقتن جي پروڙ لاءِ رحقيقت خاص ... ۽ خاص دماغ کهرجن. چاڪاڻ ته اهو ... لاءِ ڪين آهي.

... ۾ ٥ ۾ ل ۽ (ست ٧ ۽ ١١)

حضرت محمد مصطفيٰ (صلعم) کان هڪ ڀيرو روح جي حقيقت پڇي وئي. الله جي طرفان وحي (آڪاس واڻي) نازل ٿيو.

"يسئلونڪ عن الروح قل الروح من امر ربي"

يا محمد (صلعم) اوهان کان روح بابت سوال ٿا ڪن. چئو ته روح منهنجي پروردگار جي ڪمن مان هڪڙو ڪم آهي. وري عرض ڪيو ويو ته "يا حضرت" روح جي اصليت جي سمجهاڻي جي نوازش ٿئي. پاڻ فرمايائون.

"وما اوتيتم من العلم الا قليلا"

معنيٰ- نه ڏنو ويو آهي توهان علم منجهان، مگر ٿورو يعني اوهان جي سمجهه کان هي حقيقت ٻاهر آهي. ساڳي طرح هندو مهاتمائن کان جڏهن جڏهن وقت پنهنجن چيلن آتما بابت پڇا ڪئي آهي؛ تڏهن وقت انهن صاحبن به-

"شانتو يم آتما" = آتما شانت آهي.

پڇا واتان ڪئي آهي؛ پر تڏهن به حق جي حقيقت پروڙڻ وارا اشارن ۾ ئي عشق ۽ محبت جا مسئلا حل ڪري ويا آهن. جن جو

آتما - روح

ذڪر نفس، روح ۽ ذات واري بيان ۾ مٿي آيل آهي. جنهن کي 'همه از وست' تو چئجي. انهي همه از وست واري مسئلي کي سرمست درازي ۽ شاه ڀٽائي 'همه اوست' ۾ آڻڻ سان ڪافي طرح سمجهائي ويا آهن؛ جا سانجهه وارن لاءِ ڪافي سانجهه آهي.

گشت پيدا ليڪه نا پيدا شده
از يکي دانِي که صد اشيا شده
تو چرا در بند من ما مانده
هرکه از خود رفت او آغا شده (سرمست)

معنيٰ- هي جهان عدم منجهان موجود ٿيل آهي جو درحقيقت هڪ وحدي وجود آهي ۽ هي سڀ شيون جيڪي تون ڏسين ٿو سي انهي هڪ مان ظاهر ٿيون آهن. تون ڇو اجايو مان ۽ اسان جي قيد ۾ ڪڙهل آهين. جنهن اها خودي وڃائي پڪ ڄاڻ ته آغا (خدا) ٿيو ٿي ٿيو.

"وحدت مان ڪثرت ٿي ڪثرت وحدت ڪل هو هئا ڇو هل ٻا الله سند و سڄڻين" (شاه)

همه از وست ۽ همه اوست

(جزء ۽ ڪل)

'همه از وست' مبتدي طالبن جي منزل آهي جنهن جو مطلب آهي ته سڀ ڪجهه هن (برهم = حق) منجهان آهي.

'همه اوست' جي موج ماڻڻ وارا مهمير آکن ته سڀ ڪجهه هو يعني برهم = حق پاڻ آهي.

"ايڪم ايو ادو تيم"

هي 'همه اوست' جو اهو اصول آهي جنهن موجب برهم = حق بدل سدل کان فارغ آهي. يعني پرماتما ۽ جيو آتما ساڳي چيز آهي. برهم (حق) سج جي مثال آهي. جيو آتما سج جو گويا هڪ پاڇو آهي، جو پاڻي جي برتن ۾ نظر اچي ٿو. پوءِ توڙي هزارها پاڻي جا برتن ڇو نه پري ڪٽي رکجن، ته به ساڳيو پاڇو هرهڪ برتن ۾ نظر پيو ايندو. پر پري چوڻا وچو؛ برف، ڪکر،

ڪڙا ۽ ٿانو آهي سڀ پاڻيءَ جون مختلف صورتون آهن، مگر درحقيقت انهن سڀني جي اصليت ڏسجي ته آهي اهوئي پاڻي. ساڳي طرح سون ساڳيو آهي پر منجهانس جيڪي ڳهڻا تيار ٿين ٿا، انهن جون صورتون ۽ نالا مختلف آهن.

سائي صورت عين ڪي سائي صورت غين!
سمن نقطا دور ڪرو تو وه عين ڪي عين

سمن جي سونهن به ساڳي آهي، جيڪا سرمست جي آهي؛ ته جڏهن اهو مٿيون نقطو ان مئي ڪوش يعني صفات جو پردو دور ٿئي ٿو تڏهن ذات ظاهر ٿئي ٿي جا انهيءَ برهم (حق) جو جزو آهي ۽ انهيءَ ۾ ملي عين جو عين يعني ٻهج ٿيو پوي.

سرمست صاحب ديوان آشڪار ۾ انهيءَ جزڪل بنسبت هيئن اشارو ڪيو آهي.

جي- آشڪارا و نهان باشد خدا در جز و ڪل
اين سخن هم از خواجه عطار شد نامش فريد
(سرمست)

اي آشڪار هو (خدا) جزءِ ڪل بڻجي ۾ اڪيل آهي. اها ڳالهه هونئن خواجه عطار سنائي، جهڙن جو نالو فريد آهي.

سرمد صوفي جز (خدا) ۽ ڪل (برهم - حق) بنسبت صفائي پنهنجي هيٺين رباعي ۾ هڪ عجيب پيرائي ۾ ڪري ڏيکاري آهي.

سرمد اگرش وفاست خود مي آيد
ور آمدنش رواست خود مي آيد
بيهوده چرا در طلبش مي گردي
اگر او خداست خود مي آيد (سرمست)

اي سرمد جيڪڏهن هن ۾ وفا آهي ته هو خود (پاڻ) ايندو ۽ جيڪڏهن هن جو اچڻ روا آهي ته خود ايندو. بيهودو ڇو تون هن (خدا) جي طلب ۾ ڦرين. جيڪڏهن هو خدا (خود آئينده = پاڻ ايل) آهي ته خود ايندو.

انهيءَ منزل تي وري سرمست صاحب تو ڏيکاري ته هي جزو جڏهن نفس جي حدن (اپاڌين) ۾ قيد آهي تڏهن ڪيئن تو پنهنجي اصول (برهم = ڪل) کي ياد ڪري-

يا جامع المتفرقين چون دور مارا كرده
باشي پهر با هر همه مهجور مارا كرده (سرمست)

اي جزن جا گڏيندڙ هونئن دور ڇو ڪيو اٿئي. تون سڀ سان ۽ هر هنڌ موجود آهين، هونئن جدا ڇو رکيو اٿئي.

سچل سرمست جي انهيءَ مٿين شلوڪ کي شاهه ڀٽائي وري سنڌي ۾ هيٺين سولو ڪري ڏيکاريو آهي.

هڪ قصر در لک ڪوڙين منهين ڳڙکيون
جيڏانهن ڪريان پرک تيڏانهن صاحب سامهون (سرمست)

در حقيقت انهن ٻنهي ٻيڪڙن جو اهو ساڳيو ٻولياڻ ٻول قرآن شريف جو ترجمو آهي.

"عين ما تولوا فثم وجه الله"

جيڏانهن منهن ڪريو اوڏانهن الله جو رخ يعني ذات آهي يعني "جيڏانهن ڪريان پرک تيڏانهن صاحب سامهون".

شاهه ڀٽائي سرڪليان ۾ انهيءَ جزءِ ڪل کي سهڻي بر دورايو آهي.

چي- "عاشق چوءِ ان کي، مڪي چؤ معشوق
خالق چؤءِ خام تون، مڪي چؤ مخلوق
سلج تون سلوڪ - جو نا قصائي نگهو" (شاهه)

مٿين شلوڪ ۾ اهي سڀ اشارا جزءَ ڪل بنسبت ڏنل آهن. شاهه صاحب ٿو چوي ته انهيءَ ڪل (برهم) جي جزي جو هتي اچي واسو ورتو آهي، سو ڪي آهي خالق ۽ ڪي وري آهي خلقيل. ڇاڪاڻ ته جهان جو خالق جيڪڏهن آهي ته آهي اهو برهم (حق). جنهن کي ڪل، ڪري ڪوٺجي ٿو، جنهن جو هي جز آهي. ۽ جنهن صورت ۾ هي ان جو جزو آهي، تنهن صورت ۾ هنکي خلقيل به چئي نٿو سگهجي. تنهن ڪري هي جزو نڪي خالق آهي ۽ نڪي آهي مخلوق. پر انهيءَ برهم يعني ڪل جو جزو آهي، جنهن کي حق جي نور جو حصو يا قطرو چئجي.

اها معنيٰ 'همه ازوست' واران مبتدي خيال جي صوفين جي آهي. پر انهيءَ ساڳي شلوڪ جي معني 'همه اوست' وارا هين ٿا ٻڌارين، هو ٿا چون ته هڪ اها منزل (Stage) آهي

ن تي جڏهن طالب پهچي ٿو، تڏهن هنکي هي ساري ڪائنات (برهمانڊ) نوري نور نظر ٿو اچي.

"ليس في الدارين الاهو"

ٻنهي جهانن ۾ سواءِ "هو" جي ٻيو ڪونهي.

انهيءَ منزل تي هن کي يقين ٿو ٿئي ته جڏهن سڀ نوري نور آهي ته ڪا به وٿ جدا نظر ڪانه ٿي اچي، تڏهن مخلوق کهن کي چئجي. اهڙي صورت ۾ جڏهن مخلوق ڪانه رهي تڏهن وري خالق کهن جو چئبس.
تنهن ڪري هو خالق ۽ مخلوق ٻنهي کان اجو آهي. اهو آهي هيڪڙائي وارو هنڌ جتي ۾ جدا نالا خالق ۽ مخلوق مٿس عايد ٿي نٿا سگهن، رکو حق آهي ۽ هڪ آهي.

"الصوفي غير مخلوق"

صوفي خلق مان نه آهي.

"صوفي خدا نه دارد - کو نيست آفريده"
صوفي خدا نه ٿو رکي، ڇو ته هو مخلوق نه آهي.

انهيءَ همه اوست ۽ انا الحق کي ويدانت "اهم برهم" (مان حق آهيان) ڪري پڻ اچاريو آهي.

همه اوست ٻروري گرو نانڪ صاحب جي خيال کان اوهو ويل تو ڏسجي. هن بزرگ هستي وري ان جي ضد (مقابلو) واري چيز جي تاثير کي به بيو نه ٻاڪ اهو ساڳيو ڪري سڏيو آهي. جنهن ۾ مايا جي خود هستي مٽيو حق تي ٿئي

جي- "آپ ست ڪيتا سڀ ست"

هو پاڻ ئي سچ (سچ = حق) آهي ۽ جو ڪجهه هن ڪيو آهي سو به سچ آهي. يعني جڏهن اوهان کي يقين آهي ته هو ست آهي ته هن جو ڪم به ست (سچ) آهي ۽ نه ڪوڙ. يعني جو ڪجهه هن پيدا ڪيو آهي سو پڻ سچ آهي. انهيءَ منزل تي مايا به ڪوڙي ثابت ٿي نٿي سگهي. يعني ڪوڙ آهي ئي ڪونه جو ڪجهه آهي سو سچ آهي.

ست نام
حق موجود
همه اوست

پاڻ سڃاڻڻ

"من عرف نفسه فقد عرف ربه" (علي)

جنهن پنهنجي نفس کي سڃاتو بيشڪ تنهن پنهنجي رب کي ڄاتو.

مٿي گذريل ذڪر جو تات پرت اهو ٿئي ٿو ته هي سارو برهمانڊ (عالم وغيره) هن انسان جي وجود ۾ ڪنهن ننڍڙي فوٽي مثل جيئن ماڻڪي ۾ صورت موافق سمايل آهي.

پاڻ پنهنجو پاڻهي، صورت منجهه سڃاڻ
الله، الله جو چوين، پاڻ ئي الله ڄاڻ
تون ئي ٻڌندڙ، تون ئي ڏسندڙ، شاهد آهه قرآن
ناهي شڪ گمان سچو سائين سڀڪڙو (سرمست)

جنهن صورت ۾ هي انسان سڀ چيز جو سينٽر (مرڪز) آهي، تنهن صورت ۾ سندس پهريون فرض آهي، پاڻ سڃاڻڻ. هي صورت ۾ ڄڻ هي ۽ حيوان

جي وچ ۾ فرق ئي ڪونہ رهيو، بلڪ ڪيس انسان سڏائڻ جو حق ئي نہ رهيو. چاڪاڻ تہ، جهڙو ساهہ دار هو تهڙوئي هيءُ، جهڙو هو ٿو کائي تهڙو هيءُ، جهڙو هو ٿو پاءِخانہ پيشاب ڪري تهڙوئي هيءُ، جهڙو هو ٿو سارو ڏينهن هڻ هڻ ڪري تهڙو هيءُ وغيره. باقي چئو تہ هنن ٻنهي هستين جي وچ ۾ ڪهڙو فرق رهيو، جو انسان پاڻ کي اشرف (اتم) مخلوقات ٿو سڏائي.

فرق رڳو اهو آهي جو انسان پاڻ سڃاڻي سگهي ٿو، جا شڪتي حيوانن ۾ ڪانهي. اهوئي سبب آهي جو انسان پنهنجي اصليت جي سڃاڻپ ذريع ترقي جي بام تي پهچي سگهي ٿو، جا حيوانن کي پهتي پڙ ڪين آهي؛ اهوئي سبب آهي جو انسان کي ساري مخلوقات ۾ اتم سمجهيو ويو آهي.

آهيان مان اسرار اديون موتڪي ڪر ڏيون پانيو
نوري ناري نا هيان آهيان رب جبار
مرشد بانهو نا چمو سچل نون سردار

سچل سرمست انهيءَ خيال جي چڪر ۾ اچي ديوان آشڪار ۾ ڪري هنڌ هينءَ بہ ٿو چوي.

پاڻ سڃاڻڻ ٧٣

چيستم من نيستم پنهان عيان باشد خدا
غرق در درياي حيرت ما شمائي ميکنم
(سرمست)

چا آهيان، مان ڪجهہ نہ آهيان، ظاهر باطن خدا آهي، حيرت جي درياءَ ۾ غرق آهيان. تو مان ۽ اسان ٿو ويٺو ڪريان.

در حقيقت اهي جملي پاڻ کي سڃاڻڻ جا سوال آدم جا اولين سوال آهن، جي منجهس سندس ابتدائي پيدائش بعد پيدا ٿيل آهن؛ ۽ جيئن جيئن زمانو ڪثرت ۾ ويو آهي ڪاهيندو، تيئن تيئن انسان جي انهن خيالن تي ويو آهي پردو پوندو. صوفي دنيا انهن سوالن جي حل ڪرڻ واري کي ئي صوفي سڏي ٿي.

هرانکو اصل خود را مي شناسد
شود آگاه او ازين معما (سرمست)

انهن انسان بنسبت جنکي پاڻ سڃاڻڻ جي بلڪل ڪل ڪانهي، سرمست سائين هينءَ فرمايو آهي.

(ست ١٣ ؛ ١٤) معنيٰ - جيڪو پنهنجو اصل سڃاڻي ٿو
[illegible]

"آب مي جويم غرق باشم در آب"

پاڻيءَ ۾ غرق ٿي آهيان ۽ وري ٿو پاڻي ٿو ڳولهيان. سنڌيءَ ۾ وري شاهه پٽائي اهي پاسو ورتو اٿس.

جهڙي- پاڻيءَ منجهه ڦهڙا مورکه اڃ مرن
دم نه سڃاڻن ڏاڍون ڪن مڻن جيئن (شاهه)

واقع جيڪي انسان انهيءَ رمز کان واقف ڪين آهن، يا انهيءَ طرف رجوع ڪين آهن، سي مورکه ڄڻ بلڪ حيوان آهن. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته سج کو تريءَ هيٺ لڪي ٿو پر جڏهن کو انڌو سج نه ڏسندو ته اهو سج جو قصور ڪين چئبو پر انهيءَ انڌي جو چئبو.

"سوريه سارو ابر ۾ لوڪن ڪهن لڌو
انڌي ساڻ انڌو پڇي پيا کڏ ۾."

جيڪڏهن پنڌ اڃا پري آهي ته به 'جوينده يابنده' ۾ ته داخل ٿيڻ پنهنجي وس آهي. خود شناسي جي باري ۾ سرمست صاحب جهڙا اشارا ڪهن ورلي ڏنا هوندا.

جهڙي- خويش را بشناس در گِل گوهر است
ماه پنهان ڪي شود زير غلاف (سرمست)

جيڪڏهن ڪو انڌو (سٽ ١١)

پاڻ سڃاڻ

پاڻ سڃاڻ، جو مٿي ۾ گوهر گڏيل اٿي. پردي ۾ ڪو چنڊ لڪي سگهي ٿو.

سرمست (آشڪار) جو خود شناسي جي نسبت هي ڪلام دم دم دورائڻ جهڙو آهي.

اي دلا هرگز مشو تو بي خبر خود را شناس
بگذري زين غافلي در سربسر خود را شناس
بيقدر خود را نمودي خويشتن را فهم کن
غير حق تو نيستي عاليقدر خود را شناس

اي دل تون هرگز بي خبر نه رهه، پاڻ سڃاڻ ۽ غفلت کان آزاد ٿي پوري طرح سان پاڻ سڃاڻ. پاڻ کي بي قدر ڪيو اٿي، پنهنجي حق ۾ غور ڪر. تون حق کان ٻاهر ناهين، اي اعليٰ انسان پاڻ سڃاڻ.

سنڌ جو سامي سڳورو به پنهنجن مڻن ٽن سٽن ۾ صورت جي سڃاڻڻ جي واهه جو صفائي ٿو ڪري.

جهڙي- سامي سڀ ديدار اٿي عجيبن جو
ڏسي ٻڌي پاڻ ٿو ٻولي ٻولڻ هار
نراڪار آڪار ڌاري آيو جڳ ۾.

اهو نراڪار آڪار جو ساڳيو مطلب آهي، جنهن کي ...ست درازي بي صورت ۽ باصورت ڪري ...لم آهي.

مطلب ته پاڻ سڃاڻڻ لاءِ هن صفاتي صورت جو وهم دل ۾ آڻي پاڻ کي ٻانهو نه ڀانءِ. اهو عارضي سمجهه ۽ پاڻ کي اهڙي سمجهه جو اندر ويٺو ٻولي ٻڌلي.

تون نه ئي مالڪ ملڪ جو، ٻانهو ڀانءِ ۾ پاڻ
لاخير في عبيدي، اهو اٿئي اڄاڻ
صورت منجهه سڃاڻ – پاڻ پنهنجو پاڻهي
(سرمست)

"لاخير في عبيدي" = ٻانهي مان خير ڪونهي (حديث)

'خير' انهيءَ قديم مطلق هستي جي طرفان آهي ۽ انجي ابتڙ شر آهي جو هن صفات يعني مايا جي طرفان آهي جنهن ۾ هي عبد (ٻانهو) ۾ اچي ويو. ڇو ته جڏهن هي صفات (مايا) آهي ڪي شر سان ڏنيل، تڏهن ان ۾ خير جو خيال رکڻ آهي واريءَ مان تيل ڪڍڻ. اهڙي علم اليقين بعد عين اليقين (انبياء) ۾ ديري ڪا نه ٿيندي. پاڻ سڃاڻڻ جي آخرين اسٽيج حضرت جي حديث موجب سچل سرمست ڏاڍي مٺي ٿو سمجهائي.

" تخلقو باخلاق الله "

عادتون وٺو، عادتون الله جون.

"اوڏي ڪم ڪريجي – جنهن وچ الله آپ ٻڌيجي"
(سرمست)

انسان جي دل ۽ خطرا

" عبادت الفقير نفي الخواطر "

فقير جي عبادت اها آهي جا خطرن کان خالي آهي.

جنهن صوفي کي خطرن جي خبر نه آهي، اهو صوفي اڃا صوفي نه آهي. خطرن کي سمجهڻ ۽ انهن کي روڪڻ جو پهريون ئي سبق آهي جو ستگر پنهنجي چيلي کي سمجهائي ٿو. تنهن ڪري اهل تصوف لاءِ انهن جو ذڪر هت تمام ضروري آهي.

انسان جي دل خطرن جو محل آهي. تنهن ڪري ان ۾ طرح طرح جا خيال قوت ارادي ۾ جوش ماريندا رهن ٿا. انهيءَ ڪري قسمين قسمين خواهشون دل ۾ پيدا ٿين ٿيون. جڏهن اهي خيال دل ۾ ويڪ وٺي وڃن ٿا، تڏهن انسان کي پريشان ڪريو ڇڏين ۽ غفلت جي طوفان گرداب ۾ گم ڪريو ڇڏين. اهڙي انسان کي رستو هرگز دت نٿو لڳي. تنهن ڪري انسان

کي کھڻي ته جيڪي اهڙا خيال منجهس پيدا ٿين ٿا، تن بابت غور ڪري ته اهي خيال ڪٿان اڀريا ۽ انهن جو ڪارڻ ڪهڙو آهي. انهن خيالن جو نتيجو خير آهي يا شر. ڇاڪاڻ ته هرڪ ڳالهه ۾ من کي وس رکجي. من کي وس رکڻ مان هي فائدو آهي، جو هي من خواهش جي مٿان آهي ۽ من جي مٿان قوت ارادي آهي. جيستائين من خواهش سان ويڙهيل هوندو، تيستائين قوت ارادي ڪم ڪري نه سگهندي. جو ته هي من جو من جو آواز آهي، سو پٺتي هٽڪ رڏل آهي. جڏهن من خواهش کان پاسي ٿيندو، تڏهن قوت ارادي من جي وسيلي پنهنجو ڪم ڪري سگهندي. اهي قلبي ذڪر ڌاران دل مان دور هٽي نٿا ٿين. دم (سوانس) جي ذڪر ڌاران اهي خطرا دل مان دور ڇو ٿا ٿين؟ ان جو هي سبب آهي ته دم جي ذڪر سان وجود ۾ حرارت غريزي پيدا ٿئي ٿي جا خون کي لطيف ڪري ٿي. خون جي لطافت سبب انسان ۾ لطيف خيال اڀرن ٿين ٿا ۽ خطرن ۽ خراب خيالن جي اڀرڻ جو امڪان نٿو ٿئي.

٧٩ انسان جي دل ۾ خطرا

پر ياد رکڻ کپرجي ته صوفين جي دل هروبرو اها دل نه آهي جنهن کي عام ماڻهو دل چون ٿا.

"همان دل ست که پر از خزينهء عشق است
دگر فناست مگر آن فنا نميگردد نمي گردد"
(سرمست)

جنهن دل کي عام خلق دل ڪري سڏي، سا فنا آهي مگر فقيرن واري مقرر ڪيل دل سچل سرمست تو جهڙي نه فنا ٿيڻ ٿي لڳي.

اهو نه رڳو صوفين جو خيال آهي، مگر ڪڏهن ڏينهن جناب حضرت عمر فاروق (رضه) جناب پيغمبر (صلعم) جي خدمت ۾ عرض ڪيو ته "يا رسول الله" خداوند پاڪ جو بندن سان ناتو رهي، سو ڪهڙي جاءِ تي؟ حضرت جن فرمايو ته الله پنهنجن بندن جي دلين ۾ ٿو رهي. حضرت امير عمر عرض ڪيو ته بندي جي دل ڪهڙي آهي. پاڻ فرمايائون ته انسان جو قلب انسان جي قالب ۾ آهي. مگر قلب ٻه قسم آهي. هڪ مجازي قلب ۽ ٻيو حقيقي قلب. مجازي

قلب هڪ گوشت جو ٽڪر آهي، جنهن کي عام محاوري ۾ دل سڏين ٿا. هيءُ قلب حقيقي آهي. اي عمر حقيقي دل اها دل نه آهي جنهن کي توهان دل ٿا سمجهيو. حقيقي دل اها دل آهي جا نه کٻي آهي نه سڄي، نه هيٺ آهي نه مٿي، نه پري آهي ۽ نه نزديڪ. مگر..........

"قلوب المومنين عرش الله تعاليٰ"

يعني مومن جي دل الله جو تخت آهي. انهيءَ تي سچل سرمست ٿو چوي ته جهڙيءَ طرح قلب جي ڄاڻ، ڄاڻ واري ريءَ هي کي نٿي پوي اهڙيءَ طرح خطرن ۾ به تميز ڪرڻ نهايت مشڪل آهي. مگر اهو شخص تميز ڪري سگهي ٿو، جنهن جي حقيقي قلب يعني خيال ۾ پوري پوري صفائي موجود آهي، پڻ حقيقي نور سان منور آهي. اسانجي سرمست صاحب خطرن کي چئن قسمن ۾ ورهايو آهي.

١- شيطاني خطرو ٢- نفساني خطرو

٣- ملڪي خطرو ٤- رحماني خطرو

(١) شيطاني خطرو- يعني گناهن ۽ خطائن جو انديشو.

(٢) نفساني خطرو- يعني قسم قسم جي نعمتن، لذتن ۽ شهوتن جي آرزو ۽ دنيا جي حرص ۽ هوس جا خراب خيال.

(٣) ملڪي خطرو- عبادت ۽ طاقت جو خيال.

(٤) رحماني خطرو- محبت جي طلب ۽ عرفان جو شوق.

انهن مڙني خطرن کي جيڪڏهن ڪٺي پنهنجن انهن پنجن دشمنن سان ڀيٽ ڪجي ته رڳو پوءِ جو فرق ٿو پوي، نه ته ڪرسندان ساڳيا آهن. انهن جا نالا مشهور آهن ۽ سندن نشانن بابت ڪي ٿورا واقف آهن.

انهن دشمنن بابت پوڄه به آهي، تڏهن به اپوڄه آهيون ۽ ڄاڻ به آهي، پر اڻڄاڻ آهيون. انهن جي فوج الڪ آهي. هو حاڪمن جا به حاڪم آهن انهن کي وس ڪرڻ لاءِ ڪيترا پيغمبر رشي، ولي ۽ اوتار آيا، تڏهن به هو انسان جا ٿوي شترو رهيا. اهي انسان جي هرديءَ ۾ لڪاري پڪاري ويٺل هيٺيان پنج دشمن آهن.

۱. ڪام ۲. ڪروڌ ۳. موھ ۴. لوڀ ۵. اھنڪار ظاھر ۾ آھن پنج، پر ھرڪ جي ھٿ ۾ ڪئي ڪٽڪ آھن، جي جدا جدا خيالن جي شڪلن ۾ اسان جي آڏو اچي اسان کي گمراھ ڪري رھيا آھن. اھڙن پوڙن جو بچاءُ ست سنگ ۽ سچي ستگر جي صحبت ئي آھي. رند صوفي وري خطرو انھيءَ خواھش کي سڏين ٿا، جا بندي کي رب جي طرف ڇڪي ۽ بندو انجي دفع ڪرڻ ۾ قادر نه ھجي.

" بنده حق بسوئي حق خواند
دفع آن خطره نه تواند"

معرفت ۽ عشق

مٿي جيڪو ذڪر برھم ودیا يعني تصوف بنسبت ٿي ڪذريو آھي، ان جي پروڙ ڪرڻ معرفت (ودیا) جي رستي پئجي سگھي ٿي ۽ ٻيو عشق جي رستي، يعني انھيءَ مايا جي وسمي وسنوار کي، جنھن جو ڪارڻ اوديا آھي، يا وديا ٽوري سگھندي يا عشق.

ان باري ۾ سرمست ٿو چوي—

" عارفي و عاشقي شد ھردو شان يارِ ما
ھر جلوه حسن مي آيد بچين دلدارِ ما" (سرمست)

" عارفي يعني معرفت (ودیا) ۽ عاشقي اھي ٻئي منھنجي يار (پرماتما) جو شان آھن. حسن جي ھر جلوه ۾ ڏس ته منھنجو دلدار ئي نظر اچي."

جيڪو مطلق نور جو جزو ھن انسان ۾ موجود آھي، سو "ڪل شيئ يرجع الا اصله" جي اصول موجب ھميشه پنھنجي اصل طرف پيو ڇڪجڻ

جي ڪوشش ڪري ۽ وصال جا ورق وارينده وتي. هن منزل تي سوال آهي ته انسان ۾ جيڪو جهل (اوديا) ۽ شر جو مادو آهي سو ڪيئن ٽٽي، جو باقي ذات پنهنجي اصل حق طرف پرواز ڪري وڃي ديدار پسي. انهيءَ حدوث جي حد يعني اوديا کي ٽوڙڻ جو رستو آهي معرفت (وديا). جڏهن اها اوديا (مايا) معرفت (وديا) جي زبردست ترار سان ٽڪرا ٽڪرا ٿئي ٿي تڏهن انسان نجات (مڪتي) حاصل ڪري، هرجا پاڻ کي ئي پيو پسي

"وديا وڃائي اوديا سڀ اندر جي
سورج آيو سر تي ٿي ستت صفائي
سامي سمائي بوند وڃي سر سير ۾" (سامي)

پنهنجي ڪايا جي ڪچي آئيني جي ٽوڙڻ بعد تو پاڻ کي ئي پاڻ پيو پسي.

"آئينه براءِ ديدني ساخت
نام آئينه هست آدم و حوا" (سرمست)

"آئينو ڏسڻ واسطي جوڙيائين ۽ انهيءَ آئيني تي نالو آدم ۽ حوا رکيائين".

اها اُها منزل آهي جتي هو پنهنجو پاڻ، پاڻ ۾ پسي، پاڻ تي مستان ٿيو پوي ۽ هن سنسار کي صاف وساريو ڇڏي. اهڙي غازي کي جڳ جي جنت جي ڪا غرض نٿي رهي.

"عشق لڳو وڃي رهجي واللہ يار عزيزي خويشي
پنهنجو پاڻ قبول ڪياڳون سارو دم درويشي
لوڪ سارو پيو ماري طعنا، بره ٻرو بد ڪيشي
سچا يار هميشه آهن، درد وارا دلريشي"

اهو عشق جو اُهو ازلي ابدي تاثير آهي جو عالم اطلاق وقت برهم ۾ موجود هيو. جنهن جو ذڪر برهم (حق) جي باب ۾ آيل آهي. اهو تاثير هن عالم حادث ۾ موجود آهي ۽ جنهن جو نتيجو پاڻ کي پاڻ ۾ پسڻ بعد ظاهر ٿيو آهي. انهيءَ نور جي تاثير جو پيو نالو آهي "عشق"

"عشق محبت پاڇون چاڙهين، پي سڀ راهه خلافي
بزرگ ڪاڻ دنيا جي ڪن ڪا طلسم سڀ تلافي
سچا هرگز مي نه آهندا، سچا صوفي صافي"

انهيءَ عشق جي تجلي جو تاثير سچ پچ اهڙو آهي جو حدوث جي صفاتي حدن کي، جي مايا جو تاثير آهن جلائي خاڪ ڪيو ڇڏي ۽ انهن اپاڌين ۾ جڪڙيل جيو آتما کي آجو ۽ آزاد ڪري پنهنجي حقيقي محبب سان ملائي ڇڏي. اگرچ صوفي دنيا جو هي عام آواز آهي ته......

"المجاز قنطرة الحقيقت"
(مجاز حقيقت جي پل آهي)

"نبايد برسر پل ايستادن" = پل تي بيهڻ نه گهرجي (جنيد)

پر سچن عاشقن جو چوڻ آهي ته اهي ٽي رستا ڪين آهن. جي آهن ته علم اليقين وارن لاءِ آهن ۽ نه عين اليقين (انيا و) ۽ نه حق اليقين (اهم برهم) وارن لاءِ. ڇاڪاڻ ته حدوث جي حد ۾ هوئڻ سبب حق ٻه هن ۾ ئي موجود آهي ۽ هن مان ئي حاصل ٿي سگهي ٿو. تنهن ڪري سچ ته اهو آهي ته عاشق، معشوق ۽ عشق ٽئي هڪ پاڻ آهي.

"ميان عاشق و معشوق هيچ فرقي نيست
ز شخصي ساية هرگز جدا نمي گردد" (سرمست)

عاشق ۽ معشوق جي وچ ۾ ڪجهه به فرق ناهي
وجود کان پاڇو جدا ٿي نٿو سگهي.

پر انهيءَ معرفت ۽ عشق جي رستي ۾ دين ۽ ڌرم جو ظاهري پردو آخر ۾ بندش وجهيو ڇڏي. بلڪ باطن پرستن جي عشق جو اولو ٿيو پوي. ڇاڪاڻ ته مذهب جو ظاهري پهلو انسان لاءِ اڏيو آهي، جيئن آن کي نڪ ۾ ناڪيلي. اسلام ۾ ڪفر جو لفظ انهيءَ وات ويندڙن جي راهه ۾ هڪ سنگين ديوار جو ڪر ڏئي رهيو آهي. مگر ويدانت اهڙي ڪفر جي ڪلمي کي حق ۽ ست ڪري ڪوٺيو آهي. در حقيقت اسلام ۾ به رکو جهل (اوديا) کي روڪڻ لاءِ اها وڏي وٿي آهي. ڇاڪاڻ ته بدي ۽ شر جو جزو به ته انهيءَ انسان جي پيدائش ۾ موجود آهي.
هي صورت ۾ اڏيو ڇٽي نه سگهيو ته ڪو اسلام جي رهنمائي کي حق جي حقيقت جي ڪا کهت پرو ڙ

هوئي، هرگز نه، بيشڪ هوئي ۽ اها ڪمال هوئي مگر اُهو ڪن خشڪ ظاهر پرستن کي نصيب نه ٿيڻ واري حالت هئي، ملڪ ۾ رام رولو پئجي ويو ٿو ڏسجي، نه ته هرڪ مذهب جو اصول، هرڪ ڌرم جو مت، معنوي پهلو تي منحصر ڪري ٿو، جنهن کي مذهب جو بنياد چئجي.

"روزو ۽ نماز اي به چڱو ڪم
پر اهو ٻيو فهم جنهن سان پسجي پرين" (سچو)

انهيءَ اوديا کي توڙڻ جو اپاءُ سامي پنهنجن شلوڪن ۾ هڪ آتم گيان ۽ ٻيو پرتيت (يقين) ظاهر ڪري ٿو.

"اوديا جو اپاءُ، ڪونهي **آتم گيان** ري
پڪي ڪري **پرتيت** پيان، سامي سڌ سماءُ
اهڙو دلبر **داءُ**، موتي ايندءِ ڪونه ڪو (سامي)

نوٽ - عشق ۽ معرفت جي وڌيڪ پروڙ لاءِ ڏسو پويان

يقين - ويساهه

"اول آڻ ويساهه پڇج پوءِ پريتڻو" (سچو)

برهم وديا يعني معرفت جي علم جي بنسبت مٿي جيڪو ذڪر آيل آهي، يا عشق جي رهبري ڪندڙ روشنائي جا اوديا جي اوندهه مان آزاد ڪري ٿي، اهي سڀ انسان لاءِ تڏهن مفيد ٿيندا جڏهن منجهس يقين يعني ويساهه جي ويڙ وڌيل هوندي. يقين ۽ ويساهه ڌاران هن معرفت جي ميدان ۾ قدم ڌرڻ، گويا پاڻ کي ٻڌي جهازن کان تير ڪرڻو آهي. انهيءَ کان بهتر آهي ته انسان شريعت ۽ ڪرمن جي ڪمن ۾ مشغول رهي، پنهنجي ايندڙ حياتي سڦلي ڪري.

سچل سرمست ديوان آشڪار ۾ ضميرن موجب يقين جون ٽي منزلون بيان ڪيون آهن. پهرين ضمير غائب يعني "هو حق موجود" جنهن مان ضمير غائب جي موجودگي ثابت آهي.

يعني ڪا اهڙي چيز آهي، جا ڏسڻ ۾ نٿي اچي، پر يقين آهي تہ اها چيز موجود آهي. اهڙي خيال جي يقين کي سلوڪ ۾ "علم اليقين" سڏين ٿا.

ٻيو ضمير حاضر يعني "توهين تون" (تت تو مراسي = اهو تون آهين) يعني ڪا چيز آهي جا اکين اڳيان حاضر آهي. جنهن جي ڏسڻ سان اهو يقين پختو ٿئي ٿو تہ جنهن چيز جو علم (ڄاڻ) هيو، اها چيز برابر موجود آهي. انهيءَ کي "عين اليقين" (اکياؤ) ڪري سڏين ٿا. اهو اکين ڏسڻ وارو يقين، علم اليقين کان وڌيڪ محڪم آهي.

ٽيون ضمير متڪلم (پاڻ ڳالهائيندڙ) يعني "مان" جي منزل. جڏهن سالڪ اها "مان" جي منزل ماڻي ٿو تڏهن کيس جذبو اچيو وڃي ۽ مستيءَ جي ميدان اندر "اناالحق" (اهم برهم) جا نعرا بيٺو هڻي، جنهن کي سلوڪ ۾ "حق اليقين" چوندا. انهيءَ جاءِ تي صوفي پاڻ کي يقين سان حق يعني برهم ٿو سمجهي.

ڪي صوفي حق ۾ فاني ۽ باقي جي منزل کي حق اليقين چون ٿا، جا پڻ اناالحق کان

ٻاهر ڪين آهي. هو چون ٿا تہ اهي ٽئي ڳالهيون علم، شهود ۽ حال، انهن ٽنهي سان گڏ حاصل ٿين ٿيون.

رڳو انهيءَ ڳالهہ جي پروڙ پوڻ، تہ حق ۾ فاني آهيان يا حق ۾ باقي آهيان، ڪافي ڪين آهي.

مثلاً - هرهڪ انسان کي موت جو "علم اليقين" آهي، پر جڏهن هو موت جي فرشتن کي اکين سان ڏسي ٿو تڏهن کيس موت جو "عين اليقين" ٿئي ٿو. پر جڏهن هو موت جو مزو چکي ٿو تڏهن "حق اليقين" ۾ اچي ٿو.

شريعت وارن جو چوڻ آهي تہ ظاهر شريعت کي "علم اليقين" چئجي ۽ شريعت ۾ اخلاق پيدا ڪرڻ کي "عين اليقين" چئجي ۽ ان ۾ مشاهدي پائڻ کي "حق اليقين".

"هر سخن را کمتر مبين، داني ازان علم اليقين
عين اليقين، حق اليقين، در راه مولا دم مزن"
(سرمست)

منهنجي هر لفظ کي گهڻي نظر سان نه ڏسو، تون اهو جاڻ ته اهو منهنجو يا علم اليقين آهي يا عين اليقين يا حق اليقين. تون الله جي وات ۾ ٻاڙ نه هڻ.

گرو نانڪ صاحب ۾ يقين کي ٽن ڀاڱن ۾ ورهايو آهي.

(١) سروڻ = ٻڌڻ
(٢) منن = مڃڻ
(٣) ندياسن = پاڻ سڃاڻڻ

سڻي سڌ پير سور ناٿ
سڻي پوڻ نه سگهي ڪال
سڻي جوڳ جڳت تن ڀيد
سڻي لاڳي سهج ڌيان
سڻي سرا کنڊان کي ڳاهه
نانڪ ڀڳتا سدا وڪاس
سڻي دوک پاپ ڪا ناس

مطلب - حق جو مذڪور ٻڌي، ان تي يقين ڪرڻ وارو پرش سڌ (عامل) پير ۽ ديوتا ۽ ناٿ لڳي ٿو. اهڙو انسان امر (لافنا) آهي. علم اليقين واري کي جوڳ جي جڳتي لڳي ٿي، ۽ سريسر جي ڏيه ڪان مڪتي ملهوس ٿي. اي نانڪ اهڙن ڀڳتن کي سدا آنند آهي. ان جا دک ۽ پاپ ناس ٿي وڃن ٿا.

اهڙي طالب جو پڪو نت ۾ جلدي ڌيان لڳي ٿو ۽ جيڪي چڱا ڪرڻ آهن، سي من پرش ۾ پيدا ٿين ٿا.

يقين جي ٻي منزل منن يعني "عين اليقين" آهي. منن بنسبت گرو صاحب ٿو چوي.

"منني سرت هووي من ٻڌ
منني مارگ ٺاڪ نه پاهه
جيڪو من جاڻي من ڪوهه"

منڻ واري پرش کي گيان لڳي ٿو ۽ ٻڌ نرمل ٿيس ٿي. منڻ واري انسان کي مڪتي (نجات) جي رستي ۾ بندش نٿي لڳي. جيڪو منڻ کي يقين سان ٿو ڄاڻي سو ڪي ڄاڻندڙ آهي.

انهيءَ منزل تي طالب دلبر جو درشن پائي ٿو. جن کي "عين اليقين" واري منزل سڏين ٿا.

ٽين منزل آهي ندياسن يعني پاڻ سڃاڻڻ. جن بنسبت چيو اٿن.

پنهنجي پروان پنهنجي پڙدان
پنهنجي پاڻ ڏرڪڻ مان
پنهنجان ڪا ڪو ايڪ ڏيان

گياني يگت اڻم ۽ مکمم پڌرا آهن. اهڙن گياني پرشن جو گرو هڪ پرميشور آهي.

هو انهيءَ ۾ لءِ تي بقا تي رهن ٿا. اهڙي منزل کي چون ٿا "حق اليقين".

"ورلو ڪو آهي، سامي سڪ گروءَ جو
ڏنو جنهن گر گيان سان، اوديا هٽ لاهي
شهوا سنگت جي ڪري، ممتا مٽائي"
سهجي سلاهي، روم روم سان رام کي (سامي)

عين اليقين ۽ حق اليقين جي ڳالهه ڪامل جي ڪويتا مان ڪافي ملي ٿي. سمجهاڻي لاءِ هيٺ اسان کي هي ڇوڙ ڪافي ڏيندو ته هي پريم جون پيروليون پڙهي، پريتم جي پروڙ کي علم اليقين چئجي ٿو جا عشق جي پهرين منزل آهي. جنهن ۾ يار جي تصوير جي تصور جو عاشق کي علم حاصل ٿئي ٿو.

"شاهي همر شان، دلبر پنهنجي ديس ۾
سچل آيس اوچتي، ڪٺي سوڻن جو سامان
چا مدجهارون چاتي آيس، اهو اٿم ارمان
حيرت ۾ حيران موڪي هير هتي ڪيو" (سرمست)

انياوَ يا عين اليقين، عشق جي ٻي منزل آهي، انهيءَ منزل تي هي جيو آتما پاڻ کي نفساني خواهش کان، جي مايا جو ڏاڍير آهن، جن ۾ هو چوطرف جڪڙيل ۽ جڪڙيل آهي، پاڻ کي آزاد ٿو ڪري. اهڙي آزادي بعد هنکي دلبر جو ديدار فرحت آثار حاصل ٿئي ٿو؛ نه ته جيسين اهو پريمي پکيئڙو انهيءَ پنج تتي پڃري ۾ پابند آهي، تيسين هو پرديسي پکيڙو پنهنجن پرين ڏي اهوئي پيغام راتيان ڏينهان روئي پيو پٺي.

جي - مارو ڙا ماندي، آءُ اوهان ري آهيان
سکيا آن ساٿ ۾، مون هتي باندي
قيد اوهانجي قال کان، ويل نه هڪ واندي
اچانڪ آندي - قسمت قيد الماءَ جي (سرمست)

جيڪڏهن اهو سڪ جو سنيهو سچ پچ سچو
آهي ته جانب کان اهو جواب پيو پهچيس.

"پنهنجي هوت پنهل جي، ماڙهو ملندئون سي
جهن اُتون جي - سرُ آ ڪندئون صدقي"
(سرمست)

جڏهن هي اولڙو سڄو وجود سمائجي، يا
هيئن ڪٺي سمجهو ته هي جيو آتما ڪهن برذريع
پهنجي اصل يعني برهم ۾ لءِ ٿي حق سان هڪ
ٿيو وڃي، تڏهن اهڙي منزل کي صوفي "حق اليقين"
سڏين ٿا، جا ٽئين استيج آهي ۽ جا اها آهي جيڪا
ڪنت ڪنزاً کان اڳي هوئي.

"گفته ست ڪنت ڪنزاً مخفي خبر شنو
پنهان که بوده باز همان آشڪارا شد" (سرمست)

اها خبر ٻڌ جو پاڻ ڇهو انس ته مان هڪ ڳجهو
خزانو هيس. اهو اڪيل هيو جو وري ساڳيو ظاهر ٿيو.

صوفين جا فرقا

خواهي بڪعبه روڪن خواهي بسو منات
از اختلاف راه چه غم رهنما يڪي ست

ڪڏهن ته ڪعبي ڏي منهن ڪر، ڪڏهن ته سومنات مندر
طرف رخ ڏين فڪر ناهي جو رستا ڀيا ڀيا آهن مگر راهه
ڏيکاريندڙ ته هڪڙوئي آهي.

صوفين جي صحبت جي سڪ رکندڙ صاحبن
کي جيسيتائين صوفين جي فرقن (ٽولن) جي
ڄاڻ ڪانه هوندي، تيسيتائين اهڙن بزرگن ۽
مهاتمائن جي ملاقات مان ڪي ڪين حظ حاصل
ٿيندو ۽ نڪي هو اهو مزو ئي ماڻي سگهندا.

صوفين جي فرقن (ٽولن) جي واقفيت اسان
کي جائي ڀائي گمراهي کان بچائي ٿي.
صوفين جا مکيه چار ٽولا مڃيا ويا آهن. باقي ٻيا
جيڪي به اوهان جي نظر مان گذرن، تن کي
انهن مٿين فرقن جون شاخون سمجهڻ کپن.

(١) ظاهر = يوگي
(٢) مشابہ = ويراڳي (اداسي به مشابه ۾ اچي وڃن ٿا)
(٣) اهل عزلت = سنياسي
(٤) تارڪ = ناڳا

(ظاهر — يوڳي)

ظاهر يعني يوگي سلوڪ (يوگ) ڪمائيندڙ آهن. جو معرفت ۽ وديا جا وارث آهن. انهن کي صوفي دنيا عارف ۽ سالڪ ڪري سڏي ٿي. جن جو مثال ڪنول گل جو آهي، جو پاڻيءَ ۾ پلجي ٿو، مگر مٿس پاڻي جون بوندون بيهي نٿيون سگهن. ساڳي طرح سالڪ به هن سنسار ۾ ئي رهي ٿو پر مٿس مايا جو ترو به تاثير نٿو ٿئي. هو گرستي به آهي مگر گرست جي اثر هيٺ به ڪين آهي. هي اهي صوفي آهن جي پاڻ سان گڏ ٻين جو بہ اڌار ڪري سگهن ٿا يعني پنهنجن چيلن ۽ پوئلڳن کي بہ اهو پاڻي وارو ڏڪل ڏيئي ڏيکاري سگهن ٿا.

جوڳين آهه نه جڳ، آهن سلوڪي سپ سان
جهجان هن جهان ۾، آهن طريقا تڳ
کهن جي رتا رنگ، ماڻڪ مڙيئي مشعلان (سرمست)

"جهونا گڙه جي جوءِ ۾، جوڳين جوڳ اجوڳ
ڀوڳين ڀوڳ اڀوڳ- پاڻ وڃائي پاڻهجو (سرمست)

(مشابہ — ويراڳي)

مشابہ يعني ويراڳي، کهٽوڪري ويراڳ ۾ رهن ٿا ۽ سندن عقل ۽ حال تي تغير يعني ڦيرڦار اچيو وڃي. هن فرقي جا صوفي کهٽوڪري مستي واري ماڳ ۾ محو رهن ٿا. اداسن جو طريقو بہ ڪي قدر شروع ۾ مشابہ طرف لاڙو رکي ٿو.

ٻوٽ آهه نه پنڌ، ڪڏهن ڪا پڙهن کي
واري ويراڳي ويا، ڪاڻن مٿي ڪنڌ
هوءَ سندن هنڌ - جو لڙ گڏ جي لعل ٿيا (سرمست)

(اهل عزلت — سنياسي)

اهل عزلت يعني سنياسي اهي آهن جي سنسار جي سلسلي کي فاني ڦوٿو ۽ بي حقيقت سمجهي، ان کان منهن موڙي گوشي نشيني ۾ گذر ڪن ٿا.

اهڙن صوفين بنسبت سرمست ٿو چوي....

(١)

ڏور ڏنڊ نه وڃڻا، ڳرناري ڳمنام
ويچاريءَ ٿي واٽ تي، ڪرن ڪين ورام
سڀني ۾ سنگرام - سچا سناسن جي (سرمست)

سرمست سائين پنهنجي رسالي ۾ جوڳين ۽ سناسين جي پيٽ ڪندي سناسين جي گوشه نشيني بنسبت ٿو چوي.......

جوڳي جال ڏٺام - ڍڪو ڪوليي ڪا ڪڙي
هي ويهي وسعن ۾ ويا، هو نه لوڪ لڙيام
تني ڪاڻ تمام - هيءَ هيءَ هڙا حالڙا (سرمست)

مٿين بيت مان معلوم ٿو ٿئي ته سچل سرمست سنياسين جو سيڪڙائو هيو، نه رڳو سچل پر سامي به سنياس جو لانگهو لنگهيو ٿو ڏسجي.

ورلو ڪو وسي سناسي سنسار ۾
وڏو ڪو پنهنجو گرگم پل ڪسي
مايا موهه اسار ۾ سامي ڪين ڦسي
چڙهي پاڻ رسي انتي پد اپار ۾ (سامي)

صوفين جا فرقا

(تارڪ — ناڱا)

صوفين جي هن ٽولي کي تياڳي به ڪري ڪوٺيندا آهن. سنياس جي آخرين حد پهچڻ وارن کي تارڪ يا ناڱا سڏيندا هئا. اهي ڪوئي دنيا مان جيئري مري نڪرن ٿا. اهڙن صوفين جو گهڻو ڪري پهاڙن ۽ جهنگلن ۾ جالط سان جار آهي. انسان جهڙو سنسار ۾ آيو آهي اهڙوئي ٿي رهي، اهو انهيءَ فرقي جو مول مت آهي.

ناڱا سنسار جي ڪهن به وستو کي ڇهن ئي ڪين. تهن ڪري ڪين ناڱو = ننگو = اگهاڙو ڪري ڪوٺيو ويو آهي.

"ڏور ڪان ڏري - ناڱن نظر آءِ تا
نگهه وڃن ٿا نات لي، پر پرين ڏريري
منجهان ذوق ذري - ڳرڪي ڳڏيا گود ڙيا" (سرمست)

اسان جي سنڌ جي سامي جو ناڱن سان ڏٿو تعلق ڪو نه هيو. هڪڙي شلوڪ ۾ سيخي پيت ڪندي ٿو چوي —

جوڳي، سنياسي، بيراڳي، پاڻيءَ گھڻا
نانا ڀيک جڳت ۾، سمورا اداسي
لنئي ۾ ڪو هڪڙو، نانگو نراسي
جنھن جو ڦند ڦاسي- سامي ڪٿيو سنگرو (سامي)

پھرين فرقي جي صوفين جي پيروي ڪندڙن کي ”طالب“ سڏين ٿا. طالب پنھنجي رهنما کي پنھنجو ”مطلوب“ ڪري ڪوٺي ٿو. باقي ٻين فرقن جي صوفين جي چيلن کي ”قاصد“ ڪوٺڻ ۾ اچي ٿو.

”طالب“ اُهو آهي جو قادر جي قرب ۽ مالڪ جي محبت حاصل ڪرڻ ۾ ڪوشش ڪندو ٿو رهي ۽ مولا جي مدد جي تابع آهي. هو وديا يعني عبادت ۽ بندگي جي رستي اوديا جي ٽورڻ جي ڪوشش ڪريتو ۽ حق واري وات وٺي وڃڻ ۾ رات ڏينھن مشغول رهي ٿو.

مشائخ ۽ اهل عزلت وارن صوفين کي گھڻو ڪري جذبو اچيو وڃي، جنھن ڪري سندن عقل ۽ حال تي ويراڳ غالب پئجي وڃي. انھيءَ ويراڳ واري حالت ۾ گھڻا مجذوب (مستانا) ٿيو پون.

مشائخ ۽ اهل عزلت ٽن منزلن ۾ ورهايل آهن.

(١) مجذوب
(٢) مجذوب سالڪ
(٣) سالڪ مجذوب

مجذوب اُهي آهن، جي هميشه جذبي ۽ موج ۾ مست آهن. اهڙن صوفين کي پنھنجي سرير جي سڌ نٿي رهي. اهڙا صوفي سالڪن ۽ جوڳيسرن وانگر پنھنجن طالبن ۽ چيلن چيلن کي باقاعده معرفت يعني وديا جي وات سيکاري سمجھائي نٿا سگھن. اهڙن صوفين جو هي مثال آهي ته جيئن ڪو شخص گھري ننڊ ۾ ستل هجي ۽ کيس اتان کڻي، ڪنھن باغ ۾ رکيو وڃي، جتي هو اک کولڻ سان باغ جو نظارو ڏسي. اهڙو صاحب باغ جي نظاري جو بيان بخوبي ڪري سگھندو، مگر رستي جي ڪل ڪانه ڏئي سگھندو. ڇاڪاڻ ته هو پاڻ اهو رستو ويو ئي ناهي. اهڙي سالڪي طرح جذبي واري صوفي کي به وحدت ڏانھن ويندڙ وات جي ڪل ڪانه ٿي رهي. ڇاڪاڻ ته خيال جي جذبي جي قدرتي

ڪشش هنڪي وارست ڇڪي مقصد واري منزل تي ڪٺي
پهچائي ٿي. انهيءَ نظاري جي سڌ هو سر بسر سلي
سکهي ٿوءِ ته وات جو واقف اصل ڪين آهي.
جهن صورت ۾ هو صاحب ڀاڻ انهيءَ وات جو واقف
ڪين آهي، تهن صورت ۾ پهنجن پوءِ لڳن کي
وري انهيءَ ڏس جو ڪهڙو ڏس ڏئي سگهندو.
ڪهڙا صوفي جذبي جي موج مستي ۾ ڪجهه
وقت مست رهي، دلبر جو درشن پسي، وري ساڪي
سلوڪ ۾ اچي، پهنجن طالبن ۽ چيلن سان روح
رهاڻ ڪرن ٿا. اهڙن صوفين کي مجذوب
سالڪ ڪري ڪوٺجي ٿو.
ڪن "نظار" يعني سالڪن کي، سلوڪ تي
هلندي هلندي اوچتو جذبو اچيو وڃي، جهن ۾
کي هميشه رهجيو وڃن ۽ کي ڪڏهن مستيءَ
۾ ڪڏهن هوش ۾ رهن ٿا. اهڙن صوفين کي
سالڪ مجذوب سڏين ٿا.
حضرت حافظ شيرازي مجذوب سالڪ هيو.
اسان جو حافظ درازي سالڪ مجذوب هيو.
پر پٺ ڏٺي هميشه سالڪي ۾ سر رهيو آهي.
چون ٿا تہ سرمست حافظ درازي هميشہ مستي
۽ مجذوبي واري حالت ۾ ڪين هوندو هيو.

اها حالت تڏهن مٿس ظاهر ٿيندي هوئي
جڏهن راڳ جي رهاڻ سندس اڳيان ڪئي ويندي
هئي. اهڙي موج مستي جي وقت رقص (ناچ)
ڪان به ڪين رهندو هيو.

"همي رقصم همي رقصم همي رقصم برسوائي
همه مردم همي گويند بود اين شخص سودائي"
(سرمست)

اگرچ هر ڪ فرقي جي مختلف خيالي ڪر
موجب، سندن نالا نرالا آهن؛ پر سڀ پاڻ سندن
سينٽر (مرڪز) يعني جتي ڪين پهچڻو آهي سو
ساڳيو ئي آهي ....

"واٽون ويئه ٿيون، هڪوءِ جاٽا ڪيهي ويا" (شاهه)

ليان سيتي فرقا پهنجي خيالي ڪر موجب ٻن
ن ۾ ورهايل آهن. هڪڙي طريقي کي
وحدت" سڏين ٿا ۽ ٻي کي "ادويت". دويت وارا
همه از وست ثابت ڪرن ٿا، يعني سندن
آهي تہ هي جو ڪجهہ ظهور ۾ آيل آهي، سو
انهيءَ پرم (حق) منجهان آهي.

اَدوَيت وارا جن کي موحد ٻه ڪوٺجي، يعني جن وٽ دوئي ڪانهي، تن جو خيال آهي ته برهم، ۽ برهمانڊ هڪ شيءِ آهي، يعني هي سڀ جيڪي ڏسجي ٿو سو سڀ همه اوست، (سڀ اُهو) آهي.

گاهه آدم گاهه شيطان مي شوم
گاهه موسيٰ گاهه عمران مي شوم
گه جدا باشم من از مادر پدر
گه چو اسماعيل قربان مي شوم
گاهه باشم **آشڪارا** بادشاهه
گاهه بر دربار دربان مي شوم

(سرمست)

ڪڏهن آدم ڪڏهن شيطان ٿيان ٿو. ڪڏهن موسيٰ ڪڏهن عمران ٿيان ٿو، ڪڏهن جدا آهيان ڪڏهن پيءُ ماءُ منجهان آهيان. ڪڏهن اسماعيل وانگر قربان ٿيان ٿو. ڪڏهن اي آشڪار بادشاهه آهيان، ڪڏهن دربار جو دربان ٿيان ٿو.

(باب ٻيو)

حيات سرمست

تفصيل

١ سچل سرمست جو اصل نسل
٢ عاشق جا اباڻا سنڌ ۾ ڪيئن آيا
٣ تقدير جو چڪر
٤ درازن تي نالو ڪيئن پيو
٥ سچل جنم
٦ سچل ساءِ جا نالا
٧ عاشق جو آستان
٨ ڀڳوڙ جي ٻال اوستا
٩ سرمست جو خطاب (درازن ۾ چهٽي طريقو)
١٠ سرمست نجي علمي لياقت
١١ سرمست ۽ شاعري
١٢ سرمست جو مذهب ۽ عشق
١٣ سرمست ۽ مرشد جي محبت
١٤ سرمست ۽ اسلامي رهبر
١٥ سرمست ۽ هندي رهبر
١٦ سرمست جي سرمستي
١٧ سرمست جي سنڌي ۽ صرف نحو
١٨ ديدار سرمست

باب پھو

سچل سرمست جو اصل نسل

اسان جي سرمست عاشق جا اباڻا اصل عربي آهن، سندن اصل نسل حضرت امير عمر فاروق کان شروع ٿئي ٿو.

حضرت امير عمر فاروق جناب حضرت محمد مصطفيٰ (صلعم) جو ٻيو خليفو هو. کيس فاروق انهيءَ ڪري ڪوٺيندا هوا، جو هو نهايت عادل شخص ٿي گذريو آهي. ڪوڙ ۽ سچ جي وچ عدل جي ترازيءَ سان فرق ڪرڻ ۾ ڀڙ ڪوٺ هو. اڄ تائين عدل ۽ انصاف ۾ سارو يورپ کيس امت اڳاري رهيو آهي. هڪ زبردست انگريز مصنف، منصف مزاجيءَ سان سندس حياتيءَ جو بيان هڪ عجيب ۽ غريب پيرائي ۾ لکيو آهي جنهن تي نالو رکيو اٿس "عمر عادل" (Umar the Just).

اسان جو سرمست سائين انهيءَ فاروقي گلدستي جو هڪ گل آهي.

محمد مصطفيٰ (صلعم)

(عاشق جا ابا ڏاڏا سنڌ ۾ ڪيئن آيا)

شيخ شهاب الدين بن عبدالعزيز حضرت عمر فاروق جو پڙپوٽو هيو. هي پنهنجي ڏاڏي عبدالله جي فوت ٿيڻ بعد حجاز مان هجرت ڪري نڪتو. شيخ شهاب الدين هڪ وڏو سياست دان ۽ مدبر انسان هو. جڏهن عربن سنڌ تي ڪاهيو ۽ بزيل جي هٿ هيٺ شڪست کائي موٽيا، تڏهن شيخ شهاب الدين فاروقي سنڌ جي آخرين فتح بنسبت حجاج بن يوسف کي هڪ تجويز پيش ڪئي، جنهن ۾ هڪ ته ڪارونيار ڪٽڪ سان ايڏي پراهين پنڌ تي سنڌ طرح ڪاهي وڃڻ جي هو برخلاف هو. ڇاڪاڻ ته هن ڄاتو ٿي ته، ايڏي وڏي لشڪر لاءِ هي جهجهي جاءِ جاگهڻ مشڪل آهي. تنهن ڪري انهيءَ تجويز ۾ هن هيءَ رٿ پيش ڪئي ته اول سنڌ جي سرحدي صوبن ۾ اسلامي تبليغ لاءِ زبردست عالم روانا ڪيا وڃن، جن جي ڪاميابي ڪاهه ڪندڙن واسطي منزل مقصود تي پهچڻ جو هڪ عمدو ذريعو ٿيندي. آخر ٿيو به ائين.

جڏهن سنه ٩٣ هجري يعني ٧١١ع ۾ محمد بن قاسم سنڌ تي ساليا هو ڪيو تڏهن حجاج ابو مغيره ۽ جزير کي بحري وزير ۽ شيخ شهاب الدين فاروقيءَ کي مشير اعليٰ ڪري ساڻس ساڻ ڏنو. محمد بن قاسم هن سياست دان بزرگ هستين جو پورو پورو قائل هيو، تنهن ڪري وقت بوقت سندن صلاح کان ٻاهر قدم ڪونه کڻندو هيو.

سنڌ جي فتح بعد مذهبي رنگ کان سياست کي الڳ رکڻ ۽ مذهبن ۽ ڌرمن کي آزاد ڪرڻ ۾ جيڪڏهن گهڻو حصو ڪنهن ورتو ته اهو شيخ شهاب الدين فاروقي هيو. نيرون جي فتح وقت شيخ فاروقي اتي جي حاڪم پنڊ رڪن سمڻي سان وڪالت وقت اهڙو ته اخلاق سان پيش آيو جو هو بنان ڪنهن شرط شروط جي اچي محمد قاسم ثقفي جي پيش پيو.

راجائن ۽ رعيت سان دريادل سان برتاءُ سبب شيخ فاروقي جو سنڌ جي نگريءَ ۾ نهايت ناماچار نڪري ويو. هن خليق انسان جي خلق، خلق جي دلين تي پورو پورو قبضو

ڪري ڇڏيو. سيوهڻ جي حاڪم ٻڇيرا جي شڪست بعد، سيوهڻ جي ماڻهن جي استدعا تي، محمد قاسم ثقفي شيخ فاروقي کي سيوهڻ جو حاڪم مقرر ڪيو.

شيخ شهاب الدين فاروقي بعد سندس فرزند محمد فاروقي ۽ سندس پوٽو محمد باقي فاروقي ۽ پڙپوٽو شيخ عبداللطيف فاروقي سيوهڻ جا حاڪم ٿي رهيا.

(تقدير جو چڪر)

آخر تقدير جو چڪر ڦريو، ڪک مان لک، لک مان ڪک وارو ڪم قدرت شروع ڪيو. ڏاڏي پاڙيءَ جو دور ڦريو. لاچار زماني جي نيرنگين سبب، فاروقن سيوهڻ کي خيرباد چيو ۽ حيدرآباد جي پرسان خداآباد جو شهر ٻڌي سارو سات وڃي اتي لڏي پلاڻي ويٺو. پر اتي به گردش گردون ساهه پٽڻ ڪين ڏنن. ٿوري گهڻي ڏينهين اتان به آب داڻي کڻي وڃي ٽڙ جا ٽاڪا پسائين، جتي ڏٽ ڏهاڙي سومرا آڏين ۽ چاڙهين وارو قلم، هنن فلڪ جي اسعايلن سان گهڻو وقت لاڳو رهيو. پر قدرت کي

جو اها فقيري امانت ڪين هٿي سو نپڙي، سا اهي سچ ۽ سادگي جا سامان ڪين نه ڪين موجود ڪري ڏيندي. هو ڏانهه وري ان وقت جي هڪ مشهور برڪت واري بزرگ، غوث بهاول حق کي ٿيو جو الاهي فرمان، تهن پنجاب کان ڪهي ڪري اچي هنن ڏوتيٽن سان ڏاتر جي ڏنل ڏات جي ڏيتي ليتي ڪئي. ٽڙ جي ٽاڪن ۾ جهجهو وقت جالڻ بعد، آخر وري ڏاڏي پاڙيءَ اتان ڪڻي ڪين ۽ ٿولاڪن ۾ توريندي اچي ڪنڌيجيءَ جي ڳوٺ جون ڳليون پسايئين. ڪنڌيجيءَ جو ڳوٺ رياست خيرپور ۾ راڻيپور شهر جي اتر پاسي ڇهن ميلن پنڌ تي آهي.

احمد فاروقي جو هنن ۾ هڪ بيتال ۽ قابل شخص هو ۽ زماني جون ڏکيون ڪوسيون ڏٺل هيس ۽ لاهيون چاڙهيون خوب لتاڙيون هوائين، تهن اچي ميرن جي ملازمت اختيار ڪئي. قسمت جي ڪمائي ۽ بخت جي رسائي، هن کي ان وقت جي حاڪم مير سهراب خان ٽالپر جي دل ۾ پوري پوري جاءِ ڏني. اهو اُهو زمانو هو جڏهن ٽالپرن جي سرسبز گلشن ۾ نفاق جي خزان کهڻ شروع ڪيو هو ۽ ان وقت جي حاڪم

مير مراد علي خان ٽالپر جي وفات بعد منجهن سنڌ جي وراثت جا خيال اٿپن ٿي رهيا هوا. ڇڱي ڇتاپيتي بعد آخر ملڪ سنڌ کي ٽن ڀاڱن ۾ ورهايو. هڪ ڀاڱي جو هيڊ ڪوارٽر حيدرآباد رکيائون، ٻي جو ميرپور خاص ۽ ٽئين جو خيرپور. احمد فاروقي جو مير سهراب خان جو هڪ بازو ثابت ٿي چڪو هو، تهن مير صاحب کي خيرپور واري حصي جي هٿ ڪرڻ جي صلاح ڏني. ان وقت خيرپور جي نگري درياءَ جي ٻنهي طرفين هڪ عجيب پُر فضا ۽ آباد نگري هئي. مير صاحب جي ڪهڙي ٿي ڪيس اها نگري حصي ۾ آئي. انهيءَ نيڪ صلاح جي عيوض ۾ مير صاحب ڇا ڪيو، جو رانيپور ۽ ڪنبت شهر جي وچوارو زمين جو ٽڪرو، جو لاڙڪاڻي جي حد تائين پکڙيل هيو، ڪٽي انهن ٽريچن فاروقن کي جاگير ڪري بخشي ڇڏيو.

(درازن تي نالو ڪيئن ۽ پيو)

تنهن جي ٽاڻن ڇڏڻ وقت فاروقن سان هڪڙا ٻه نمڪ حلال نوڪر ذات جا ونڊير همرڪاب ٿي هت آيا هوا. انهن مان هڪ جو نالو هو دراز ونڊير ۽ ٻئي کي ڪوٺيندا هوا ڪاجن ونڊير.

فاروقن وري ڇا ڪيو جو اها جاگير انهن پنهنجن پيارن نمڪ حلال نوڪرن کي آبادي لاءِ ڪٽي ورهائي ڏني ۽ آبادي جا ڪل اختيار ڪٽي کين سونپي ڇڏيا. انهن ٻنهي ڄڻن پنهنجي رهائش جي سهوليت ۽ آباديءَ جي سانگي جاگير ۾ ڪٽي ڳوٺ ٻڌا. دراز ونڊير جي ٻڌل ڳوٺ تي دراز نالو پئجي ويو. اهو اُهو ڳوٺ آهي جنهن کي اسان جي سهڻي سچل سائين جي جنم جو شرف مليل آهي.

درازن جي ڳوٺ جي اتر اولهه ۾ هن وقت هڪ قتيل ڳوٺ ۽ ان سان لاڳيتو هڪ جهونو قبرستان نظر اچي ٿو. انهيءَ ڳوٺ کي ڪاجن جو قتل ۽ پٽيل ڳوٺ ڪري ياد ڪن ٿا. اهو ڇو قتو ۽ پٽيو، اها آکاڻي ڏکي آهي. انهيءَ کانسواءِ ڪا محقق روايت نظر نٿي اچي، بلڪ رنگ ۽ ريب ورتل روايت ڏسجي ٿي. تنهن ڪري ان بنسبت هت ڪاغذ ڪارا ڪرڻ اجايو آهي. ايترو سو ضرور چئبو ته درازا فقير جي قسمت جو ستارو جو قيامت تائين رهڻو هو، سو ضرور سنڌ ۾ نيڪ نيتي ۽ خدمت جو پورو ڪيس پڙ پيل تو ڏسجي.

هن تاريخ ۾ اسان جو واسطو احمد فاروقي سان ايترو نه آهي، جيترو ٻي هڪ برڪت ڀري فاروقي فقير سان آهي؛ جنهن کي هت فقير صاحب ڏني موراڳي جي نالي سان ياد ڪجي ٿو. وڌيڪ واسطيداري ڏيکارڻ جو مطلب اهو آهي، جو هي بزرگ اسان جي سرمست سچل جو ڏاڏو آهي ۽ درازن جي فقيرن جي فقيري درخت جي جڙ آهي. يا ائين ڪٿي سمجهو ته درازن جي پريم واري پاڙي جو چشمو آهي. اهوئي سبب آهي جو کيس موراڳي (مور) جو لقب مليل آهي.

فقير صاحب ڏنو سائين پڻ ڪجهه وقت ميرن جي نوڪريءَ ۾ هيو. ظاهريءَ ۾ هيو گرستي، پر حقيقت ۾ حق سان هڪ هيو. چون ٿا ته جڏهن غوث بهاول حق صاحب ٿر ويو هيو ۽ هنن فاروقي فقيرن سان چار چشمي ڪئي هوائين، تڏهن فقير صاحب ڏني سائين کي (جو ان وقت ٻال اوستا ۾ هو) ڏسي فرمايائين "اڇو سنڌ جا سفير". ڀلا اهڙن ڪاملن جا قول ڪڏهن ٿا ڪوڙا ٿين. آخر ٿيو بہ ائين. سچ پچ سهڻي سچي جهڙا سرمست،

ٻيو عبدالحق صاحب جهڙا اڪمل، مقبل محمد جهڙا سخي مرد، انهيءَ ڀلاري بزرگ جي پٽ مان پيدا ٿيا؛ جن جي عشق جي خوشبوءِ سنڌ ملڪ جو وڻ وڻ واسي ڇڏيو.

فقير صاحب ڏنہ موراڳي جي هن هڪڙي قول مان سندس ڪماليت جو مڪان معلوم ٿي سگهي ٿو.

"ڪني ليڪ نهر سان، ڪني دڙيا درياهه
صاحب ڏني جي ساهه، ستارو سمنڊ سمايو"

موراڳي ساءِ کي ميرن جي ملازمت ۾ مزو ڪونہ ڏنو. ڇاڪاڻ ته هن جو من مٺن مارن جي محبت ۾ محو، ۽ سندس ساهه سهڻن سانگيئڙن جي سڪ ۽ سار ۾ سدائين سر هيو. آخرڪار جڏهن حقيقت جي راز کلڻ جو وقت ويجهو آيو، تڏهن درد جو درياهه منجهس موجون ماڻڻ لڳو.

بقول سچل سرمست

"بحر موجا موج شد من چون کنم
مي دهد از قعر اين اخبار ما"

مان ڇا ڪريان، سمنڊ ۾ موج مٿان موج اچي رهي آهي. اهي خبرون سمنڊ جي تري مان پيون ٻرن.

انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو هن جوڳي مايا کان منهن موڙڻ جا خيال اچي منجهس پيدا ٿيا. ڪجهه وقت انهن خيالن ۾ ڦٿڪندو ترلدو رهيو. آخر الاهي توفيق اچي سندس ساٿي ٿي. سو ڪيئن؟ جو هڪڙي ڏينهن جڏهن ماڻ لنگهيندي ڪيس * **بي بي رابعه بصري** جي روحاني زيارت نصيب ٿي. ڪير ته اڳتي هوءِ، رکو هتي سنڀال جي ضرورت. بي بي سائڻ فقير صاحب کي کيان ڏيتي حڪم ڏنو، ته هميشه بندن جي نوڪري ڇڏي، باقي حياتيءَ جو وقت بندن جي مالڪ جي نوڪريءَ ۾، وڃي گهارڻ هن مٿي مايا کان منهن موڙي، ڪوڙي ڪايا کي توڙي، هن فاني دنيا جي جنجلن کان جيءُ آزاد ڪري، اڄ کان گوشي نشيني ٿي، وڃي پنهنجي يار جي ياد ۾ رهه.

---

* بي بي رابعه بصري هڪ قلندري حال واري عورت بصره جي ملڪ ۾ ٿي گذري آهي. هندو فقير مهران ٻائي سندس همعصر ڪري ليکيندا آهن.

اهو ڏينهن اهو شينهن موراڳي سائين نوڪريءَ کان نٺو اکر واري، دنيوي ڪم ڪار کي "ٿو ڪتا ڪري" درازن جي ڪوٽ جي اوير ۾ لوڙهو هڻي، وڃي الله جي ليکي ۾ ويهي رهيو. جتي پنهنجي يار جي تار ۾ تات ۾ ڏينهن رات گهارڻ ۾ گذارڻ لڳو.

فقير صاحب جو آستان هڪ وڏي ڪيڙ هيٺان هيو، جتي هڪ شينهن جي جوءِ هوئي انهيءَ جاءِ تي هميشه ڪا ديسرن جو تخت نهيل نظر اچي ٿو. انهي ڪيڙ جو نيشان تخت جي پويان اڃا به ڪجهه موجود آهي. سچ آهي ته فقيرن تان جانور به ساهه صدقي پيا ڪن. جڏهن ته فقير صاحب کي پنهنجي آستاني طرف ايندو ڏسي، اهو شينهن ادب کان اکيون هيٺ ڪري ٻرم مان پڇ لتڪائيندو رهندو رهيو. فقير صاحب انهيءَ لوڙهي اندر اهي ڪير هيٺان، جڏهن ته چاليهه چاليها ڪيا.

مورائي سائين کي ٻه فرزند هوا. وڏي جو نالو هو **صلاح الدين** ۽ ننڍي کي سڏيندا هوا **عبدالحق**. فقير صاحب پنهنجي ڇولي متائڻ کان اڳ پنهنجي فقيري حال جي پڳ پنهنجي ننڍي

فرزند عبدالحق کي ڄائي چڪي هئي. اها ٻچي ننڍي ئي چئو آئي، ان بنسبت موراڳي سائينءَ جو چوڻ هو ته اسان کي پنهنجي مقرب دوست فقير عبيدالله قادري جي معرفت حضور مان اهو فرمان پهتل آهي ته مونکي فرزند صلاح الدين مان رڳو هڪڙو سرمست پيدا ٿيندو، جو تارڪ (تياڳي) ٿي رهندو ۽ ان کي اولاد ڪونه ٿيندو. تنهن ڪري ڪاڏي ڏني ويئي آهي ننڍي کي، ۽ ڏاڏو وڏي کي. خدا جي قدرت ٿيو به ائين. ميان صلاح الدين مان اسان جو سچڻ سچل سرمست پيدا ٿيو جنهن جي ڏالي درازن جي درگاهه مشهور آهي.

پير عبيدالله قادري جي ڏابتي **سچل** سرمست جي ابيات مان هيٺ ٿي ملي.

ڏاڏا محمد حافظ ڄهندا وچ درازين ڏيرا
دست ڄهيڏي اصلون آها مقصد سارا ميرا
شاهه عبدالله اسانڏا خواجه پيران پيران
آل نبي اولاد علي هيءَ حضرت ميران ميران
(سرمست)

نوٽ - فقير صاحب ڏاڏي موراڳي کي محمد حافظ به ڪري ڪوٺيندا آهن.

جنم ١٧٣٩ع

سچل جنم

چالاڻو ١٨٢٩ع

اسان جي سچل سرمست کي هن دنيا جي دور مان چولي مٽائي اڄ ١١٠ سال مس گذريا آهن. سندس لکيتن ۽ پراڻي زماني جي پير مردن مان سندس حياتيءَ جو حال تازو ۽ پورو سڀ جهڙو ملندو اچي ٿو.

مخولي مجهول ماڻهن جي من گهڙت مضمونن جي ميل جهول کان هن عاشق صادق جي حياتيءَ جو بيان به ڪو آجو ڪونه ٿو ڏسجي. پر هي اهو سمو آهي، جنهن ۾ تيل جي بدران بجلي جي روشني نمودار آهي. گڏهه ۽ گهوڙي جي سواري جي عيوض موٽر ۽ ريل جي سواري تيار آهي. پوءِ ڇونه اهڙين ڏند ڪٿائن جو جيڪي عقل جي دائري کان دور آهن، ڪير قائل ٿيندو. انهيءَ ڪري جيترو ٿي سگهيو آهي

اوترو اسان کي حقيقي عاشق جي حياتي سچي تواريخي ماهيت جي دائري اندر رکي آهي؛ پر حياتيءَ جي حالات گڏ ڪندي، جيڪڏهن ڪٿي ڪي صدري نسخا، معتبر ماڻهن مان مليا آهن، يا ڪن فصيح فائق جا فعل سندس ڪتابي قول سان ٺهڪي آيا آهن، تن کي هن ڪتاب ۾ جاءِ ڏيڻ جائز جاتو ويو آهي. ڇاڪاڻ ته اهڙن قولن ۽ فعلن مان ئي اهڙن عاشقن جي حياتيءَ تي ڪجهه قدر روشني پئجي سگهي ٿي.

(سچل سائين جا نالا)

سچل سائين جيڪو فارسي زبان ۾ شعر چيو آهي، ان ۾ پنهنجو تخلص "آشڪار" ورتو اٿس. آشڪار جي معنيٰ آهي "ظاهر". درحقيقت اهوئي سندس اصول هيو. پاڻ چوندو هيو ته هن معرفت جي ماڳ تي ڪم وجهڻ، منهنجي مذهب ۾ گناهه آهي ۽ حق کي لڪائڻ مهاپاپ آهي.

سندي ڪلام ۾ وري حقيقت جو حال ڏيندي "سچو" (سچ ٻوليندڙ) سڏايو اٿس. هڪڙي سندي ڪلام ۾ انهيءَ بنسبت هيئن ٿو چوي، ٿي— "سچا سچ چوندي چؤ ڪهڙو ڪير گناهه".

تخلص (سٽ ١٢)

سندس چاچي جو نالو هيو عبدالوهاب. اسان جو سڄڻ قرآن شريف جو حافظ پڻ هيو. تنهن ڪري کيس عبدالوهاب ڪري ڪوٺيندا هوا. مٿس سرمست نالو ڪيئن پيو ان جو ذڪر جدا هيٺ ڏنو اچي. هيئنئر هن ڪتاب ۾ اسان فقير صاحب کي انهن ٻنهي نالن سان ياد ڪندا رهنداسون.

سچ پچ اهڙا عاشق جيڪي ٻره جا ٻيڙا ٻڌي ڪري ڪماليت جا قفل هٿن هليا ويا، تن ٻيون جا اسان جي آشڪار ڊر رکو ڏا کوليا، پر انهيءَ ٻره جي پنڌارن مان سنڌڙيءَ جي ڪنهن ڪڙيءَ ۾ قرب وارن جا ڪشڪول پرپور ڪري ڇڏيا. قرب جي ڪارونڀار قلزم جي تهه تهه مان جيڪي به هن غماز غواص سهڻي سچل، سچا موتي ڪڍي ڪناري اڇلايا آهن، سي سچ پچ ته لک لهن؛ يا جيڪڏهن ڪٿي املهه ڪري اچاريون ته ٻه نهي.

ايءَ گس غواصن، جهن سمنڊ سوجهائون
پيهي منجهه پاتار جي، ماڻڪ ميڙيائون
آڏي ڏنائون، هيرا لعل هٿن سان (شاهه)

حافظ عبدالوهاب (سٽ ٣)

اسان تہ پلا پرين کي پوءِ سڃاتو پر انصاف تہ حضرت شاہ ڀٽائي جا، جهن بزرگ درازن جي ڳوٺ ۾ سرمست سائين کي ٻال اوستا ۾ ڏوران ڏسندي، ورڏي واڪ چيو، تہ جيڪا قرب جي ڪنڊي اسان چاڙهي آهي، انجو ڍڪڻ جيڪڏهن ڪو لاهيندو تہ اهو هي ٻهڪڻ ٻالڪ هوندو. سچ آهي....

"قدر زر زرگر مي داند ـ قدر جوهر جوهري"

(عاشق جو آستان)

جهن آستان تي هي سرمدي ستارو پنهنجي نوراني جهاڪ ڏيکاري ويو، اهي آستان کي درازن جو شهر ڪري ڪوٺين ٿا. هي شهر مير صاحب جي ملڪ رياست خيرپور ۾ ڪنبت ۽ راڻيپور شهر جي وچ ۾ هڪ ننڍي بستيءَ جي صورت ۾، اسٽيشن راڻي پور کان ٣ ميل ڪن اتر اولهہ ڏس تي آهي. ڳوٺ سان لاڳيتو لوڙهي اندر اسان جي سرمست عاشق جو عاليشان نيلگون ڪاشي جو قبو آهي، جتي هن فياض فقير جي فيض واري نهر اڄا سوڌو جاري آهي.

سچن سچ چيو آهي تہ:-

ساري رات سبحان جاڳي جن ياد ڪيو
ان جي عبداللطيف چئي مٽيءَ لڌو مان
ڪوڙين ڪن سلام اچي آسن ان جي (شاهہ)

اسان جي ڪامل قبدار سان گڏ انهيءَ قبي اندر سندس والد فقير صلاح الدين صاحب، سندس ڏاڏي فقير صاحب ڏنو صاحب (موراڳي) ۽ سندس سڳو ڀيڻ عبدالحق صاحب جون تربتون پڻ آهن. سندس پوين مان، جهن هن ڪلجڳ ۾ ليڪ جو نعرو هڻي، هندو مسلمان هڪ ڪيا، اهو هيو سخي سلطان قبول محمد (عليہ عشق). جهن عاشق جي تربت پڻ قبي ۾ پنهنجن بزرگن جي پيراندي کان، ڏاکڻي درون هڪ سنگہ مرمر جي چوڪاٺ اندر نياز جو ثبوت ڏئي رهي آهي. اهو قبو اول مير رستم خان والي رياست خيرپور، تعمير ڪرايو. وري سال ١٩٢٢ع ڌاري، سلطان سخي قبول محمد (عليہ عشق) جي ذوق شوق واري زماني ۾، سندس هندو مسلمان طالبن

صفحو ١٢٧، بدلا ١٣١ ـ ١٣٥ آهي .

سچل سائينءَ جي دائي هڪ نيڪ بخت شيدياڻي هئي، جا سندس وڏن کي ميرن پاران بخشي ڪري ڏني هئي. هي ڀڪڙ ٻالڪ پنهنجي پياري دائيءَ کي هميشه ڪاري اما ڪري ڪوٺيندو هو.

هڪڙي ڏينهن سندس دائي مائي کان رائڻ وقت کيس هدايت ڪئي، ته ”ابا“ بسم الله چئي پوءِ ماني کائڻ شروع ڪجي. تنهن تي ننڍڙي سچل خيال ۾ ٿي هٺي ويٺي تو ڏيس ته ”ڪاري اما“ الهي ۽ ته الله جو نالو پوڻ ٿو اچي، مونکي ڪا اهڙي سٽ سٺاءِ جنهن ۾ الله جو نالو اول اچي. الهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته سائين جي سڪ جي ستي اسان جي سڄڻ کي ڪا پينگهي پيل هئي. پوءِ چئو ته سچل سهڻو ڪٿي نه چائي چام هيو.

اديون آدم ناهيان - فلڪ نه آفلڪن
خيالون اهي اوچي - خلل وڏم خلقن
ناهي ميسر ملڪن - اها امانت عشق جي (سرمست)

انهيءَ ڪانسواءِ جيڪي صوفي، اهل ممات (فوتي) جي روحن کان فيض وٺن ٿا، اهي اويسي سڏبا

ڪڏ جي مٿس مي عجيب غريب نيلرنگ ڪاشي جو ڪم ڪرائي، پنهنجي سڪر جي سچي سڪ جو ثبوت ڏنو.

(ڀهڳڻ جي ٻال اوستا)

اگرچ سرمست سڄڻ جو سلو انڪورڻ پلو هيو ۽ سندس ٻال اوستا جون عجيب ۽ تپرس، ۽ وجهڻ جهڙيون انيڪ اڪيچار آکاڻيون آهن، جن ڪري کيس چائيندي چام چئجي ته ٻه ٿهي، پر تهن هوندي به معرفت جي موج ماڻڻ لاءِ حقيقي هادي جي ضرورت ٿئي ٿي. سچل سرمست طلب جي وادي طئي ڪرڻ لاءِ شروع ڪيا ٿي ۽ پنهنجي چاچي پير عبدالحق صاحب کان ڏڍي کي مرشد ورتو. جن بزرگ پنهنجي پر فضا برہ جي باغ جي خوشبوءِ سان، پنهنجي سچي سڪ واري طالب جي وجود کي اهڙو تروا سي چڏيو، جو جنهنجي تاثير کان اڄ ساري سنڌ معطر ٿي ڏسجي ٿي. سندس مرشد پير عبدالحق صاحب کيس پنهنجي ڌياڻي پڻ شادي ڪرائي هئي، مگر فقير صاحب پنهنجي گهر جو منهن به پورو ڪونه ڏٺو. بي بي سائڻ ٢ سال شادي بعد زنده رهي، پوءِ وصال ڪيائين.

آهن. اِهي اُويسي اُهي صوفي آهن، جي ڄائي ڄام آهن. سچل سرمست انهن اويسين مان هڪڙو ٿي گذريو آهي، جو سندس ڪلام مان معلوم ٿو ٿئي ته هن عاشق پنهنجي مرشد پير عبدالحق صاحب کانسواءِ، حضرت عطار کان به گهڻو ڪجهه فيض حاصل ڪيو آهي.

"اي صبا باما حقيقت شهر نيشاپور ڪن
ميڪنم قربان بران خاڪ زمين اين جان تن
خواه از عطار ڪرآن محب در پير مغان ست
از ولي الله دعا اي آشڪارا خويشتن"

(سرمست جو خطاب)

درازن ۾ چشتي طريقو

هڪڙو خدا جو ڏيڻ ٿيو، جو فقير محڪم الدين سيلاني چشتي، درازن جي ڳوٺ ۾ لوڙهي وچان ويندڙ رستي تان لانگهائو ٿيو. پير عبدالحق صاحب (جو سچل جو مرشد به هيو ۽ چاچو به هيو) سچل کي سڏي چيو ته "بابا" هڪ فقير لوڙهي جي وٽ وٽيو ٿو وڃي، توهان اسان جي طرفان

سندس استقبال لاءِ وڃ ۽ نياز ۽ سلام وڃي عرض ڪر. سچل جان جو ٻاهر نڪري نهاري، ته برابر هڪ ڏٻري سهري کوڙي تي هڪ فقير سوار آهي، جنهجي ڳچيءَ ۾ سارنگيءَ جو هار آهي. فقير جي انهيءَ گهوڙي جو نالو هيو توڪل. توڪل کي ڪو هوندو هيو لغام، نڪو هوندي هيس ڏور واڳ، پر جيڏانهن سيلاني فقير جي وڃڻ جو خيال هوندو هيو، اوڏانهن گهوڙي ڪاهون ڪري پئي ويندي هئي. قطع ڪلام سچل جي سڏڻ تي *محڪم الدين سيلاني گهوڙي کي روڪي پٺ تي نهاري اُتو "بابا سچا" توهان اسان جي استقبال لاءِ آيا آهيو، چڱو ٿيو پلي آئين، پر يار جي مختيار کي سوڪڙي سونپڻ رئي خالي ڪيئن ڪئي جي. بيشڪ سچو ته اصل آهين، پر هي سرمستي، هن سيلاني جي سوکڙي بس ساط هجي. ايئن چئي، سارنگيءَ جو ڪان ڪئي،

محڪم الدين سيلاني هڪ رهڙو خدا وارو مست فقير هو، جو هميشه سچن حق جي طالبن کي گهر ويٺي گيان ڏيندو هو. سنڌ ۽ پنجاب ۾ گهڻن فقيرن هن عارف عاشق جي ذوق شوق جي چشمي مان فيض حاصل ڪيو آهي. سندس درگاهه ملتان شهر جي ٻاهران آهي.

سچل سائين جي سيني تي ڪهائي، رمتو فقير رهندو رهيو. ظاهري ته سارنگي جو ڪان هيو، پر حقيقت ۾ درد جو داستان هيو، جو اسان جي سيني تي ڪاٽو هيو ۽ ڪلي ويو. بس انهي ڏينهن کان سچو سائين مستي ۽ موج ۾ مست ۽ مگن رهيو ۽ سرمست جي نالي سان ليئه نروار ڪيس.

ستگر سچ سٽايو سچا تون سلطان
تهنجو شاهي شان - ٻانهپ ٻولي ناهه ڪا

(سرمست جي علمي لياقت)

سچل سرمست کي ان وقت جي اسلامي تعليم جي رواج مرجب، سندس بزرگن هڪ مڪتب ۾ جتي ٻيا ٻالڪ عربي ۽ پارسي جي وديا وٺندا هوا، اتي ويهاريو هيو. سندس آخوند جو نالو هيو حافظ عبدالله، جنهنجي تربت قبي جي آڳر واري قبرستان ۾ ڏيکاري وڃي ٿي.

جهڙي طرح ڪن بي خبر انسانن جو حضرت شاهه ڀٽائي جي بنسبت چوڻ آهي ته هو ظاهري علم مان ناواقف هيو، جو درحقيقت غلط آهي،

اهڙي ساڳي تڪ ڪان اسان جو حافظ درازي ۾ آجو ڪين آهي.

ٻي ثابتي ڪٿي چڙهيو، ڇو جيڪڏهن سندس فارسي ديوان آشڪار جي ورق گرداني ڪئي ڪجي ته ان مان سندس ظاهري علم جي تحصيل جي پوري پر پروڙ پئجي ويندي.

ديوان آشڪار جي اڀياس مان هي به معلوم ٿئي ٿو، ته حضرت آشڪار تاريخي علم مان به اڻ واقف ڪين هو، تاريخي شعر جي ميدان ۾، هن نل دمنتي جو داستان (جن جو بيان اسلامي شاعرن سٽيو به ڪين هوندو) ڏسو ته ڪهڙي نه پيرائي ۾ وڻي پڙهڻ سان پوتو آهي.

وامق، عذرا، فغفور، ڪيقباد، ادهم ۽ سنجر جا احوال ته اڻ آندا اٿس، جڻ ته ساڻن گڏ گذاريندو هو. نه رڳو ايترو مگر عاشقن جي عشق جي عمارت تاريخي طريقي تي جا پنهنجي فارسي ديوان جي ديوار اندر اڏي اٿس، ان ۾ ته اهڙا عاشق صادق ۽ صوفي صاحب ته ڪيئي ياد فرمايا اٿس، جن جو نالو سنڌ جي شاعرن اميد ته هيل تائين ڪو ورلي سٽيو هوندو،

جيئن ته "د" جي رديف ۾ منصور، سرمد صنعان، شمس الحق جا ته چوکا بيان چڪو ريا اٿس. نجم الدين ڪبرا، عبدالله صوفي، عبدالخالق خراساني، خواجه ابوالعباس ۽ شيخ هيڪل صاحب، شاه منصور جا همرفيق ٻڌايو ته ڪهڙي تاريخ مان ڪڍي ڏنوا ريا اٿس ۽

آشڪار

نجم الدين ڪبرا، عبدالله مردي مرد و يار
قتل ڪشته آن زنيزه عشق درڪار آمده
از خراسان بود عاشق، نام عبدالخالقش
اوکه در مجموع علماءدان گرفتار آمده
خواجه بوالعباس با منصور بوده همرفيق
اندرين ميدان عشقش يار با يار آمده
شيخ هيڪل بود در بغداد شاگرد حلاج
دست شسته زندگاني بس بهردار آمده

(سنڌي)

عشق شهه منصور نون يارو سولي پڪڙ چڙهايا
هيڪل بوالعباس ڪون اڳان آڳڪي عشق ڪڙايا

فقير صاحب جي مٿين ڪلام اسان جي

ﭘر نجم الدين (ست ٣)

سچ پچ ڪيتري نه غلط فهمي دور ڪئي آهي. نجم الدين ڪبرا ۽ عبدالله صوفي جي ياري ۽ همعصري ته ٺهي، پر عبدالخالق خراساني کي افغاني عالم لڪي اهل تصوف جو ڪري مڃيندا آهن ۽ نه سنڌس ڏاري ۾ عالمن جي ڪرفت جا ڪي اقراري آهن. اها سچي روشني وجهندي خواجه ابوالعباس جي شاه منصور سان جا همرفيقي ۽ همعصري ڏيکاري اٿس، اها وڏيڪ واڪاڻ جوڳي آهي. ڇاڪاڻ ته خواجه موصوف بنسبت عالمن جا مختلف رايا آهن. انهي صاحب ۽ شيخ هيڪل بنسبت ڪائي معلق خبر ملي نٿي سگهي، رڳو ايئن ٿي ڏٺو ويو ته خواجه ابوالعباس حضرت شيخ جنيد بغدادي جو همعصر هيو ۽ شيخ هيڪل صوفي، شيخ عطار جو شاگرد هيو. پر جهڙي صورت ۾ اسان جو سرمست سائين شيخ عطار جي ميخاني جو خاص ميخوار رهيو آهي. اهڙي صورت ۾ جيڪڏهن شيخ هيڪل شيخ عطار جو شاگرد مڃجي ها، ته سچل سرمست هي بيان هولد هيئن نه لکي ها. انهي ڪانسواءِ خواجه ابوالعباس جي هيءَ حقيقت سندس تحرير ڪيل ڪتاب "روز ميثاق" مان

پڻ اِن مان معلوم ٿئي ٿو. خواجه موصوف پنهنجي متين تصنيف ڪيل ڪتاب ۾ شاهه منصور حلاج جي طرز معاشرت بيان ڪندي، ڪيس واهه جو واکاڻيو آهي.

ديوان آشڪار مان معلوم پيو ٿئي ته سرمست سائين رومي، جامي ۽ تبريزي جون تحريرون به چڱي طرح نظر مان ڪڍيون آهن. حضرت عطار جو ته وري وڏي ڪو ڪتاب مطالع رئي ڪونه ڇڏيو اٿس. جنهن ڪن جو بيان هيٺ پنهنجي ديوان ۾ ڏنو آهي.

"در منطق در وصلت او کرد بياني
عاشق همان ست رخش روئي شده زرد
(سرمست)

منطق طير ۽ وصلت نامه ۾ شيخ عطار اهو ذڪر ڪيو آهي، ته عاشق اهو آهي جنهن جي منهن جو رنگ پيلو آهي؛ يعني عشق جي آتش ۾ جلي پيو هجي، انهي مان سندس مطلب اهو آهي ته انهن ڪتابن ۾ درد جا داستان ۽ احوال اچاريل آهن. حضرت عطار جي انهن ٻنهي ڪتابن بنسبت هي هنڌ هيٺ به ظاهر ڪيو اٿس.

"راز وصلت نامه خواندم رمز منطق طير را
اين چنين فرموده ست آن خواجه عطار ما"
(سرمست)

حضرت شمس تبريزي بنسبت فرمائين ٿا.

گرڪسي ديوان شمس الحق بخواند باليقين
از خودي آزاد ڪرده زمن ومائي بدر
(سرمست)

جيڪڏهن ڪو ديوان شمس الحق پڙهندو ته هو خودي يعني آپو کان آزاد رهندو، مان ۽ اسان کان ٻاهري رهندو وغيره.

اسان جو حافظ درازي نه رڳو قرآن شريف جو حافظ هو پر قرآن شريف جي معنيٰ مان به واقف هو. چون ٿا ته ٻين ٻين جا ملا مولوي قرآن شريف جي معنيٰ جا منجهيل مسئلا وٽائنس حل ڪرائڻ ايندا هوا. قرآن شريف جا تفسير، ترجمه، مثلاً شرح غوثيه مطالع ڪندي ڏٺو ويو.

از شرح غوثيه اي اتقيا
ترجمه اين ست ڪلام خدا وغيره (سرمست)

(ست ڀرين بي) معنيٰ وصلت نامه جا اُڃهه ڀڄهيو ڪتاب منطق طير جي رمز مان واقف ٿيس. خواجه عطار اسان

سنڌي، فارسي ۽ سرائڪي ٻولين ۾ به چوکو ڪلام چيل اٿس. انهيءَ مان نه رڳو اهو ثابت آهي ته سرمست سائين رڳو اهي ٻوليون ڄاڻندو هو، پر سندس ڪلام فلاسوفي، منطق ۽ سائنس وغيره علمن جو هڪ پورو پورو ذخيرو نظر ٿو اچي. مطلب ته حافظ درازي جي ظاهر باطن علم جي پوڙ، پوڙ وارن کي سندس پروڙيل، پيرولين ۽ آلاپيلن آوازن جي اڀياس ڪرڻ مان پوري پر پتيجي سگهي ٿي.

گشت پيدا ليڪ نا پيدا شده
از يکي دالي که صد اشيا شده
تو چرا در بند من ما مانده
مرکز از خود رفت او آغا شده (سرمست)

سنڌيءَ ۾ وري وائي جو انهيءَ پيدا ۽ ناپيدا ۾ وڪڙ وڌا اٿس.

جو ناپيدا هيڙو، سو ڪي لڳو وري پيدا
جو ڪي پيدا اصل کان هيڙو، سو ڪي ٿيو ناپيدا
پيدا سو ناپيدا ٿي، ٿي تڏهن حق هويدا
پيدا جي ڪل تهڪي پوندي، ناپيدا ٿي جي ويدا

هي ڪلام سندس فيلسوفيانه خيال ۽ سائنس جي پوري پوري ثابتي ڏيئي رهيو آهي، بشرطيڪ اونهي خيال سان خفت وڙهايو وڃي.
نه ته ڇڙو ته—

ديوان آشڪار ۾ نقش ۽ نقاش، باصورت ۽ بي صورت، باهمه ۽ بي همه يا صنعت ۽ صانع جا لفظ، جن جن ڪلامن ۾ آيل آهن، انهن ۾ جي ڪٿي اونهو وڃبو ته هڪ دقيق بين انسان جي اڳيان حضرت سچل سرمست جي ڄاڻ سچي سائنس جو سمورو راز کلي پوندو.

مثلاً— زنا چيزي شده يک چيز پيدا
که او درهر دو عالم شد هويدا
ترا در حرف مي بايد تصور
بود از يک الف صد حرف معنا
هر آنکو اصل خود را مي شناسد
شود آگاه از اين معما (سرمست)

مطلب:— ناچيز مان هڪ چيز پيدا ٿي، جا ٻنهي جهانن ۾ ظاهر ٿي. توکي اکر جو تصور ڪرڻ گهرجي. هڪ الف مان سوين اکر جڙن ٿا. جيڪو پنهنجي اصل کي سڃاتو اهو ڪي هي پرولي پيچندو.

ٿي ڪلام ۾ حقيقت جو اونهو حال ۾ هادي
هينءَ ٿو اوري.

چي- از نقش بہ نقاش رسيديم رسيديم
يڪ حرف دو معنيٰ شد هردو فهميديم

مطلب :- نقش کان نقاش تائين پهتاسون پهتاسون. هڪ اکر ٻه معنائون ٻئي سمجهيون سون.

هڪڙي هنڌ ديوان آشڪار ۾ ٿو چوي ته اي طالب جيڪڏهن تون هنجي صنعت (ڪاريگري) جو گولائو ٿي رهندين، يعني سائنس دان ٿيندين ته پڪ ڄاڻ ته تون هن جي ڪاريگري جي ڄاڻ کي پهچي ڪين سگهندين.

ڄاڪاڻ ته هنجي صنعت گوناگون ۽ بي پايان آهي. تهنجي هتي هستي ۽ حياتي ٿوري آهي، تهن ڪري ڇو نه تون خود صانع (ڪاريگر) جي ڄاڻ جي ڪوشش ڪرين؟ جهن جي ڄاڻ بعد هن جي سموري صنعت تهن جي ڄاڻ اندر اچي ويندي.

مطلب ته جن شوق جي شاگردن کي، محبت جي مڪتب ۾، عشق جي استاد هيڪر ساچه جو

سبق سيکاريو، انهن کي پنج ئي ٿو يا پيت ۾ آهن. ڪو ٻه ٻجهه انهن کان ٻجهو، ڪو ٻه خيال ڪائن مخفي ڪين آهي. اهڙي ٿابعي ٻه سچو سچڻ ڏيڻ کان ڪين رهيو آهي.

چو- "آهيان مان اسرار ادبون مونکي ڪير لڪون پائيو.
مرشد پانهو نا چهو سچل تون سردار"

مسٽر جيٺمل ڪلراجاڻي پهنجي هڪ تحرير ۾ سچل سرمست بنسبت هينءَ ٿو ظاهر ڪري. "سچل سرمست نه رڳو فارسي ۾ ڪوهر هو، پر عربي جو بہ چڱو ڄاڻو هو. جيئن شاهه جو رسالو عربي آيتن ۽ حديثن سان مڙهيل آهي، تيئن خاص ڪري سي حرفي يعني تيه اکري ۾ سچل ٻه حد ڪري ڇڪو آهي. هڪڙي هڪڙي سٽ ۾ اسلام جي عربي آيت يا حديث بيت ۾ مڙهيو، الجو راز کوليو ڏني. اهڙن بيتن جي، هن جي ساري ڪلام ۾ اونهي جاچ ڪيل آهي. جنهمان ظاهر آهي ته فيلسوفي جي پڪي ڄاڻ ۾ ماهر هو".

مٿين ذڪر مان معلوم ٿو ٿئي ته سچل سرمست جي علمي لياقت نه رڳو سنڌي، سرائڪي،

اردو ۽ پارسي شعر تائين محدود هوئي، پر هو فلاسفي، منطق، سائنس وغيره علمن جو هڪ شفاف چشمو هيو، جنهن مان جن ڇڪو ڇڪيو، تن سکيو. سرمست صاحب جي ظاهري باطني علم جو قدر انهن جوهرين وٽ هوندو، جي سرمست جي مستي واري مهراڻ جي موتين جا پورا پورا پارکو هوندا.

نه گويند از سر بازيچه حرفي
کزان پندي نه گيرد صاحب هوش
وگر صد باب حکمت پيش نادان
بخوانند آيدش بازيچه درگوش

ڪي ٻوجهه وارا ڀڳت ٻارن جي راند مان به ڪجهه پروڙ پرائي وڃن ٿا. پر ڪي ته اهڙا به جاهل ۽ ابوجهه پيا آهن، جن جي اڳيان سؤ سمجهه جا ڪتاب ڇو نه ڪٿي پڙهجن ته به کين ٻاراڻي راند پئي سمجهندي.

سرمست ۽ شاعري

شعر جي معنيٰ هڪڙي آهي 'ڄاڻ'، ۽ ٻي آهي 'وار'، پوئين معنيٰ مان ٻه مطلب نڪرن ٿا. هڪڙو ته شاعر جي ڪلام ۾ قاعدي موجب وار جيترو فرق نه هئڻ گهرجي ۽ جيئن اسان مٿي ڏيکاري آيا آهيون ته شعر جي معنيٰ رڳو بحر جي بندش ڪين آهي بلڪ مڪمل شعر اهو آهي جنهنجا جملي پهلو پورا هجن.

شعر جي ٻي معنيٰ "وار" جو هي مطلب ٿو نڪري ته وار اگرچ پاڻ ڪارا آهن پر ٻي کي سونهن بخشيندڙ ضرور آهن. جيڪڏهن وار ڪوڙائي ڇڏبا ته بذات خود انسان کي نقصان ڪونه ٿو رسي، پر اها نيچرل (قدرتي) خوبصورتي سو ويندي ٿي رهي. اهڙي ساڳي طرح شعر، جو دنيا جي لٽريچر جي واقع خوبصورتي آهي، جيڪڏهن سچ پچ دنيا جي پڙهي تي ڪين هجي ها ته دنيا جي

لٽريچر کي اگرچ ڪو بہ نقصان ڪونہ رسي ها مگر منجهس، جيڪا شعر جي دوران ۾ وقت نفاست، نزاڪت ۽ بہ خوب صورتي نظر اچي ٿي سا هوند ان ۾ ڪانہ رهي ها. هي بہ غلط ڪين آهي تہ جيڪڏهن وار ڳنڍيا ڳوڙها ۽ منجهيل آهن تہ آهي خوب صورت بدران بد صورت نظر اچن ٿا ۽ پڻ انسان کي بدشڪل بڻايو ڇڏين. اهڙي طرح شعر بہ جيڪڏهن هر پهلو پورو ڪين آهي ۽ منجهيل وارن وانگر واقع منجهيل سجهيل آهي تہ اهو اُلٽو لٽريچر جو لطف ڪم ڪيو ڇڏي.

مختصر سوال آهي تہ عمدي شاعري چئجي ڇا کي. عمدي شاعري ۾ اول تہ تقطيع جو طريقو پورو هجي؛ ان کان پوءِ منجهس نازڪ خياليءَ جو نظارو نظر اچي؛ جنهن سان گڏ فصاحت بلاغت سلاست ۽ جدت جا جذبا هجن.

معاني، صنايع بدايع تہ عمدي شاعري جا ڳهڻا آهن. *سرحرفي (Alliteration) جو شاعري ۾ اهم مثال آهي جهڙو هڪ عمدي گهوڙي مٿان سونا سنج. اهو سرحرفي جو ساز ۽ سامان جهڙو

وري سنڌ جي شعر کي بخشيل آهي اهڙو بہ ڪنهن بہ ملڪ جي شعر کي ڪو ڇڏو نصيب هوندو. اهو احسان سچ پچ جيڪڏهن سنڌي شعر تي آهي، تہ اوائلي لطيف گهوٽ جو آهي. سنڌس سمورو شعر سرحرفي جي ڳڻ سان ڳتيل آهي. لطيف سرهہ جي سرحرفي جو لطف وري هي آهي، جو پڙهڻ سان ائين ٿي پيو معلوم ٿئي، تہ اهي سنڌس اندر جا امنگ ۽ جيءَ جا جذبا آهن ۽ نہ هٿ راڳ ۽ حيلا، جيئن اڄ ڪلهہ جي نام نهاد شاعرن جي زبردستيءَ جا زت ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

سچل سرمست جو هن ڪتاب ۾ درج ٿيل شعر پڻ انهيءَ خوبيءَ کان خالي ۽ مزي کان محروم ڪين آهي؛ رڳو فرق هي آهي، تہ شاهہ جي شعر جي سرحرفي سنڌس انهيءَ اوائلي سنڌي سان گڏ وڃي ٿي معدوم ٿيندي ۽ سرمست جي شعر جي سرحرفي اڄ ڪلهہ جي چالو سنڌي

*نوٽ- سٽ ۾ سٽيل لفظن جي سري جا اکر جيڪڏهن ساڳي آواز وارا آهن تہ اهڙي ترتيب کي سرحرفي چئجي ٿو.

جو هڪ تمثيلي زيور ٿي، ڪيس وچي ٿي ڏيهون ڏيندا زيب ور ڪندي ۽ رواج ۾ آڻيندي. سچل سرمست جي شعر ۾ استعمال ٿيل سرحرفي جا مختصر مثال هيٺ ڏجن ٿا.

پهاري

ڦوڙائي جون ڦٽيون ڦٽيون لهون ڦولهين
ڳوليو لهون ڳولين ترايون ٽڪر پريون

سورٺ

سِر سنواريو سُر کي، سُر سنواريو سِر
جو آهي سورٺ ور ـ سو ڏيڻ ڪان ڪيي ڏري

سارنگ

پيئڙ نا پانيو ـ نه بوندن ڪڻي آ بس
اڄهو ڙي آيو ـ وري ويتر ويترو

ڪوهياري

ويندي وير چانگڻ جو، چڙيو ڪمن چڙو
چپر ۾ چوري ڪي ـ چڏي ويا چڙو
ڏيندو ڪمن ڀروچ، ڀڙي ٻانيڻ کي ڀڙو
مٿي سان محب مڙو ـ مونکان ٿر ٿيايو نه ٿٿي

سرمست دارزي جي ديوان آشڪار واري فارسي شعر جو پندار جي ڪٿي سڌي سمجهه سان

ڦولهو ته نه رکو شعر جي فن سان ڀرپور ڏسبو، پر خيال جي درياءَ جي اونهائي ايتري ته منجهس پاتي وڃي ٿي، جو ڪيتي وره جي واديءَ جا سرتوڙ تورا منجهس ٽهيون هڻي هيچ ٿيا، پر تري پير نه پهتن.

انهيءَ ديوان ۾ توحيد نسبت چيل ڪلامن جو گهڻو حصو جدت (نئون ايجاد ٿيل مضمون) سان ڀرپور آهي. جهن جهن وقت جو، جو جو حال متانس طاري ٿيو آهي، سو پهنجي ڪلام جي قالب ۾ ڪٿي پلٽيو اٿس ۽ اهو وري اهڙي طرح جيئن ڪوزي ۾ درياءَ.

جتي جتي سندس ڪلام ۾ نئون ايجاد ٿيل مضمون نظر اچي ٿو، سو هڪ نهايت ذو معنيٰ ۽ عجيب اختصار ۾ چاڙهيل آهي. اهڙا انيڪ نوان مضمون سندس ڪلامن ۾ آهن، جن تي گهڻو ڪري شاعرن اڳي پنهنجي طبع آزمائي ڪانه ڪئي آهي.

ديوان آشڪار ۾ الف جي رديف ۾ نظام شمسي (Solar system) تي نظر اچلائيندي، تو سيني وارو ستارن جو سٽر سلي.

چي — از سبب مهجوري آنها بيقرار
دائما در روز شب سيارها

تارا ٽڪيندي، نظام شمسي تي نظر اچلائيندي، سيارن = گرهن (planets) جي بي قراري جو جدائي وارو سبب پنهنجو پاڻ ٻڌائيندي، ڪهڙي نہ شعر جي جدت ثابت ڪئي اٿس.

آهن سو ستون پسي رڳون پر گهوليندڙن لاءِ منجهن هڪ غيب جو خزانو دفن ٿيل آهي. هن سائينس دان سيارن (planets) جي حرڪت بنسبت رات ڏينهن جو لفظ آڻي سائنس داني جي پوري ثابتي ڏني آهي. ڇاڪاڻ تہ جتن جي چاڙ موافق ستارن ۽ سيارن جي حرڪت رڳو رات تي منحصر نہ آهي پر ڏينهن ۽ رات ٻنهي تي آهي. انهيءَ کان سواءِ انهن گرهن (Planets) جي بي قراري يعني تحريڪ جو سبب جو هجرت يعني جدائي تو ڏيکاري، ان نسبت فقير صاحب گويا اها ثابتي تو ڏي، تہ ڪا اهڙي ڪشش آهي جا انهن سيارن (گرهن) کي پوري

(بلغميت = گـ.) ا /

ميزان تي جدا جدا بيهاريو بيٺي آهي پڻ انهيءَ ڪشش جي تاثير سبب هو رات ڏينهن حرڪت ڪري رهيا آهن. اهڙي ڪشش کي سائنس دان قدرتي ڪشش جو قانون (Law of gravitation) سڏين ٿا، جهن کي معرفت جا مرد عشق جي ڪشش ڪري ڪوٺين ٿا، جا سيني کي جدا ڪري ٿي ۽ هڪ ٻي جي ڇڪ ۾ حرڪت پر ڏيندي رهي ٿي.

انهن ٻاهرين ستارن ۽ سيارن جو سير، جو فقير صاحب بيان ڪيو آهي، سو هر منش جي سيني اندر سمايل آهي. مسلمان عارف انهي ڇهہ لطيفا وجود ۾ ڪمائيندا آهن ۽ هندو مهنت ست آستان ڪري ڪمائيندا. هلندڙ وقت وغيره جي سائينس دانن ٻہ ٻيا نوان سيار (planets) ڳولي ڪڍيا آهن، جن کي يورينس (uranus) ۽ نيپچون (neptune) ڪري ڪوٺين ٿا. پر هندو يوگين انهي ڳوڙها ڪان ڪهڙو اڳي نون گرهن (planets) جو ذڪر پنهنجن ڪتابن ۾ آندو آهي. سمجهڻ جي سهوليت لاءِ اهڙو نمونو هن هيٺ ڏيکاريو وڃي ٿو.

ٻاهرين سيارن جا فارسي نالا

زحل - مشتري - مريخ - شمش - عطارد - قمر - زهره - نيوٽ.

شمش کڏي چڙهڻ بعد باقي ڇهه بچندا.

ٻاهرين سيارن جا انگريزي نالا

Saturn - Jupiter - Mars - Murcury - Eearth - Moon
Venus - Uranus - Neptune.

سرير اندر انهن جا آستان

لنگر - گديا - ناڀي - هردو - ڪنٺ - ترڪٽي ۽ دسوون دوار.

سرير اندر اهي لطيفا

نفسي - روحي - قلبي - سري - خفي - اخفا.

اهي لطيفا يا آستان دم يعني سوانس جي دواران عارف ۽ يوگي پنهنجي وجود ۾ ڪمائين ٿا. فرق رڳو هي آهي ته مسلمان رڳا ڇهه ڪمائين ٿا ۽ هندو ست يا نو ڪمائين ٿا.

مسلمان لنگر ۽ گديا جا آستان ڪين ٿا ڪمائين. انهن جي بدران هو وري سري ۽ روحي لطيفا سيني ۾ ساهه ڪمائينتا انهيءَ هر هڪ لطيفي يعني آستان مان جدا جدا رنگ جي روشني

(جوت) جاڳي ٿي ۽ سندن تاثير پڻ مختلف آهن. ڪي مهنت فقير اهي آستان اکين طرف ڪان ۽ ڪي پٺيءَ جي ڪنڊي دواران ڪمائيندا آهن.

حافظ دارازي جو سنڌي فارسي شعر جهن ۾ صاحب جي نظر مان نڪتو هوندو، اهو سندس شعر جي سلاست جو هرگز انڪار ڪري نٿو سگهي. پر سليس ۾ اهڙو جو جيڪو شاعر ڪهڙان رسي سو ۾ سٺ ڪري ته اهڙو شعر اچو ٿو آءٌ آلاپيان؛ پر جڏهن مقابلي ۾ شعر چوڻ لاءِ قلم ڪان ڪم وٺي ته خير سان شاعر صاحب جا وائسر ڦريو وڃن. نه قلم ڪم ڪري، نه دماغ دٻ جهلي، نه وري هٿ ڪاج ڪرن. ڪلام ته ڇڏيو پر سٽ نه سٽي سگهي. انهي ڪانسواءِ سندس فارسي ٽوڙي سنڌي ڪلامن ۾ اهڙو ڪو ورلي لفظ هوندو جنهنجي اچارڻ ۾ اٽڪ ٿي. سندس شعر جي سلاست ۽ نازڪي خيالي جو نظارو هن هيٺين ٻن سٽن جي سٽ ۾ چٽا ته ستيل ٿو نظر اچي.

جي - "مٿن ته ڪوئي خيال آهيان
ليسان نال خيال دي"

لازڪ خيالي (سٽ ١٧)

هي شعر نه رڳو سليس نظر ٿو اچي. پر هي آهو واڪ هن بزرگ هستي جي وات نڪتل آهي، جنهن جيڪڏهن پروڙ مغربي دنيا کي مڪمل طرح هجي، ته هوند هو انهن ٻن سٽن جي شرح لکندي ڪيئي ڪتاب ڪارا ڪري ڇڏين. ظاهر ۾ رڳو لفظ آهي ”خيال“ ۽ ”مان“ پر حقيقت ۾ هي سچو عاشق ....

”كل شيئ يرجع الا اصله“

(هر ڪا شيءِ پنهنجي اصل طرف رجوع ڪري ٿي)

واري اصول کي سليس ۽ سليس پيرائي ۾ ثابت ڪري، 'مان' جي سانچي ۾ پنهنجي خيال جي نازڪ خيالي جو ثبوت ڏئي ويو آهي.

ديوان آشڪار ۾ به هڪ سليس طريقي ۾ اهڙا خيال جي خبر، هن ظاهرو نهايت خاصي نموني نروار ڪري ڏيکاري آهي

چي— اگر خود را خدا داني خدائي
اگر خود را گدا داني گدائي

جيڪڏهن پاڻ کي خدا سمجهين ته خدا آهين
جيڪڏهن پاڻ کي گدا سمجهين ته گدا آهين
خدا = مالڪ. گدا = پينو.

متين بيت ۾ سچل صاف ٿو سمجهائي ته سڀ ڪجهه تهنجي خيال تي ڇڏيل آهي. جيڪا به صورت تهنجو خيال وٺندو، اُها ئي صورت ثابت رهندي. نه رڳو ايترو پر حضرت انسان کي خيال جو مالڪ ثابت ڪيو اٿس.

مطلب ته پڇير گهٽايو ڪين اٿس. سندس ڪلام جي سچ پچ هڪ هڪ سٽ، اهڙي ته صفائي سان واڱي طرح واپرايل آهي، جو اهڙو ڪو ورلي انسان ليکندو، جهن سرمست جي انهيءَ بي خزان باغ مان ٿورا ڪي گهٽا گل نه چونڊيا هوندا.

صنايع بدايع ۾ بيت ڏٺي به پيت ڏٺي آهي، پر دوله درازي به ڪير سڏائي. خاص فارسي شعر ۾ واه جو وترو ويو آهي. صنايع بدايع جا ڪي مختصر مثال سندس سنڌي توڙي فارسي شعر مان هيٺ ڏجن ٿا.

تجنيس ناقص

دعا ڪهوڙي دل سان ٿل ڪيچ وسي ٿي ڪيچ

ڇَري ڇِري ڪين ڪير ڇَري کي ڇاري

هڪ جُوءِ ٻي جُوءِ مرد نه ڇڏن مينڌرا
تو ٻنهي ٻرين ٻوءِ - ڪوه اڃا ٻو ڪاڪ ڪي

نوٽ - تجنيس ناقص ۾ ٻن لفظن جا اکر ساڳيا اچن ٿا، مگر آواز ۽ معنيٰ مختلف اٿن. جيئن ته (١) ڪيچ = ملڪ (٢) ڪيچ = سرسبز.
(١) جُوءِ = رهڻ جي جاءِ (٢) جوءِ = زال

تجنيس تام

وندر جي وٽن ۾، زور ڪريان زاري
هڪ واڇوڙا وات تي، ٻي وسي لڳي واري
ڪا **ور** ڪريو **ور** مون، آهيان ولهي وچاري
سچل هي ساري - عمر گذاري آسري

نوٽ - تجنيس تام ۾ ٻن لفظن جو آواز ساڳيو ٿڪري ٿو پر معنيٰ مختلف اٿن. جيئن ته
(١) **ور** = مدد = مهرباني. (٢) **ور** = مڙس

تجنيس قطار البعيرين

راه رندي ملحدي دريا فتم از راه **گم**
گم شدم از گم شدن بيغم شدم اي پارسا (سرمست)

جوءِ (ست ١)

نوٽ - قطار البعيرين ۾ پهرين تڪ جو آخرين لفظ ٻي تڪ جي شروع ۾ اچي ٿو (جيئن ته گم - گم). لفظن جو هڪ ٻي جي پٺيان اچڻ ڪري هن تجنيس کي قطار البعيرين يعني اٺن جي قطار ڪوٺيو ويو آهي.

تجنيس ذايد

"سدا سامهون جو دما مون سان **دم**
آڏيسي **عدم** - ڳيا نالي اندر نات جي"

"جا ڇڏيائون ڇپرين موٽڻ تن **محال**
هيءَ هيءَ آرياڻي ڙيءَ مهڙا لمڙم **حال**"

سارنگ رنگ ڪيا، ٻوبازڪي ٻڌن تي

نوٽ - تجنيس ذايد ۾ ٻنهي هم آواز لفظن مان هڪ لفظ جي اڳيان هڪ اکر وڌيڪ اچي ٿو. جيئن ته دم - عدم. محال - حال وغيره. جيڪڏهن ٻنهي لفظن مان هڪڙي ۾ پوئيان هڪ اکر وڌيڪ هجي ته ان کي تجنيس مذيل سڏين ٿا. جيئن ته آئين - آئينه.

تجنيس مرڪب

آزمائو مڃي تو دست **بردار** - ٻي خود شوپس **بردار**
(آشڪار)

تجنيس رد العجز علي الصدر

"سَرُ سڌو اُرهو سرڪي، مير سڌو اُرهو سَرُ"

"آب مي جويم غرق باشم در آب"

"مان ۾ آهين تون – تون ۾ آهيان مان
بجلي بادل سان آهي جيئن سپرين"

نوٽ- هن تجنيس ۾ مصرع جو جيڪو پهريون لفظ آهي اهوئي آخر ۾ اچي ٿو. جيئن سر- آب- مان.

تجنيس تضاد

"که يکسان کرد هم من کفر و اسلام
درون بتخانه و کعبه مکانم"

"گاه اندر هجر گه اندر وصال
گاه نهش خار گه گلزار ها"

نوٽ – تجنيس تضاد ۾ ضد وارا لفظ هڪ ٻئي پويان اچن ٿا. جيئن ڪفر ۽ اسلام – هجر ۽ وصال.

مٿين ٻنهي بيتن ۾ فقير صاحب جيڪي ٻه ضد وارا لفظ هڪ ٻئي پويان آندا آهن، انهن

گاه ليشر، و خار (سٽ ١٢)

جن خصوصيتن ۽ انهن جا لازم ملزوم وري هڪدم انهن جي پويان ظاهر ڪندو ويو آهي. جيئن ڪفر سان بتخانو ۽ اسلام سان ڪعبو. هجر سان خار ۽ وصال سان گلزار. اهڙي تجنيس کي لف ونشر به چئجي ٿو. اهڙا ايڪ شعر فقير صاحب جي ديوان ۾ آيل آهن.

تجنيس سوال جواب

"يک روز مرا يار بگفتا که کجائي- گفتم بتو مستم
گفتا به همه عمر بگو درچه هوائي- گفتم بتو مستم"
(آشکار)

حافظ دارازي جي فارسي توڙي سنڌي شعر جي مطالع مان معلوم ٿو ٿئي، ته منجهس قافيه ۽ رديف جي پورائي ۾ ته وار جي ٻه وٽ ڪانهي، پر سنڌي بيت ۽ ڪافيون شاه صاحب جي بيتن ۽ وائين وانگر اُن وقت جي رواج موافق آهن. هن ڪتاب جي ڪچهري واري سر ۾ جيڪي بيت آيل آهن، سي مربع جي صورت ۾ آهن. باقي جيڪي نظم جا قسم مسدس ڪلام ۾ نظر اچن ٿا، سي درحقيقت فقير صاحب جي علم عروض جي ڄاڻ

بتو هستم (سٽ ٨ فارسي)

جا شاهد آهن، پوءِ توڙي اهو علم ظاهري سمجهيو وڃي توڙي باطني.

مثلاً، فرد - رباعي - غزل - قطع - قصيده - مستزاد - مرثيه - مثلث - مربع - مخمس - مسدس وغيره.

فرد

"يارما باشد يکي از صد هزار
عارف و عاشق بود نامش عطار" (آشکار)

رباعي

"ساقيا برخيز در مجلس در آ
نو بهار آمد کجي فرصت چرا
در پيا پي جام مئي گلگون ببخش
در چنين موسم که خوش آيد مرا" (آشکار)

مستزاد

آن راز نهان از لب منصور عيان شد - بردند بسر دار
اين نعره شهيده همه عالم بگمان شد - ليکن بودي خود يار
(آشکار)

مسدس

اراد تمند آن پير مغانم - بجز پير مغان ديگر نه دانم
منور از درش دل چشم جانم - شکر لله که در بيت الامانم
ز ديدن غير ديده دل ببستم
که دادهٔ غنچهٔ دست بدستم

اهڙي طرح ڇيا نظم جا قسم فقير صاحب جي ديوان ۾ سنڌي ڪلامن ۾ ڇپيا آهن، مگر ڪتاب جي طوالت جي ڪري سبب هت قلم مان نتا ڪيا جن. هن منزل تي هيتري چوڻ کان سواءِ سو رهيو ڪين ٿو وڃي، ته سرمست صاحب شعر جي ميدان ۾ ڪهڙن پنهنجي همعصر يا متقدمين مان ڪهڙن جو به مقلد ٿي ڪونه رهيو آهي. هن وير جون واتون پنهنجي پيرين سڌيون سنيون جهنگ مان هيون.

جيڪڏهن شاهه سرڪيڏاري کي رزمي شعر سان تمتار ڪري ڇڏيو آهي، جو سچل جي ڪلام ۾ گهٽ نظر ٿو اچي، ته وري معرفت ۽ صوفيانه ڪلام ۾ سچل سرمست سان ڪوبه ڪو ڪهي ڪلهو هڻندو. شاهه دارزي جو صوفيانه شعر گويا شاهه ڀٽائي جي پيش ڪوئي جي هڪ زنده تصوير آهي، جهن بزرگ درازن ۾ ايندي اکه کتي، ڪتي هوئي، ته اسان جيڪا عشق جي کنڙي چاڙهي آهي، ان جو ڏکڻ هي پهگڻ پالڪ لاهيندو. سرمست درازي جي صوفيانه ڪلام مان واقع اين پيو معلوم ٿئي ته هن عاشق صادق نه ڪا

پرواهه رکي آهي کھڻ پير جي، نه مريد جي؛ نه کھڻ جي ڪيس شرع ششدر ڪيو آهي، نه کھڻ جي وري ڏرم جو سندس دل ۾ ڊڪو رهيو آهي. سچ پچ جيڪو رب جو راز مٿس کليو آهي سو هن ڪامل پنهنجي ڪلام ۾ پڌرو ڪيو آهي.

ڪن جي چواڻي ته تصوف شاهه صاحب جي شعر ۾ ڏونهي جيتان ڏهيو پيو آهي. مگر سچل شير جو اهو شيوو ڪين هو. ڪاڻ جو لفظ هن اڻ تر عاشق جي لغت (Dictionary) ۾ ئي ڪونه هيو. حقيقت ۾ جيڪڏهن شاهه درازي پنهنجي ڪلام ۾ تصوف پٽ پڌر نه ڪري ها ته سنڌ ملڪ ۾ ڪڏهن ته تصوف (ويدانت) جي چاڻ ايتري هوند ڪانه رهي ها. پيو ته سچن ۽ جوڳن فقيرن ۽ ساڌن جي سچاڻپ ڏاڍي ڪٺن ٿئي ها.

سر آسا ۾ صوفيانه ۽ معرفت جي ڪلامن ۾ ڪاهيندي تو قرب دار ڪهي.

"الله چاڻ نه ان کي هي مڙبوڪي حق
ناهي سچل شڪ جو معلوم ٿيو مرشد کان"

مٿين بيت ۾ فقير صاحب انهي منزل جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن عام خلق گمراهه رهي آهي. اهو ذڪر آهي الله ۽ حق جي فرق بنسبت. صوفي يقين موجب "الله" حق جو جز آهي، جنهن اچي هت اسان جي اندر ۾ واسو ورتو آهي ۽ حق اهو وحدت جو درياءُ آهي جو "ڪنت ڪنزا" کان اڳي هيو، جنکي هندو "برهم" چون ٿا. انهيءَ بنسبت شاهه پتائي جي پڻ شاهدي آهي.

چي - ڪاڏي تي ڪوهيار ڪاڏي تو هتڙا ڪٽي
"لکو ڪين لطيف چئي، پار وچو بي پار
ناڪي نڻ نهار - تو ۾ ڏيرو دوست جو"

اهو دوست جنهن اچي هت تو ۾ ديرو ڄمايو آهي، ان جو نالو الله (خدا) آهي، جو حق يعني ڪل جو جز آهي؛ پر سرمست ٿو چوي ته اهو به حقيقت ۾ حق کان جدا نه آهي، حق مان آهي، بلڪ جنسي حق آهي.

صوفي رنگ ۾ ته اسان جو درازي شاهه اهڙو رنگيل هو، جو هيٺين بيت مان سندس عجيب آزادي ٿي ظاهر ٿئي. مان نتو پا ئيان

ته ڪو به پير يا گرو اهي لفظ واتان واپرائي پنهنجي ڏنڊي کي ڏوکو ڏيندو.

چي- نه مان پير نا مريد- آهيان فقر جو فقير

مرڻ کنا اڳي مئا، مان کي ڪين ميڃين
دشمن دوست هڪ ٿيو، گوڏڙيا گهمن
وحدت جي واديءَ ۾ دانه دم ڏرن
تون مان وڃائي وڃان، پنهنجو پاڻ پسن
هادي مريد هڪ ٿيو، تفاوت نه ڪن
نائي ڏس نهاڻن - صورت مورت هڪ ڏي

سچ پچ صوفيانو سچ ۽ ڏڪڙائيءَ جو هوڪو هن کي چئجي. جو نه رهي تون نکي مان، نکي دوست نه دشمن. اهو ته ٿيو پر پيري مريدي جي به پوري پوري مرمت ڪري ويو آهي. پر چئو ته اهڙن رندن جون رهاڻيون اڄ ڪلهه جي بمباز بزرگن کي ڪينءَ منيون لڳنديون. منيون لڳن نه لڳن، کين کي وڻن نه وڻن.

سچ ٿا مرد چون کين کي وڻي نه وڻي
ڪوڙي دوسعي اوارو دم ڀڃي نه ڀڃي

جيڪڏهن سرڪاپائتي ۾ لاڙيچي لطيف ڪتڻ جي ڪار ڏاڍي ڪارائتي ڪري ڏيکاري آهي، ته اينءَ ناهي ته ڪو درازي دولهه کي ڏاهي ڪان ان جي ڏاه پيل ڪانه هوئي، هوئي ۽ ضرور هوئي. پر جهن صورت ۾ محنت ۽ محبت جي مٿين ۽ هيٺين (ناز ۽ نياز) وارن نقطن جي ڪيس نرتي هوئي، ته محنت واري 'نون' جي نقطي ۾ ناز ۽ محبت واري 'بي' جي نقطي ۾ نياز آهي، تڏهن پوءِ چئو ته محنت وارو عارف ڪتي ۽ محبت وارو عاشق ڪتي. اهاهن خيال جي خابرو کي خبر هوئي ته عارف جي مهينن جي محنت، عاشق جي منٽن جي محبت جي مٽ ڪين پوندي. اهڙي صورت ۾ هن اهي ڪتڻ پترڻ جا ڪل ڪاج پنهنجي هٿ جي هاج کان ٻاهر رکي، حضرت عشق جي حوالي ڪري ڇڏيا هوا. جهن بابت زنده مثال سندس ڪلامن ۾ موجود آهن.

چي- "ڪانهي ڪاڻ ڪتڻ جي **سچل** کي
آتڻ عشق اجاڙيون هليو ويو"

اهڙا عارفن واري ڪتڻ يعني محنت جي پرواه سچل کي ڪانهي. اهو عشق ئي هيو جو مهنجو آتڻ روشن ڪيون عليو ويو.

مديحي (تعريفي) شعر سرمست درازي جهجهو جوڳا رويو آهي. جيئن ته حضرت محمد پاڪ (صلعم) جي تعريف پنهنجي مرشد جي مدح، حضرت عطار ۽ ٻين هندو مسلمان واصلن جي وصف وغيره. فقير صاحب جي مديحي شعر جي خوبي اها آهي، جو هن عاشق پنهنجي مديحي شعر ۾ خوشامد ڪانه ڪئي آهي. جيڪي خوبيون جهن جن ۾ ڏٺيون اٿس يا معلوم ڪيون اٿس، سي ئي ظاهر ڪيون اٿس. اڄ ڪلهه جا شاعر شل نه ڪهن جي تعريف ۾ پوڻ پوڻا اٽان پيا ايندا جو ڪوڙو نه موتي. اهڙي زيادتي (Exggeration) ۽ خوشامد شاعر جي ڪئريڪٽر تي (جو نيڪ خيالن جو سينٽر آهي) هڪ داغ ثابت ٿيون ڪن. ديوان آشڪار ۾ فقير صاحب حضرت محمد (صلعم) جي تعريف ۾ ٿو چوي.

يکه روز بودم بخدمت مصطفی
سرور کونين آن خيرالورا

Exageration (ست ١۴)

مٿين مصرع جي هيٺين تڪ ۾ جا تعريف فقير صاحب حضرت رسول پاڪ (صلعم) جي ڪئي آهي، سا حقيقت ۾ مسلمانن جي عقيدي موجب خود خدا وند پاڪ پنهنجي محبوب مصطفیٰ جي باري ۾ ڪئي آهي. تنهن ڪري زيادتي ۽ خوشامد جي داغ کان خاص اهڙين جاين تي فقير صاحب جي دامن هر حيلي پاڪ ۽ صاف آهي.

ديوان آشڪار ۾ 'دال' جي رديف ۾ حضرت عطار جي تعريف ڪندي ٿو چوي.

"عطار نه بود آنکه خدا بود خدا بود
او پاڪ وجود آنکه خدا بود خدا بود"

مٿين ڳالهه حضرت عطار جي باري ۾ ڪو شاه درازي نٿي نٿو ڪري ۽ نڪا ڪا ڏياتي ڪئي اٿس. ڇاڪاڻ ته سچل سرمست کان اڳ ڪيترن بزرگن، عاشقن ۽ اڪملن حضرت عطار جي باري ۾ اهڙا ڪلما چيا آهن. پڻ پاڻ حضرت عطار پنهنجي ڪلام ۾ پاڻ کي انهيءَ پوڙي تي پرکيندي، اهڙا ويڻ واتان ڪڍيا آهن.

پنهنجي مرشد پير عبدالحق صاحب جي تعريف ۾ بہ جيڪو شعر چيو اٿس سو اعتراض جي قيد ۾ اچي نٿو سگهي. جنهن جي هيءَ ڪافي ثابتي آهي، جا مٿي چاڙهايل فارسي ڪلام ۾ آيل آهي ۽ هن هيٺ درج ڪجي ٿي.

يڪ روز بودم بخدمت مصطفيٰ
سرور ڪونين آن خير الورا
اين چنين فرمود مارا از ڪرم
جز برخصت پير عبدالحق ميا
از گروهي خاص اورا ڪرده ام
جلوهء فيضش بوده هم جا بجا

مختصر - هڪ ڏينهن ٻنهي جهانن جي سردار حضرت محمد مصطفيٰ جي ڪچهري ۾ ويس. مونکي مهر مان هيئن فرمايائون تہ پنهنجي مرشد پير عبدالحق صاحب جي رخصت ڌاران اسان جي ڪچهري ۾ نہ اچ جاڪاڻ تہ اسان هنکي پنهنجي خاص جماعت مان ڪيو آهي ۽ هنجي فيض جو جلوو جا بجا آهي.

گرچ فقير صاحب پيغمبر صاحب جي ڪچهري تائين پهتو آهي، تهن هوندي بہ مرشد جي موڪل ڌاران منع پئي ٿي اٿس. انهيءَ مان ثابت آهي تہ مرشد جي حڪم جي تعميل ۽ مرشد جي

عزت فرض آهي. هتي ڇٽو تہ سچل سرمست کي اهڙي مرشد جي تعريف جو هر طرح حق حاصل آهي يا نہ، جنهن مرد جي تعريف خود پيغمبر پاڪ ڪري.

مجازي شعر جو شغل، هن عاشق درازي جي ڪافين توڙي بيتن توڙي فارسي ڪلامن ۾ گهڻو، تہ رڄ تي ملندو. سندس ڪلام مان ائين پيو معلوم ٿئي تہ هي حبيب ساري عمر حسن پرستي جي حلقي اندر، حسينن جو حلقہ بگوش ٿي رهيو آهي ۽ "المجاز قنطرة الحقيقة" (مجاز حقيقت جي پل آهي) پوري طرح ثابت ڪندو ويو آهي. سر پيروي ۾ محبوب جي منهن مبارڪ جي تعريف ڪندي ٿو چوي.

"ابرو ڪنڌي قريب جا، وار ڪنڌا ڪارا
اکيون ڪنڌي ڏون عجيب جون، ماٺڪ موچارا
محرابي مرغول ڪنڌيا، پيشاني پارا
مٿا موچارا سدا مهنجا سپرين"

ڏي هنڪ ساکي سر ۾ پنهنجي محبوب جي منهن کي قرآن شريف مان پيتيندي ٿو سچ جي ڏابتي ڏي.

"ڪجا ڪج محراب ـ مٿا تي محبوبن جي
ڏنگا ونگا واهه واهه مصحف جا اعراب
ستون سپاهان جون پڙهڻ ٿيون ثواب
بره سندا باب ـ سچل سڀ ختم ڪيا"

ساڳي پيروي جي سر ۾ حسن جي خيالي فوج جي ڪهڙي اندر اچي، ته ڪهڙي هر ڪهڙائي، هر همت جهلي سر سرڙائڻ لاءِ ستون ڏئي.

"چالي چشم چٽڪ ـ ماريو محبوبن جي
قاتل فوج حسن جي آئي ڪاهون ڪاڻ ڪٽڪ
اچي وڏا ڪون اوچتو، سڻي سيف سڌڪ
عاشق ٽپي آيا، اٽڪ جي اٽڪ
اچي پيا وچ ۾، ٻٽڪو ڪري ٻٽڪ
جهٽ پٽ سان جهٽڪ ـ سرسٽيا ڪون ست ۾"

حسن وارن جي واکاڻ سنبل ڪُل جي لڙهن ۽ واسينگ ناگن جي ورن وڪڙن سان ملائيندي بروا جو ڪئي اٿس. پڙهندي پي پٽي جو من موهجي.

جي ـ موڪريا مٿا تي ـ چيهلن چلا
سنبل چٽڪي سلا ـ صبح ڪڍيا ساڄهري

"مو مڪڙيا مٿا تي چيهلن چلا
واسينگن ولا ـ ورڪ وارڪن ٿي ڏنا"

جڏهن حسينن سان وڙ، نه تو هلبس ۽ سهڻن اڻ سهائيندڙن ستون ڪيون اٿس، تڏهن ٻين کي تو مجاز جا صدما سڌي سٽائي.

"اهي ڪو جو جهلي ـ تڪو تاب حسن جو
ٻلي ٿيا جي ٻره جي، بابو ٿيا سي ٻلي
سچل ساڻ سهڻن سان، وس نه ڪنهن جو هلي
جان جسو جيءَ جلي ـ عاشقن آزاد ۾"

نوٽ: مٿين بيت ۾ ٻلي ۽ بلي واري تجنيس تعريف جهڙي واتان وهائي ويو آهي.

رسيلي جي رخسار تي ڪارو ٽڙ ڏسي، شاعر جي فيلسوفيانه خيال ڪاٽي ته وڃي ڪم ڪيو آهي. انهي ڪاري ٽڙ کي حبشي سپاهي سان ڀيٽيندي، انهن جا وري هيبت ڪهڙا نه ڪارناما ڏيکاريا اٿس. انصاف سان ڏسبو ته شعر جي جدت يعني نو ايجاد مضمون نگاري جي تاج پهرڻ جو جهڙي شاعر کي هر طرح جو حق آهي.

"حبيبن حبشي - ڀرو رکيو پاڻ تي
اندر اڇڻ کان اڳي، ڪاتي تهن ڪهي
رخ انهيءَ رشي - ڪي ڙين قتل ڪيا"

ظريفاڻو شعر جو شغل ڪاهي گاهي، نيز ملن ۽ آخوندن سان اوريو اٿس، نه ته ٿيو پلو. اسان جو گهڻيئر کهوٽ پنهنجي وجود ڪانئي والدو ڪين هيو. تهڪري ڇرچي کهي جي کهرچ کيس کهڻي ڪان رهندي هئي.

چي - آخوند ڏسين اوچتي ڇيڙن ڇلا
مسجد و ڪرين سهڻ ڪي مان صاحب ملا
قاضيڙا ڪلا رحل رکين ڪند ۾

"آخوند ڏسين - اوچتي ڇيڙن ڇلا
واصل ڪي وتيون ڏئي، ليڪن ڏئين للا
ملا سڀ مسئلا - وساري ويهي رهن"

"آخوند ڏسين اوچتي ڇيڙن ڇلا
ڪوڙي ڪاڻين ڪلا نه راضي رهن روح ۾"

فقير صاحب جي سنڌي ڪافين واري رسالي ۾ ملن بنسبت ڪي چاڀل ظريفاڻو ڪلام يقين ناهي ته فقير صاحب جا آهن يا مترادو تنمپل آهي.

تنمپل آهن (سٽ ٢٠ آخري)

مثلاً "ڪت ملا جي لوڙهه قاضيءَ وارو مسلو"

"ملا چون ڪين ڪاؤن ڻا، ڪائي وجهنا ڪاسا"

ملان ڻيا مستان مائي تي ويا متجي (وغيره)

مٿي ذڪر ڪيل سموري احوال مان اهو ته معلوم ٿئي، ته شاهه درازي جي شعر ۾ گهڻو ڪري سنڌس عشق جا اوچتا آلاپ ۽ الفت جا الست امنگ آهن، جي ثابت ڪرن ٿا، ته گرچ شعر ۾ سڪر (مستي) جي بون اڇي ٿي، پر تهن هوندي به فقير صاحب جي طبعي عادت سندس ظاهر علم کي ڍڪي ڪين سگهي آهي. گويا علم سندس خيال جي ئي خدمت ڪئي آهي. خيال جي هيءَ نازڪ خيالي شعر جي ڏوران سليس ۽ هڪ نئي نموني ۾ دادلو دوله درازي دورائي ته ويو آهي، ته هن اونهي اسرار جو انت عام جي سمجهه واري ساڃهه جي سمائڻ جو ناهي. هجي کو هاڪ جو هڙي سمي، لنڊي وڏي ڪي هن چنڇل جي چاهه واري چاهه مان چڪو چڪو چکائي سيراب ڪري. خدا نه پلائي

وقت ويجهو آهي، سرمست جي محبت وارو مست مهراڻ موجون ماري رهيو آهي. سنڌ ۾ وحدانيت (هيڪڙائي) وارا وچن ۽ واڪ بلفعل هن پاڪ ۽ پوتر هوا سان گڏ جي، سچن سڪ وارن جي سوانسن جو پوڄن ٿي رهيا آهن. من جو پيچرو پيو پولي، ته ڪو ڏينهن اهڙو ڏسڻو آهي، جو هندو مسلمان جي هيڪڙائي ۽ محبت جو چٽ هن چڳير مرد جي سر سنواريو ويندو.

شاهه دارازي جي شعر جي فن جي مهاوري تي قلم کڻڻ جو مطلب رڳو اهو آهي، ته ڪنهن زماني گذرڻ ڪري، ايندڙ نسلن ۾ فقير صاحب جي علمي لياقت وغيره بنسبت ڪا غلط فهمي نه پيدا ٿئي ۽ نه ته فقير صاحب جو پيو شعر ڪٿي چڙهيو، رڳو ديوان آشڪار جو دنيا جي پردي تي رهڻ ٿي اهڙا ثابتي ڏئي سگهندو، ته فارسي ۾ شعر چوڻ ۽ اهو خاص خوبين سان ڏيڻ ۽ اهو به ديوان جي صورت ۾، الوميان ڳائڻ وڄائڻ ۽ تمري ٺاهڻ وارن جو ڪم ڪين آهي.

ڏارين ٻولين جي چيدن ۽ ٺيٺ لفظن جو استعمال، جي هڪ مسلمان عالم کي

خواب خيال ۾ ئي اچي نٿا سگهن، ڪي جاهل يا هٺراڏو حيلي باز شاعر جي طاقت کان ٻاهر آهي جيئن ته—

(١)

ڏوڻي منجهه ڏيان، آهي آڏرتن جو
گم ٿي گرگم گود ڙيا ڪن گروڙي گيان
اصل کان اشنان— گنگا جمنا تن جو

(٢)

ڀور ٻنڌ نه وچڙا گرناري گمنام
وپچاري ٿي وات تي، ڪرن ڪهن وسرام
سهمي ۾ سنگرام- سچا ماسن جي

(٣)

گرناري گنير- سچا گرگم گيات ۾

(٤)

سنسو ميٽي سروپ ۾ سچل ٿيا سي سم

(٥)

اڇا آڏوتي، آهن اڪيچار
اوديا اهنڪار، پيچي جن پورا ڪيا

انهيءَ ڪانسواءِ ٻيا ڪيترا هندي لفظ سنڌ ۾ هن ڪتاب جي بيتن ۾ ليئن ٿا جيئن ته—

سوريه- روي- وايو- رشي- ڪرڙ ڪرمڪ- انترمڪ- پرچار- سنسڪار- گياني پوڳي- ڀاڳي- تياڳي وغيره.

متيان لفظ سنڌي بيتن ۽ ڪلامن ۾ ڪم آيل ڏسجن ٿا، جي حافظ درازي جي ظاهر باطن علم جو ثبوت پيش ڪرن ٿا.

حقيقت ۾ سنڌ جو اعلو ڪو شعر لوڪ ڳائڻ ۽ بيتن جي صورت ۾ هيو. اهي آلاپ ڪڏهن ڪڏهن باغن ۽ بوستانن ۾ ڳائڻن جي واتان، اڄ به اسان جي ڪنين پيا پون ٿا. پر شاه ڀٽائي جي زماني ۾ اهي بيت البت صورت مٽائي، جدا جدا سرودي واين ۽ ڪافين جا روپ ڌارڻ لڳا.

شاه ڀٽائي ۽ شاه درازي جي وقت ۾ ڪو گهڻو وڇوٽو ڪونهي، وقت اهو ساڳيو هو، رڳو فرق هيو ننڍي وڏائي يعني عمر جو. شاه ڀٽائي جي جنم جو سال آهي ۱۶۸۹ع ۽ سچل سرمست جي جنم جو سال آهي ۱۷۳۹ع. جڏهن شاه ڀٽائي درازين آيو، تڏهن سچل سرمست ۱۰-۱۲ ورهين جو ٻالڪ هيو، ۽ شاه صاحب جي عمر ان

وقت اٽڪل ۶۰-۶۲ ورهه چوڻ ٿا. وقت ڏيکارڻ جو اسانجو مطلب اهو آهي ته شاه ڀٽائي ۽ سچل سرمست حقيقت ۾ همعصر هوا ۽ ان وقت جي همعصر شاعرن ۽ فقيرن جي ڪلامن کي جيڪڏهن سنڌ جي ڇنڊڇاڻ مان ڇوندي ڪڍي نظر مان ڪڍجي ٿو، ته گهڻو ڪري ڪهن به شاعر يا فقير جو ڪلام شعر جي ڪنهي قانوني قالب ۾ پيل نظر بلڪل گهٽ ٿو اچي. البت دماغي ڏڪا يا عام فهم يا روزمره جا تجربا ۽ نظارا، جي نظر مان گذرن ٿا يا معرفت جو مذاق يا خيالي خبرون سندن ڪلامن ۾ موجود آهن. مان ائين چاهيان ٿو ته عام طرح ڪين انهيءَ وقت تائين گهڻو ڪري اها به سڌ هوندي ته بحر ڇا کي چئجي، تقطيع ڇا آهي، قافيه ۽ رديف جو ڪهڙو ڪم آهي. تهن ڪري انهن جي اهڙن غير موزون ڪلامن کي هن وقت باقاعده شعر چوڻ، شعر جي قاعدي موجب ڏوه ٿيندو. البت اسان اهڙن ڪلامن کي ان وقت جي رواجي شعر موجب نظم چوڻ لاءِ تيار آهيون. سچل سرمست جي ديوان آشڪار ۾ ڪٿي ڪٿي جيڪڏهن ڪي تقطيع جون چوڪون نظر اچن ٿيون ته انهيءَ جي جوابداري جو باران وقت جي ڪاتبن تي آهي، جي سرمست صاحب

جي واتان شعر نڪرندي قلم جي قيد ۾ آڻيندا ويندا هوا. اهڙا فيصلا مير صاحبن جي ڪچهرين ۾ اڳ ۾ ئي چڪا آهن. تهن ڪري اهو طريقو انصاف جي نظر سان ڏسبو ته سنڌ ۾ گهڻو ڪري جيڪڏهن سڀ کان اول جاري ڪيو آهي ته سچل سرمست ديوان آشڪار ۾ جاري ڪيو آهي. جهن جي ڪلام ۾ البت شعر جي نئين طريقي جي واقع ٿيڻ اچي ٿي. گرچ جوش جذبي، سڪر ۽ حال جي حالت ۾ بحر بي پايان وانگر، شعر جي وسيع ميدان طرف پلٽجي پيو آهي، ڏڏهن بس انهيءَ بي خبريءَ جي وقت ڪلام جي موزونيت جو ڪو خاص خيال ڪونه رهيو اٿس نڪو ڪو رهي ٿو سگهي، تهن ڪري سندس ڪلام جو بحر ۽ وزن جهڙو معلوم نٿو ٿئي ۽ پر اهڙي حالت ۾ به ظاهري علم هن عاشق عارف جي خدمت ڪرڻ ۾ ڪمي ڪانه ڪئي آهي. تهن ڪري سنڌ ملڪ ۾ خاص معرفت جي شعر کي اهڙي طريقي ۾ ظاهر ڪرڻ جو جيڪڏهن فخر آهي ته شاه درازي کي آهي.

اسان جو خيال اهو نه آهي ته پڙهندڙ سرمست درازي جي شعر کي سنڌ جي جملي شاعرن جي شعر تي ترجيح ڏين. گرچ منهجو

پهنجو خيال اين ۾ مڃي به ڪٿي، ته به ٻين کي اپيا سن کان اول مجبور ڪرڻ نا جائز آهي. ڇا ڪاڻ ته شعر شاعري جو رنگ ڍنگ، سنسار جي رفتار ۽ رنگ ڍنگ جي بدل سدل تي منحصر رکي ٿو. تهن ڪري هرڪ منش جي خيال ۾ اختلاف ضرور رهندو.

جهن زماني ۾ انسانن جا خيالات حقيقي حسن ۾ غرق رهيا آهن، انهيءَ زماني جي شعر شاعري جا مٽي خانا ڪٿي جا ڇپا ته حقيقي حال قال جي مدرا سان لبريز نظر ايندا. اهو مثال نه رڳو مسلمان شاعرن سان لاڳو آهي، پر هندو ڪوين سان به آهي. جهڙي طرح گرو نانڪ صاحب ۽ ڪبير صاحب جو زمانو.

ايران ملڪ، مجازي عشق جو مرڪز ٿيو آهي. تهن ڪري ايرانين جو هندواسين سان ميل ميلاپ سبب، جو هندستان جي شعر شاعريءَ تي اثر پيو، ان جو نتيجو اهو نڪتو، جو هندواسن جو شعر، هن وقت گل ۽ بلبل، حسن ۽ ناز، سينڌ ۽ سرمي جي بيانن سان ڀرپور ڏٺو نظر اچي ٿو؛ يعني هر طرح جو صفاتي ساز سامان منجهس موجود آهي، جهن کي اڄ ڪلهه نئدو

وڏو مجازي عشق جي نالي سان ياد ڪو ڪري.

يورپي تهذيب ۽ تعليم جڏهن اچي هندستان ۾ هلي وڌو، تڏهن چئا نظر آيو، جو گهڻو ڪري انگريزي دان يا انهن جا هم صحبت، انهن جي شعر جي طريقي کي پسند ڪرڻ لڳا. سين سينري (قدرتي نظارن) تي چيل شعر يا فلاسفي ۽ منطق ۾ ماپيل شعر يا حب وطني ۽ ديش پرستي جا داستان پسندي ۾ اچڻ لڳا. مگر اهڙو ڪونه ڇٽبو ته حسن ۽ عشق، جو شعر جي عمارت جو هڪ مکيه ٿنڀو آهي، ان کان مغربي شعر شاعري ڪا آجي آهي؟ نه نه هرگز نه، بلڪ انهي ميدان ۾ هو ايرانين کان به وک وڌيڪ ويا آهن. سچ پڇو ته رکو آهي هر ڪنهن ملڪ جي رواج ۽ رسم جو ڦير. جهڙي طرح هڪ يورپي شاعر جيڪڏهن ڪٺي ڪو معشوق تصور ۾ رکي شعر چوي ٿو، ته ضرور هو نيلن نيڻن وارو، ڀورن ڀڃين ڀرون وارو، چلڪڻي چٽي چهري وارو محبوب، خيال ۾ آڻي شعر چوي ٿو ۽ هو ان جي انهن خوبين سان پنهنجي خيال کي پرچائي ٿو. جيڪڏهن هڪ هندي شاعر جو عشقي شعر ڏسندؤ ته سانولي صورت کي پيو ساريندو سنڀاريندو ۽

حسن ۽ عشق جي شعر جي عمارت جا مکيه ٿنڀا آهن انهن کان (ست ٩-١٠)

جي چشمان چاهيندو ته ڪيفي ڪجليون ۽ ڪڪوريل. لبن تي وري لالي لائڻ جا ڏس پيو ڏيندو. وارن انهن جي وري واکاڻ ڪندو، جي ڪاريهر تي ڪُهن. پر اچو وري هڪ چيني شاعر جي شعر تي، ته بيني (ويٺل) نڪ رڳي سپ ناقص پيو سمجهندو. حقيقت ۾ جڏهن قدرتي جمال تي شاعر پنهنجي طبع آزمائي ڪري ٿو تڏهن مصنوعي جمال جو جيس ۽ جنسار پسي سندس خيال وڏيڪ موجون ماري ٿو. الغرض ته شعر شاعري به انهيءَ مثال سان لاڳو آهي. „جهڙو ديس تهڙو ويس“ يا جهڙا روح تهڙا خطما“ هن طول طويل بيان جو اصل مطلب اهو آهي ته اڄ ڪالهه شاهه ڀٽائي ۽ شاهه درازي جو شعر پبلڪ ۾ ڇو مان پائي رهيو آهي؟ يا انهن جي شعر جي قدرداني ڇو ڪئي وڃي ٿي؟ انهي جو هڪ هي به سبب آهي ته هنن عاشقن جو شعر پنهنجي صورت ۾ پيش گوئي ثابت ٿي چڪو آهي ۽ رکو ايترو پر وقت جي پوري پوري رهنمائي ڪري رهيو آهي.

شعر جي باغ جي جن باغبانن کي قدرتي

نظارن جي نازڪ پوتن سان دل چسپي آهي، تن لاءِ شاهه ڀٽائي جو شعر واقع مختار آهي. اهوئي سبب آهي جو اڄ ڪلهه نئي روشني ۽ نئي تهذيب وارن کي شاهه جي شعر سان وڌيڪ چاهه آهي. ڇاڪاڻ ته شاهه صاحب ١٨٠ ورهه اڳي مغربي شعر جو اڳ وٺي، ان کي انهيءَ ميدان ۾ روڪي ڇڏيو آهي. پر سرمست درازي شعر جي دوران ١١٠ ورهه اڳي جيڪو سبق هند ۽ سنڌ وارن لاءِ ڇڏي ويو آهي، سو اهو آهي، جنهن تي هن سرزمين جي رهاڪن کي اڄ ڪلهه ناز آهي. اهو آهي هندو مسلمانن جي ميلاپ ۽ ايڪتا جو سبق. هن جو متو آهي، سنسار مان دوئي ڀات جي ڀاڄ پٽڻ ۽ انساني الفت ۽ آزادگي حاصل ڪري ترقي ڪرڻ جو. اهڙي محبت ۽ ميلاپ تي هو ٿو چوي.

وقت اهڙي ويل، دوئي دور ڪرڻ جي
ڪيڏ مذاهب من مان، ساجهر سارڻ سو ويل
هندو مومن سان ملي، محبت جا ڪر ميل
مٿان ٿئي اويل - اولهه سج نه الهي

هن کي اهو تجربو هو، ته هن ديس ۾ هي ٻئي رهندڙ ڌريون، نقلي مذهب جي موت مار تلوار سان، محبت جو ميدان تو ڇاڻ ڪنديون رهن ٿيون. تهڪري مثال قائم ڪرڻ لاءِ هن عاشق اهڙن نقلي مذهبن جي تابعداري کان اڳي استعفا ڏئي ڇڏي.

جي- "هندو مومن ناهيان - آءُ جوئي آهيان سوئي آهيان"

هن عاشق صادق مذهب ۽ ڌرم انهيءَ چيز کي نه سڏيو آهي، جا هڪ کي ٻه ڪري ٻڌائي. انهيءَ ٻن واريءَ ٻوليءَ کان ٻاهر نڪري، اڳيرو هلي ڀڳڻ جيئن ٿو ٻولي.

"ڏسو عشق جو انصاف
سيئي مذهب ڪيئن معاف
سچا انهي ڳالهه ۾ خس نه آهي خلاف"

ٻلاهن کان وڌيڪ ٻيو وري ڪهڙو سبق سيکاريءَ؛ جيڪي اندر پيو ڏسي، سوئي ٻاهر پيو ٻولي؛ جيڪي ٻاهر پيو ڏسي، سوئي اندر ۾ پيو پسي. ٻانهپ واري ڀيائي کي ته ٻن ڏئي ڇڏي اٿس،

"ٻانهو پاڻ ۾ پاڻ - تون آن مالڪ ملڪ جو،"

ميدان رلوڇاڻ (سٽ ٣)

هيئين ڪلام ۾ ته سچ پچ سچي سائين ليکا للورا ڏڪائي پورا ڪري ڇڏيا آهن.

"ڇا منجهان هت ڇا ٿي آيس - اٿم ڏهو ارمان
ڇا ڪر ٿيس نه ڄاڻا ڇاڪان، نا تـه هيس سلطان
ڪوئي ڄاڻي ڪوئي سڃاڻي، اهو مردن جو ميدان
سچل کي ڪهو ساعت ساعت، حيرت هــن حيران

اوهان پڻ ڪيئن ڏٺو هلو، هن محبتي مست جي مامن کي مڃيو يا نه مڃيو، پر هو سچل سچ چوڻ ريءِ ڪٿي ٿو رهي. وري وري واڳان اين ڏو ورجائي

جي - ظاهر زباني ٿو ڪريان، عجب اهو اسرار
ٻاڌهون ٻڌي-ن ڇو ٻين، سچل تـون سردار

سچ پچ

"الا انسان سري انا سره"

انسان منهنجي ڳجهن مان هڪڙو ڳجهه آهي.

ثابت ٿو ڪري ته

آهيان آءُ اسرار اڌيون مونکي ڪير ٿيون پانهو
مرشد پانـهو نا ڇيـو، سچل تـون سردار

الانسان (ست ١٠) معنيٰ - انسان منهنجو ڳجهه آهي

نه رڳو پاڻ کي ٿو سردار سڏي پر ٻين کي به ٿو اهو ساڳيو سبق سيکاري -

اگر اپنا قدر جانو، سپه سالار تم هوگا
يقين کي آنو ميدان ۾، اصل اسرار تم هوگا
پکڙلي ملڪ دليون کا، سڪندر وار تم هوگا

سچ پولڻ کي پيا سگهه ڏيندا آهن سچ پچ جن پنهنجي اصليت يقيني ڄاتي آهي، تن لشڪر خزاني ريءِ سرداري ۽ سالاري پاتي آهي.

مطلب ته آفرين آهي هن متير مرد جي بي پرواهي، حق گوئي ۽ همت افزائي تي.

سرمست درازي نه رڳو عام جي هدايت لاءِ آيو ٿو ڏسجي پر ميرن، مهميرن، راجن ۽ شاهن مان پڻ ڪين ڊڄيو آهي. انهن کي بـه پنهنجي پرير واري محبتي متي طرف پي ڇڪيو اٿس ۽ ناجائز نازتي پي ٿو ڪيو اٿس.

"الفقر لا محتاج الاهو"
(فقير ناهي محتاج سواءِ الله جي)

سچل سرمست بيشڪ اهڙو ئي بي پرواه بادشاه هو.

ماروئي جي سوال ۽ عتاب خطاب ڪندي، ته
عمر کي اشاره طور شرمائي.

"عمر ڀڄڙي حال تي چوندءِ چا تـه جهان
نيت بد نباهڻ سان، ڪم نـه خاصو خان
نالائق ۽ نادان- سڏيندءِ سڀ سومرا"

عمر جي اهڙي زوريءَ تي ته ڪيس ڪيان ڏني
ٻين لاءِ مثال قائم ڪري.

"هڪ چوري ٻي زوري شاهن ناهي شان
راجا ٿي ڏون رعيت جو ظالم ڪرين زيان
چوندءِ چا تـه جهان عمر ڀڄڙي حال تي"

عمر جي ظلم ۽ زوريءَ جو مثال ڏيندي ته پنهنجن
پوئلڳن کي صبر ۽ سهڻ سيکاري.

سنگهارن تي سومرا ٻر سر هڻيءَ ٻڌي
عادت ظلم زور جي وٺي عمر وٺي
ليس گهر گهڻي رعيت جي رنجائڻ جي

اشاره طور (ست ۲)

امير هجي کي وزير، راءِ هجي يا راجا
سچو سچ چوڻ کان ڪٿي ٿو رهي. ڪين نـه
وري وري ورجائيندو ٿو رهي.

سچ ٽا مرد چون ڪهن کي وڻي نه وڻي
ڪوڙي دوستي وارو دم ٻڌي نـه ٻڌي
سچ جهو منصور نئي چڙهيو ڦاهي
اهڙا بار بره جا ٻيو ڪٺي نـه ڪٺي

مطلب تـه سهڻي سچي جو شعر گلاب جي
گل مثل آهي، جنهن ۾ رنگت ۽ خوشبو ٻئي موجود
آهن، انهي سڳندي بلبل، ڪويل، پنور،
ڇيهي ۽ پپيهي کي پاڻ ڏانهن ڪشش ڪري
ڇڪي آڻي ٿي. جڏهن اهي گل تي وڃي ويهن ٿا
تڏهن انهي نازڪ نفيس گل جي سندر سروپ
۾ ايترو تـه محو ٿيو وڃن، جو سنسار جي سڌ ئي
نٿي پوين، رڳو انهي پريم رس چوسڻ لاءِ انهي
پريت واري پيالي ۾ پيا ٿا رهن. اهڙي ساڳي
طرح سچل سرمست جو شعر به سڪ وارن کي
پنهنجي رنگ ۽ خوشبو جي دوارن ڪشش ڪري،
پاڻ ۾ محو ڪيو، پاڻ وانگر مست بڻايو ڇڏي.

سرمست جو مذهب ۽ عشق

سچل سرمست جا ابا ڏاڏا ۽ عزيز قريب سڀ شرع محمدي جا پورا پورا پابند ۽ پڪا سني مسلمان هوا. منجهن گهڻا پير ۽ خواجگان جي لقب سان ٿي گذريا آهن. جيئن ته پير عبدالحق صاحب، خواجه نجم الدين صاحب وغيره.

اگرچ سندن گهڻو ربط ضبط رياست خيرپور جي ميرن سان هو ۽ رياست جا مير شيعه مذهب جا پورا پورا پابند آهن، تڏهن به هنن فاروقي فقيرن تي ميرن جي شيعه مذهب جو ڪو به اثر ڪونه پيو. الٽو اهي مير گهڻو ڪري انهن فاروقي فقيرن جا معتقد ٿي رهيا آهن. مگر شاه ڀٽائي جي پوئين وانگر هن وقت سچل سرمست جا به ڪي پويان پڻ شيعه مذهب جي طرف زياده رجوع ڏسجن ٿا.

پٽ ڌڻي جا پويان ته ڀلا اهوئي سبب ڏيندا ته شاه صاحب جو ڪلام (خاص سر ڪيڏارو)

۽ شاه صاحب جو ڪارو لباس، ثابت ٿا ڪن ته شاه صاحب شيعه هو. جيتوڻيڪ ڪو به فقيري راه وارو اها ڳالهه تسليم ڪونه ڪندو، ته شاه جهڙو اوچ تي رسيل فقير سني ۽ شيعي جي مذهبي جهڳڙي ۾ ڦاٿل هوندو. تنهن هوندي به ايترو چئبو ته شاه صاحب جي ظاهري رهڻي سندس پوين لاءِ واقعي اهو مثال قائم ڪري وئي. مگر شاه درازي تي، نڪي سندس قول مان، نڪي سندس فعل مان، ۽ نڪي سندس لباس مان، اهڙو الزام سندس پويان ڪو مٿس ڌري سگهن ٿا.

حضرت محمد مصطفيٰ (صلعم) جي چئن خليفن مان حضرت علي سان زياده محبت رکڻ واري کي، شيعه چوڻ، يا ٻين ٽن خليفن جي زياده اطاعت ڪرڻ واري کي سني چوڻ، چوڻ وارن جي چڪ چئبي. حقيقت ۾ سني يا شيعه طريقن جا اصول ئي اور آهن. اهڙن تعريف يا ڪلا وارن اصولن ۾ ڦاسڻ، شاه درازي جهڙي عاشق جي عاشقانه اصول کان بلڪل ٻاهر هو. جو شخص هندو ته ڇڏيو پر ڪافر کي به

* "مٿس" ڪڏي چڙهڻ گهرجي (سٽ ١٠)

نٿو لنئي، سو مذهبي پابندين ۾ ڪين ٿو پابند رهي. هو ڇپي ڇپي پيو چوي.

"فرق ڪفر اسلام نه ڪوئي ڇاڻ اهوئي ڇاڻين
ڪافر مومن هڪو هڪا غير نه غازي آٿين
ڪل شيءِ هو الله، سڀ صورت هڪ سڃاڻين"

ديوان آشڪار ۾ فقير صاحب صاف صاف لفظن ۾ حضرت علي جي محبت ظاهر ڪندي، ٽن خليفن صاحبن جي عزت جو خاص اشارو ڏئي ويو آهي.

"هر ز بوبکر و عمر و عثمان نداري احولي،
گوش ڪش حلقه غلامي چاڪر ڪرار باش"

حضرت ابوبڪر، حضرت عمر ۽ حضرت عثمان (رضه) کان تون نه رهه؛ يعني انهن کان منهن نه موڙ.
"چاڪر ڪرار" (حضرت علي) جو غلام ٿي گذار.

نوٽ- مٿيان ٽئي نالا حضرت محمد مصطفيٰ (صلعم) جي خليفن جا آهن، جي سندن وفات بعد هڪ ٻئي پويان گادي تي ويٺا ۽ چوٿون خليفو هيو حضرت علي.

مٿين ذڪر مان صاف ظاهر آهي ته شاهه بقائي وانگر شاهه درازي تي سنڌ ۾ پوين جي مذهبي رنگ جو ڪو به الزام لڳي نٿو سگهي. البت هيئن چئي سگهون ٿا ته "جهڙو راجا تهڙي پرجا" جي مثال موجب، درازن جي فاروقي خاندان جا ڪي صاحب ڏاڍا انهيءَ راجائي رنگ ۾ رچجي ويا آهن. پر گاديءَ ڌڻين جو، جيڪو اسانجي اکين ڏٺو هلندڙ طريقو آهي، سو ساڳيو سچل سرمست وارو عاشقانو پيو ڏسجي ۽ نه زاهدانو. ڌرمي دوئي ۽ مذهبي ٻيائي جي ٻاري کان، سندن سڪ وارو ٻيجو ٻاهر ڇٽيل آهي. اهوئي سبب آهي جو سچل سرمست جي پرين واري پيروي ڪري، درازي درگاهه هندو مسلمان جي چاهت جو هڪ خاص آستان ثابت ٿي چڪي آهي.

✓ گر تو گوئي مي شوم واقف ازان اسرار راز
پس تو ڪن با صدق دل روئي بسو شهر دراز
(سرمست)

جيڪڏهن تون چوين ته مان انهيءَ عشق واري ڳجهه مان واقف آهيان ته يڪدم تون دل جي سچائي سان دراز طرف رخ رک. يعني انهيءَ درگاه تان وڃي اهو فيض وٺ.

ضرب المثل آهي ته:-

"پير نمي پرد - مريدان مي پرانند"

(پير صاحب نٿو اڏامي پر سندس مريد ٿا کيس اڏارين)

پير پرستيءَ جو مادو سچ پچ سنڌ ملڪ جي ماڻهن ۾ ته ڪو مٽين ما پيل آهي. جتان وڃي ڪنهن پير يا فقير جي حياتيءَ جا حالات پڇ، ته اهڙيون ته پيا لاهيون چاڙهيون ڏوڪيندا، جو پڌ ط سان پارنه وڃيو وڃن. مواليءَ جي اهڙين ڏند ڪٿائن کان اسانجو سرمست سچل به آجو ڪين ٿو ڏسجي.

اهي من گهڙت ڪهاڻيون شريعت وارن صاحبن کي، مواليءَ سڏائي، ايتري ته قدر ڪين حافظ درازيءَ کان متنفر ڪري ڇڏيو آهي، جو هو هيڙي مهاتما کي، شريعت جو هڪ قوي شترو سمجهي رهيا آهن.

جڏهن انهن پنڪوڙين جا ٻر ڪولا اسان جي ٻراڇي ڪرن پيا، تڏهن سرمست صاحب جي ديوان آشڪار جا اسان کي ورق ورائڻا پيا، جنهن جي عين جي رديف ۾ هن وصفن ڀري ولي الله جا شرع بنسبت هيٺ ڏنل عجيب غريب بيت نظر آيا-

"از شرع رو معاب گر مردي
غوث و قطب كنند سلام شرع"

جيڪڏهن تون مرد آهين ته شرع کان منهن نه موڙ، ڇاڪاڻ ته غوث ۽ قطب به شرع جا سلامي آهن.

"گرچه مير و وزير و سلطان ست
برهمه غالب ست حكام شرع"

توڙي هجي مير يا وزير، توڙي هجي سلطان، سڀني تي شرع جا حڪم غالب آهن.

"آن موحد كه درد عشق گرفت
سر تصدق كند بنام شرع"

اهو وحدت جو پوڄاري جو عشق جي ڏره ۾ گرفتار آهي، سو ٻه شرع جي ٽاري تان سر صدقي ڪري ٿو (جيئن منصور)

"با تو گويم چو آشڪار و نهان
باش تو چاڪر و غلام شرع"

ٿو ڪي ظاهر باطن ٿو چوان ته تون شرع جو ٻانهو ٿي رهه.

هينئر پڇايو ته انهن هٿرادو حيلي ٻاڙن جي ڪوڙين ڪٿائن جي پيروي ڪريون، يا خود هن بزرگ جي پاڪ ڪلام کي سچو سمجهون. اسان جو اڄ ڪلهه جي ڪيڙو پوش نونهال صوفي صاحبن جي خدمت ۾ اهو عرض آهي ته جيڪڏهن هو انهيءَ ڪم آزار فرقي ۾ رهي ان مان سچ پچ لطف حاصل ڪرڻ گهرن، ته اول هو اهڙن بي ٽالن بلهزير ٻنگوڙين جي ٻه ٻاڙين تي ڪين لڳن، نه ته ڏوبيءَ جو ڪتو نه گهر جو نه گهاٽ جو.

"ڪني ويد پران پڙهي ڪري، سڀ چٺا ٿو لوگ
مٽيو تن جو روڳ- جن کي سچو مليو سنگرو"

فقير صاحب جي مٿين شرع بنسبت چيل ڪلام مان معلوم ٿو ٿئي، ته اگرچ سندن طريقو عاشقانو هيو ۽ نه زاهدانو، تڏهن به شريعت جي عزت دل تي رکي اٿس.

نيم ملن جي ضد ۾ نيم صوفين، حضرت حافظ شيرازي لاءِ نه رڳو شريعت جي فرضي عبادت جي محل جو دروازو بند رکيو آهي، مگر هن مولا جي محب تي جو هيو ڪلنڪ لاتو اٿن، سو ته اهڙو آهي، جو قيامت تائين فرشتن جي ٻه گوڙهن سان صاف ڪين ٿيندو. 'چي' فقير صاحب گهڙي جو گهڙي ۾ شراب جي ڏسڪن کي ڏاڙو هٽي ويندو هو. مگر شڪر ٿيو جو هن صاحب دل، دولت پنهنجي ديوان ۾ اهڙن موذين ۽ ملعونن جي منهن مٽڻ لاءِ، پاڻ تان اهو داغ هن طرح دور ڪيو آهي.

رباعي

"ساقيا اين شراب انگوري
ما نه خواهيم کز و ست صد دوري
لازوال ست آن مئي وحدت
آن بنوشان زهر ز مهجوري" (سرمست)

مٿين رباعي ۾ فقير صاحب هڪ لفظ به ڪونه لڪايو آهي. شعر جي سٽ سٽ ۾ صاف صاف ٿو چوي، ته اسان کي اهو انگوري شراب نه گهرجي. "اي ساقي" اهو وحدت (هيڪڙائي) وارو شراب بخش، جنهن مان معرفت (پاڻ سڃاڻڻ) وارو راز نظر اچي وغيره.

حقيقت ۾ مٿين رباعي فقير صاحب پنهنجن مريدن ۽ طالبن لاءِ گويا هڪ عمدو مثال ڇڏيو آهي. جيڪي جاهل صوفي مٿين منزلن وارن مهاتمائن جا فعل (ڪم) ڏسي، پيا ٺاپولن وانگر منهن مرڪائين، تن کي سمجهڻ گهرجي ته:-

"اره ڪشيدن ڪار بوزينه نيست"
ڪارائي ڪاهڻ ٻولي جو ڪم ناهي

ساڳي ديوان ۾ بيهي هنڌ حافظ درازي شراب بنسبت انهيءَ کان به وڌيڪ اونهو اشارو ڏئي ويو آهي.

"ساقيا مئي همين نمي خواهم
ڪن ز مئي وحدت گو آگاهم"

اي ساقي اهو ظاهري شراب نٿو گهران مونکي وحدت (هيڪڙائي) واري شراب کان واقف ڪر.

هن ڪانپوءِ به جيڪڏهن ڏاڍا نالي جا صوفي، پنهنجي پيا ڪي حالت کي متاثر بدران، اهڙن عاشقن جي دامن کي چٽي ڪتي واري لب لائيندا، ته ڪارو منهن ڪتي جو، رب اوتري جو اوتري. خلق ڪا بي وقوف نه آهي، جو اهڙن انڌن آڏوڻن کي چڱو چوندي.

حافظ درازي جي طالبن، معتقدن ۽ اهل تصوف (ويدانتين) کي يقين رکڻ گهرجي، ته اسانجي سچل سرمست سچڻ جا مذهبي خيال نهايت نيارا هوا. سندس تعليم ۽ تلقين مان ايئن پيو معلوم ٿئي، ته جيڪڏهن هن مسلمانڪي گهر ۾ جنم ورتو هو، ته سندس پالنا ڪا هندڪي هنج ۾ ٿي هوئي. جيڪڏهن ڪرستانن جو قريب هو، ته ڪو يهودين کان به باقي ڪونه هو. هنجو رڳو اهو مطلب ڪونه هو ته ڪهنجي مذهب يا ڌرم جي رڳي ڳالها ڪانه ڪجي، پر هنجو مت هيو ته هر ڪنهن مذهب ۽ ڌرم دوارا قصد ڪيل منزل کي پهچي سگهجي ٿو ۽ هر هڪ مذهب جي ڳڙکي مان، ديدون دلبر جو ديدار پسي سگهن ٿيون. نه رڳو سچل درازي ۾

لاڙيچي لطيف بہ انهيءَ ولايت جي خبر ساڳي طرح سلي آهي.

”چي“ ”ايڪ قصر در لڪ - ڪوڙين سهسين گڙکيون
جيڏ انه ڪريان پرڪ - تيڏ انه صاحب ساهون“

اهي ڳالهيون ته سچي جون تيون سچون، پر پاڻ لاءِ ڪهڙو مذهب رزروج رکيو اٿس، ان لاءِ پهنجي ڪلام جي دواران اسان کي هرهر ٿو هدايت ڏئي، ته دنيا جي سڀني مذهبن جو بنياد تصوف آهي ۽ تصوف جي عمارت آهي ”عشق“.

عشق محبت ڀاڄهون جاڻين، ٻي سڀ راه خلافي
بزرگ، ڪاڻ دنيا جي ڪن ٿا، طلسم سڀ تلافي
سچا هرگز سي نه ٿيندا، سچا صوفي صافي

مٿين بيت جو اهو مطلب نه آهي ته ڪو سچل سرمست مذهب کي ننديو آهي؛ پر هن عاشق رڳو عشق کي رواجي مذهب تي ترجيح ڏني آهي. ڇاڪاڻ ته مذهبن ۽ ڌرمن جا سچا اصول

ڳڙي وجي ٿيا آهن نالي جا نانا نيم؛ جن جو ظاهري ڏيکه ويکه رڳو اهو ٿو ثابت ڪري ته هي هندو آهي، هي مسلمان، هي عيسائي آهي ۽ هي يهودي وغيره. اهوئي سبب آهي جو تصوف ۽ ويدانت، يوگ جو پيروان نيم ويراڳ رکيو آهي. اسانجي شاه دارازي پڻ اهو ويراڳ سر وسائي، اها عشق جي ملامت سر سنوراي، اهڙي رواجي ۽ نالي جي مذهبن کان بيزار رهيو آهي.

انهيءَ بنسبت مولانا رومي ٿو چوي -

ما ز قرآن مغز را بر داشتم
استخوان پيش سگان انداختيم

اسان (فقيرن) قران شريف جو مغز (تت) ڪڍي ورتو باقي ڪنڊا ڪتن (نيم خواندن) اڳيان اڇلايا سون.

مغز قران = معرفت جو علم (برهم وديا)
استخوان = ڪنڊا = ظاهري علم

هي ته قران شريف جي بچت سچت هنن نيم ملن کي ملي آهي ته وڻ گهوڙو نتا پڌن، تڏهن چئو ته فقيرن کي جو هن ڪلام پاڪ جو

بر داشتم (سٽ ١١ فارسي بيت)

مغز (تت) نصيب آهي، تن جي هستي هنن ٻيهر ملن جي مقابلي ۾ ڪهڙي جوڻ کهرجي. پر تہ اهڙا مولا جا محبوب محبت ۾ رندا روڙين تہ بہ سندن ذرو ذايع ناهي.

”محبت پائي من ۾ رندا روڙيا جن
تن جو صرافن اڻ تور ڏيو اگها يو (شاهہ)

"چائت پائي چت ۾ سڌو ڪئيو جن
تن جو صرافن دڪو داخل نہ ڪيو (شاهہ)

ٻيهر ملن ۽ ٻيهر پنڊتن ۽ سچن سالڪن جي مذهب جو فرق رکيو اهو آهي، جو شاهہ صاحب پنهنجن مٿين بيتن ۾ ظاهر ڪيو آهي. چت ۾ چاڏت رکڻ، هنن چنچل سيائي سالڪن ۽ پريمي پرشن کي ڪٿي ٿو پسند پوي.

هرهڪ سچي مذهب جو بنياد محبت ۽ عشق جي آئري تي ٻڌل آهي، پر جهن مذهب جي عمارت کي آئريوئي ڪوڙ ڏيو تہ الجي بيهڪ وري ڪيئن بيهندي. سچو مذهب اهو آهي جو ڇڙ، غصي، حسد، بغض، مطلب تہ هرطرح جي

بدي کان بچڻ جي تڪليف ڏئي ٿو. پر اسان جا اچ ڪلهہ جا نام نهاد مذهبي ۽ ڌرمي ليڊر، جيڪڏهن اسان کي اڄ ڪلهہ ڪا تعليم ڏين ٿا تہ اُها آهي خاص ڇڙ، غصي، حسد ۽ بغض جي تعليم. انهن پنهنجي ڌرم کي هڪ واپار جي نموني ۾ ڪري رکيو آهي. اهڙا مذهب، اهڙا ڌرم، انهيءَ ڪوڪلي ڪوپري جي مثال آهن، جن مان محبت جو ميڄالو صاف سڪي ويو آهي ۽ ماليخوليا جي مرض ۾ مبتلا پيا ڏسجن. سندن مذهبي لٽريچر رکيو ٻين کي گاريون ڏيڻ ۽ بد زباني آهي. سندن ڌرمي شيوا دل آزاري آهي. هڪ ٻئي جي بزرگن جي گلا ۽ غيبت کان سواءِ ٻي ڪا بہ ترقي جي راهہ ڪين ٿي سجهي. حقيقت ۾ انهن جي مذهب جي بنا، انهن جي ڌرم جو بنياد، بلڪل اعليٰ طريقي تي ٻڌل آهي. انهن جا پيغمبر، انهن جا اوتار، ڪي معمولي ماڻهو ڪين هوا. هو خدا جي طرفان چونڊيل هوا. هو پرماتما جا خاص ايجنٽ هوا. انهن جو قول، انهن جو فعل، سچو هيو، رکيو گهڻي وقت جي گذرڻ سببان سندن تعليم ۾ تبديل پيدا ٿيل

ٽڪليفن ٻڌران للقين (ست پا)

آهي ۽ سندن پوئين جي سمجهه ۾ ڦير گهير پئجي ويو آهي.

افسوس ته اهو آهي، جو اڄوڪا آدمي، جن کي نيم ملن ۽ نيم پنڊتن، هٿرادي مذهب ۽ ڌرم جو پورو پورو بند و بڻائي ڇڏيو آهي، سي روحاني تعليم کان ايئن ٿا وئون وڃن، جيئن ڪانءُ وڃي ڪمان کان.

آتمڪ ٻل جا ته هو قائل ئي ڪين آهن. اندر اجهوئي نه ڪن. ڏوئين پيا ڏاڍا. پوءِ ڇٿو ته اهڙن ضدي پرشن جا نفس پريا خيال ڪينءَ نه هن پولار ۾ ڪڏ ٿي، آخر پنهنجي واسيل واس سان هين جي نيڪ خيالن کي ٻه واسي، دنيا ۾ دشتيءَ ۽ دوئيءَ جو ٻج پيدا ڪندا رهندا. اڳيان سمان جو بهتر هوا، سو انهيءَ ڪري، جو انهن سمن ۾ ماڻهن ۾ روحاني طاقت (آتمڪ ٻل) زياده هيو ۽ ماڻهو انهيءَ باطني علم (برهم وديا) ڏانهن گهڻو رجوع هوا. تهن ڪري عام ماڻهن جا واهيات خيال هنن جي روحاني پوتر خيالن کي ڏکي نٿي سگهيا.

سچل سرمست جي ڪلامن مان معلوم ٿو

ٿئي ته خيال کي رنگ روپ ۽ حرڪت (چرپر) آهي. جهڙي طرح پاڻيءَ جي لهر لوڏو کائي، ڪناري سان لڳي، وري پٺ تي هٽندي آهي؛ اهڙي طرح خيال به هڪ دفعو انسان جي وجود مان نڪري سان پنهنجي شڪل وٺي، ڇٽني پاسين پکڙجي، وري اچي پنهنجي جاءِ وٺي ٿو. انهيءَ نموني ۾ انسان عام طرح خيالن سان وڪيڙيو سڪيڙيو پيو آهي؛ پوءِ جيڪڏهن سندس خيال نيڪ آهن، ته چوطرف سندس نيڪيءَ جا نعرا آهن: پر جيڪڏهن سندس خيال برا آهن، ته هو چوگرد برائين سان پريو ٿو رهي. تهن ڪري سرمست ساءِ جي تلقين ۽ تعليم موجب جيڪڏهن اسان گهرون ته سنسار مان برائيءَ جي پاڙ سهنجائيءَ سان پٽجي وڃي ۽ اسان به چڱا ٿيون، ته اسان کي گهرجي ته اٺن پهرن ۾ هڪ يا ٻه دفعو ايڪانت ۾ ويهي پنهنجي خيال جي طاقت کي آهستي آهستي وڌائيندا رهون، ۽ ان کي نيڪيءَ جي طرف رجوع ڪندا رهون. اهڙي طرح هزارها چڱا خيال هن آڪاشي گنبذ ۾ گڏ ٿيندا رهندا؛ جنهن جي مدد سان بديءَ جو ٻج سنسار مان آخر

ناس ڏيندو ويندو، ۽ هر هڪ منش جو آتمڪ پل پل
اوج تي رسندو ويندو، جهن جي وسيلي آخر
هو منزلون ماڻي، وڃي پنهنجي مقصد کي پهچندو.
مگر سچل سرمست ته چوي ٿو ته اهي ڳالهيون،
تڏهن ڳڻ ۾ اچن، جڏهن اسان جون دليون
دوئي جي داغ کان ڌوتل هجن. خواه مخواه
جي مذهبي مامرن کان من آجو هجي. ٻي
صورت ۾ روحاني طاقت جي ترقي محال آهي.
اهڙا هيڪڙائي ۽ سچائي جا سبق اسان کي سرمست
سگورو پنهنجن ڪلامن جي سٽ سٽ ۾ سلي
ويو آهي.

"ذات صفات هڪائي آهي، پول نه وڃهن پولي
سوئي اندر سوئي ٻاهر، سوئي تهنجي چولي
تو ۾ مون ۾ هن ۾ هر جا، سچ **سچو** ٿو ٻولي"

شاهدرازي دوئي جي ڪيترن قسمن
بنسبت پنهنجي لکيتن ۾ اشارا ڏنا آهن.
جهڙي طرح اخلاقي دوئي، مذهبي دوئي،
درجاتي دوئي وغيره. مگر سڀ کان وڌيڪ
زور، هن مذهبي دوئي تي ڏنو آهي. جهن جا

مثال مٿي انيڪ آيل آهن. درجاتي دوئي
بنسبت هيٺ ۾ ٿو هدايت ڪري.

"آء سالڪ کر صحيح، تون هن تلسمات کي
پيچ دوئي تا ڪل پوئي، دور ڪر درجات کي"

چون ٿا ته ڪنهن ۽ کهڙن جا مخدوم ۽
قاضي هڪ لڳا فقير صاحب کي شريعت جا حامي
بڻجي سمجهائڻ آيا. تڏهن ٿو فقير صاحب جذبي
۾ اچي جواب ڏين.

"جز عشق نبود ڪار ما
از دست شد اختيار ما
از ڪفر دين بيزار ما
پرستي چه از من قاضيا"

اسان کي عشق ري ٻيو ڪم ڪونهي.
اسان جي هٿان اختيار نڪري ويو.
اسان ڪفر ۽ دين کان بيزار آهيون.
اي قاضي اسان کان ڇا ٿو پڇين.

مطلب ته اسان جو سرمست صاحب، ظاهري
۽ رواجي مذهبن ۽ ڌرمن کي هڪ لڳا ڇا، پر

پرسي (سمت ١٢ فارسي بيت)

هزار لکا عشق جي مذهب تان قربان ڪندو رهيو آهي. دنيا جي سڀني مذهبن ۾ عشق ئي سچو مذهب ثابت ٿيو اٿس. سندس چوڻ هوندو هيو ته جيڪڏهن الله هڪ آهي ته سندس مذهب به هڪ آهي ۽ اهو آهي ”عشق“. خاص طرح آخر عمر ۾ ته هو سواءِ عشق جي ٻي ڪنهن جو به مقلد يا پيرو ڪونه رهيو آهي. جنهن جي ثابتي هيءَ آهي —

”ڪلمي مون کي ڪنهن ڪيو، مورون مسلمان
نڪي احمد مون ڪليو، هو عرب کان ايمان
سچو آ سبحان، ٻر آدمين لکي آدمي“

مٿين بيت ۾ فقير صاحب ڪو ڪهڙائي جو لفظ ڪونه ڪيو آهي. حقيقت ۾ جو ڪجهه چيو اٿس، ان ۾ جيڪڏهن ڪو مٿاڇرو ڪلمي کي ڏورو اونهو ويندو ته معلوم ٿيندس ته قلبي ڪلمي جي برڪت ۽ لساني (زباني) ڪلمي جي اقرار جي وچ ۾ زمين ۽ آسمان جيڏو فرق آهي. ايمان جي نسبت جو مٿين بيت ۾ احوال آڻي ڏيو اٿس، سو پڻ هيٺين ٻول کان ٻاهر ڪين آهي.

”الايمان بين الخوف والرجا“

ايمان خوف ۽ اميد جي وچ ۾ آهي.

ڪٽ ملن، پورن پنڊتن ۽ نيم صوفين جي دماغ مان هوا ڪڍڻ لاءِ سچل سرمست عمدا اوزار ڪم آندا آهن. اهو ئي سبب آهي جو ڪو ڪٽ ملن کي ننديا ڪري ٿو ۽ نيم صوفين کي مٿن نڪته چيني جو موقعو ڏنو آهي. انهن صوفين جي حجامت ڀلي طرح هنن کان سير سوا ڪئي اٿس. ڇاڪاڻ ته نيم ملن ۽ پنڊتن رڳو مذهبن ۽ ڌرمن جي سچن اصولن ۽ بنيادي مٿن ۾ رولو وڌو آهي، ۽ هنن تقليدي ڪوڙي باز صوفي سکورن ته —

”خود گمره است کرا رهبري کند“

موجب ساري دنيا کي گمراه ڪري ڇڏيو آهي. سعدان خدا، جيڪڏهن آهي، ته آهي پنهنجي جي جسمي ۽ شراب جي جام ۾ جنهن بنسبت شاه دراڙي جو فيصلو مٿي ڏنو ويو آهي.

شاه دراڙي جيڪڏهن نعد يو آهي، ته مذهبن

۽ ڏرمن جي اڄ ڪلهه وارن رواجي اصولن کي ننديو آهي، جي حقيقت ۾ انهن مذهبن جا مت ئي ڪين آهن، پر جي ڪٽي آهن، ته اُهي جهن نيت سان رکيا ويا آهن، تهن سان اسان ماڻهو ڪين ڪم نٿا آڻيون.

مثلاً هڪ هندو تلڪ لڳائي ٿو، مگر هن کي انهيءَ جي فلاسافي جي اها ڪل ئي ڪانهي، ته ڪواتي شو مهراج جو ٽيون نيتر مڃيو ويو آهي ۽ ترڪٽي ڏيان جي ڪمائڻ جو هڪ مرڪز آهي، جهن بنسبت شو مهراج جو قول آهي ته.

"شو ڪهي سن پاربتي چاليا پرش کي بات
تين برس کي اپياس سي برهم روپ هو جات"

اهو هندو رڳو تلڪ لڳائي اِين ٿو سمجهي ته مان هندو چاتو وڃان.

اهڙي طرح هڪ مسلمان نماز ٿو پڙهي. مگر نماز جي اصل اصولن موجب، هو اِين نہ ٿو سمجهي، تہ آءٌ خداوند پاڪ جي اڳيان هٿ ٻڌيو بيٺو آهيان ۽ ساڻس پيو گفتگو ڪريان ٿو.

ڪيتري نہ ادب، خوف ۽ دل جي خلوص سان مولڪي اهڙي زبردستيءَ هستيءَ اڳيان بيٺو آهي. پر هو رڳو اِين ٿو سمجهي تہ هي بہ هڪ مون تي بار رکيو ويو آهي، وٽ تہ پهاري سهاري پورو ڪري وڃان پوءِ ڇٽو تہ-

"بر زبان الله در دل گاؤ خر
اين چنين تسبيح کيءَ دارد اثر"

زبان تي الله ۽ دل ۾ ڳئون ۽ گڏهه. اهڙي تسبيح (مالها) ۾ ڪهڙو اثر هوندو.

بي خياليءَ سان ظاهر، زباني "الله الله" ڪرڻ ۾ ڪرچ ڪو گناهه ڪونهي مگر حقيقت ۾ جهن مقصد لاءِ ڪيو وڃي ٿو، سو حاصل ڪين ٿو ٿئي. اهو مقصد آهي الله تعاليٰ جي ملڻ جو، جهن بنسبت سچل سرمست اڳيءَ چئي ويو آهي تہ-

"هي پيي خيال، ملمسن پيي نال خيال دي"

هڪڙي دفعي حضرت محمد مصطفيٰ (صلعم) پنهنجي دوست حضرت عمر فاروق (رضه) کي فرمايو ته "اي عزيز جهن شخص الله کي سڃاتو، اهو منهن سان "الله الله" ڪڏهن نه چوندو. جهن شخص ان جي ذات باري کي ڪين سڃاتو، سو البت بي خبر منهن سان "الله الله" چوندو.

قرآن مجيد ۾ رب پاڪ ٿو فرمائي. "اي بندئو" جهن هنڌ اوهان آهيو، اتي اوهان جو الله اوهان سان ساڻ آهي. تڏهن ڇو ته جا چيز دم قدم تي همراه نه هجي، ۽ اکين جي هر وقت آڏو نه هجي، تڏهن پوءِ ان جي يادگيري ڪهڙي؟ يادگيري انهيءَ چيز جي لازم آهي، جا نظر کان غائب هجي. انتظار انهيءَ جو هوڻ کهرجي، جا ديدن کان دور هجي. اهوئي سبب آهي جو صوفي سالڪ اهڙي رواجي بندگي ۽ ظاهري جي عبادت کي ڦيرائي، حقيقي عبادت ۾ آڻڻ جي هدايت ڪرن ٿا. سچي مذهب داري ۽ دين داري نه هو ايستاءِ فرض ٿا چون، جيستاءِ انسان پاڻ کي پاڻهپ واري جاءِ تي ٿو سمجهي.

"گر بخود باشم مذاهب دار دين داري کنم
ور زخود بيرون شدم تا نيست برمن اين خطا"

جڏهن عبديت يعني هن انساني پوتي ۾ آهيان، تڏهن مذهب جي پيروي ڪرڻاٿو؛ پر جڏهن انهيءَ پوتي کان ٻاهر ٿو ٿيان، تڏهن مذهب جي پيروي جو گناهه مهنجي مٿان ڪونهي.

ڇاڪاڻ ته صفاتي قاعدا صفات (ان مٿي ڪوش) سان لاڳو آهن ۽ نه ذات سان. بندگي بندي تي فرض آهي ۽ نه خدا تي. اڄ ڪلهه جا سنڌ ن سڪا صوفي سڳورا ته ذات صفات، ٻنهي مان پست آهن. اهو مڪان حاصل هجين يا نه، رڳو مست الست بڻجيو ويٺا پاڻ کي زماني جا قلندر سڏائين. پنهنجا ته بندگيءَ ۽ عبادت تي هڏ نه هلن، پر ٻين تي به چڙين وانگر چٽرون ڪرين. اهڙا صوفي نه گهرجا نه ڪهات جا، سچ پڇو ته لائق آهن بائڪات جا. اهڙن سڀني باز صوفين بنسبت سچل سرمست ٿو چوي-

ورلو ويراڳي - گياني ڏٺم گود ڙهو
پيلها ڏٺم پير ۾، يوڳي ۽ ياڳي
طالب تياڳي — لکن ۾ ڪو هڪڙو

مسعد المسعد (صفحو ١٢)

مٿين ذات ۽ صفات، احديت ۽ عبديت بنسبت پيٽ ڏٺي ڀڄڳڙ وري هين ۽ ڏو ٻولي. اسان جو

جي - "پنهنجي وهي ٻاڻ ۾ ڪيم روح رهاڻ
نڪو ڏونگو ڏيڻ ۾ نڪا ڪهڻن ڪاڻ
پهون ٿيس ٻاڻ مسيئي تان سو رهيا"

شاهه ڀٽائي جي مٿين بيت ۾ گرچ مٿيون "مان خدا" وارو مذڪور ڏري پرزي اچي وڃي ٿو، مگر تڏهن به مطلب گهڻو مبهم آهي.

شاهه درازي ۾ هي هڪ عجيب خوبي هوئي، جو ٻين فقيرن وانگر هن صاحب ۽ عشق جي آفتاب کي اڏاڪري آخوندن جي ٻپ ۽ ٻاڻ کان، ڪوڙن ڪرن ۾ هرگز لڪائڻ جي ڪين ڪئي آهي. بلڪ انهن ڏکن روحن کي پنهنجي رهاڻ جي اهڙي ته راحت بخشي اٿس، جو ڪيتري ملان، ڪيتري قاضي، هن فيض جي درياهه مان فيضور ٿي ويا.

هينئر اهو مذهب جو جهڳڙو ته صاف ٿي چڪو، ته سچل سرمست جو خيال مذهب بنسبت اهڙي هيو، ته ڪهڙي به مذهب ۾ رهو، مگر انهيءَ

اسان جو (ست ٢) هي پل ۾ آيل آهي ته پڙهجي.

مذهب جي متن جي محبت سان پيروي ڪريو ۽ ان ۾ پورا پورا جذب ۽ لءِ ٿي رهو. اهڙي طريقي کي عمل ۾ آڻڻ ڪري آخر هڪ ڏينهن اوهان جو عشق، انهيءَ مذهب جي مارڪ سان لڳي ويندو ۽ اوهان عشق جي مذهب جو پورو پورو مزو ماڻيندا.

اهڙي عشق جي آڳاٺي، فقير صاحب جو محبوب طالب، محمد يعقوب نالي ٿو هڪ لڳا ڪائنس پڇي. فقير صاحب جذبي ۾ اچي ٿو آلاپي -

چي- "گر بگويم شرح عشقي بردوام
صد قيامت بگذرد هر نا تمام"

جيڪڏهن عشق جو بيان مان وري ڪندو رهان ته هوند هڪ سؤ قيامت جو عرصو به گذري ته به پورو نه پوي.

سچ پچ هي عشق ڪهڙو نه عاليٰ درجي جو ارغواني شراب آهي، جو هڪڙي پيالي پيڻ سان عاشقن کي مست ۽ مدهوش ڪيو ڇڏي، بلڪ اصلي مطلب تي وڃيو پهچائي. واقع هي

عشق سمورو نور آهي جو عاشقن جي محفل جو چراغ ۽ مشتاقن جي شام جو مهتاب آهي. جيڪڏهن عشق کي باد صبا چئجي، ته به جائز آهي، جا حقيقي محبوب (خدا) جو پيغام پهچائي ٿي ۽ دل جي بند ٿيل مکري کي پڙ پڙ ڪري کولي ٿي ڇڏي. هي عشق آهي جنهن محبوب جي چهري تان برقع لاٿو ۽ حجاب جي پردن کي وچان وڃائي ڇڏيو.

عشق را دانئ که باشد نور پاک
هر کسي را عشق باشد پس چه باک
از محبت عشق پيدا گشته است
هم زمين و عرش و کرسي هم افلاک (سرمست)

عشق هڪ پاڪ نور آهي. جنهن کي عشق آهي انهيءَ کي ڪهڙي پرواهه آهي. زمين، عرش، ڪرسي ۽ آسمان جملي عشق ۽ محبت مان ئي پيدا ٿيا آهن.

واقع سائنس انهيءَ مسئلي کي مڃي چڪي آهي، ته هر هڪ چيز ۾ ڪشش آهي ۽ ڪشش عشق

جو ٻيو نالو آهي. انهيءَ ڪري ئي سج، چنڊ، زمين ۽ تارا جملي اجرام فلڪي (Solar System) وغيره شيون هڪ ٻئي جي ڪشش (عشق) ۾ ئي ٽاڪيا بيٺا آهن ۽ رات ڏينهن پيا باقاعده ڊيوٽي ادا ڪرن. جيڪڏهن منجهان اها عشقي ڪشش نڪري وڃي ته هوند هي سمورو معاملو پل ۾ درهم برهم ٿي وڃي. هينئر جڏهن ثابت ٿي چڪو ته هن برهمانڊ ۾ ڪا به چيز هن عشق کان خالي ڪين آهي، بلڪ هر هڪ چيز جو جز اعظم (مکيه جزو) هي عشق آهي، تڏهن پوءِ ڇو ته ٻيو ڪهڙو طريقو عشق جي طريقي کان مٿي هوندو؟ ٻيو ڪهڙو دين يا ڌرم هن ازلي عنايت (عشق) کان اعليٰ ٿي سگهيتو.

ٻنهي لوڪن ۾ انهيءَ عشق کي اتم ۽ اعليٰ سمجهي، اسان جو سرمست سچل ڇنڇن طالبن کي اهائي نصيحت ڏيندو هو، ته جيڪڏهن مذهب جي نام سچا ٽڪي اٿو، ته عاشقن جي مجلس ۾ اٿو ۽ ويهو. عاشقيءَ کي پسند ڪريو. جنهن ۾ عشق جي بوءِ نه ڏسو، ان جا هرگز هم صحبتي نه ٿيو. ڇاڪاڻ ته بي درد نا مرد آهي.

"هر آنکسي درد و عالم مرد باشد
يقين داني که صاحب درد باشد" (سرمست)

جيڪو ٻنهي جهانن ۾ مرد هوندو، يقين ڄاڻ ته اهو درد وارو هوندو.

پنهنجي محبوب کان هڪ پل جدا ڄاڻ، هن عشق جي اوتار جي مذهب موجب مهاپاپ آهي. ڇاڪاڻ ته هو چوي ٿو ته جيڪڏهن عاشق ڪا چيز آهي، ته معشوق سندس پاڇو آهي ۽ پاڇي جو پنهنجي چيز کان جدا ٿيڻ ناممڪن آهي.

١- دلا گرچ ز خوبان وفا نمي گردد
خيال تا هر برگشته ما نمي گردد
٢- همان دلست که پر از خزينهٔ عشق ست
دگر فنا ست مگر آن فنا نمي گردد
٣- ميان عاشق و معشوق هيچ فرقي نيست
ز شخصي سايه هرگز جدا نماي گردد

١- اي دل جيتوڻيڪ سهڻن مان وفا نٿي ملي، تڏهن به اسان جو خيال انهن جي محبت کان ڦري ٿو نٿو.

٢- دل اُها آهي جا عشق جي خزاني سان ڀرپور آهي ٻي دل فنا آهي ليڪن اها دل فنا نٿي ٿئي.
٣- عاشق ۽ معشوق جي وچ ۾ فرق ڪي ڪونهي. ماڻهوءَ کان سندس پاڇو هرگز جدا نٿو ٿئي.

گرچه- المجاز قنطرة الحقيقة

مجازي عشق حقيقي عشق جي پل آهي، پر اسان جي فقير صاحب کي جو، هر جا ساڳي صورت نظر آئي، سو مجاز ۽ حقيقت کي ڪٿي ٿو جدا ڪري. عشق جا ٻه پاسا ٿي ٿي نمونا طالب کي ڏسڻ، گويا ڪيس گمراهيءَ ۾ وجهڻو آهي. صوفين جي مت موجب، جو ڪجهه آهي سو، هن انسان ۾ ئي آهي؛ بلڪ انسان ئي سڀ ڪجهه آهي. سندس ظاهر باطن صورت ساڳي آهي. تهن ڪري سندس حسن جي پرستاري حقاني پوڄا ۾ داخل آهي. ڇاڪاڻ ته هو مطلق جمال، جو هڪ مرڪز آهي. جهن کي سرمست ساءُ پنهنجي ديوان آشڪار ۾ هيئن ٿو ٽيڪو ڏي.

المجاز قنطرة الحقيقة (ست ٥)

"تفکر در صفاتش کن که در ذاتش تفکر نه"

هن جي صفات (ظاهري بوتي) جي فڪر يعني ڌيان ۾ رهڻ: ڇاڪاڻ ته هن جي ذات جو فڪر ٿي نٿو سگهي: جو هو بي صورت يعني نرنڪار آهي.

مٿين بيت جو مطلب اهو آهي ته عشق هميشه ڏسڻ سان لڳندو آهي: پوءِ جهن صورت ۾ ذات کي صورت ئي ڪانهي ۽ نرنڪار آهي، تهن صورت ۾ انهيءَ جو تصور ڪيئن ڪيو ويندو ۽ ان سان عشق ڪيئن لڳندو. تهن ڪري تصور جيڪڏهن ڪبو ته اول سندس صفاتي يعني ظاهري صورت جو ڪبو، جهن جو مرڪز هي انسان آهي، جنهن ۾ اها حق جي ذات سمايل آهي.

"عشق غير نيست گر پرسي زما
باليقين دان صورت انسان عشق" (سرمست)

جيڪڏهن اسان کان تون پڇين ته پڪ ڄاڻ ته عشق غير (ٻيو) نه آهي بلڪ انسان جي صورت عشق آهي.

مشهور فقير خير محمد صوفي جي، جڏهن انساني صورت ۾ وڃي اکه اٽڪي آهي، تڏهن

فقير کان لامڪان جو سير به وسري ويو آهي. ويچارو پنهنجو پاڻ تو ٻولي-

"سڀ وسرگيا لامڪاني دا
عشق صورت انسان ڏٺم"

هن منزل تي اهو سوال ٿو اٿي ته ڪهڙو هن انساني صورت کي انهيءَ مطلق جمال جو مرڪز سمجهي، ان جي محبت ۾ محو ۽ ان جي فڪر ۾ فنا رهجي يا ٻي مخلوقات سان به ساڳي طرح عشق ۽ محبت جي محويت مفيد ٿي سگهيتي. انهيءَ جو جواب سچل جي طرفان اهو آهي ته -

"نديدم سر از انسان بيرون
همه ملک، خدا گرديده ام" (سرمست)

اهو ڳجهه انسان کان ٻاهر ڪين ڏٺم
گرچ سورو خدا جو ملڪ ڦريس.

گرچ هر صورت ۾ ذات جو ظهور آهي، مگر بهتر ۽ اشرف مخلوقات حضرت انسان ئي ثابت ٿيو آهي.

يد الله = الله جو هٿ، مرة الرحمان = الله جو آئينو، هي انسان ئي مڃيو ويو آهي، جنهن لاءِ پنهنجن پيغمبرن ۽ اوتارن جي معرفت الله پاڻ ٿو فرمائي:-

"خلق الله آدم علیٰ صورته"

پيدا ڪيم آدم کي مٿي پنهنجي صورت جي.

هندن جي پستڪن ۾، جي برهما بنسبت ڪٿاؤن آيل آهن، سي پڻ ساڳيو خيال ثابت ڪن ٿيون.

انهيءَ ڪانسواءِ عاشق ۽ معشوق ٻئي ساڳي جنس جا ٿين ٿا. نه رڳو ايترو پر ٻنهي جي خيال جي سچائي پڻ ساڳي ۽ ٻين کان اعليٰ ۽ فضيلت واري آهي. خيال جو عيوض (return) پڻ ٻنهي طرفن کي، جي ڏک جيترو نه، تيتر به هڪ جهڙو ملي سگهي ٿو وغيره. تنهنڪري هر حالت ۾ حسن پرستي جو هيڏو ڪو اثر هڻن انسان کان ٻي ڪا به چيز وڌيڪ مفيد ۽ بهتر ثابت ڪا نه ٿي آهي. پر جيستائين عاشق اهو حسن پنهنجي هڪڙي مقرر ٿيل معشوق ۾ ڏسي ٿو ۽ انهيءَ هڪڙي جي حسن پرستي ڪئي وفا ٿو جاڳي ۽ هر طرف

ساڳي صورت وارو حسن نٿو پسي، تيستائين اهو عاشق پنهنجي محبوب جي صورت ۾ پاڻ کي اڃا فنا ڪين سمجهي؛ جيستائين هو فنا نه ٿيو آهي، تيستائين بقائي وٽي هو ٻهو ٿيو ڪين چئبو.

"فاني نه اصل آهه، فنا ٿيو نه چا ٿيو
تيسين بقا چون نٿا، جي هو ٻهو نه ٿي" (آغا صوفي)

جنهن وقت عاشق هڪڙي صورت ۾ سڄي فنائي ورتي، تنهن وقت هو اهو پنهنجي معشوق وارو حسن، هر صورت ۾ پسندو ۽ هر صورت کي انهيءَ محبوبي لقب سان پڪاريندو رهندو. انهيءَ منزل تي سرمست سچل ٿو آکي.

"پاٽا پاڻ ڪيو سي ٻهشڪ، هر صورت سهاني
سڀڪا صورت منهنجي آهي، آهيان لا مڪاني
ڪفر نڪو اسلام رهيو، آءٌ لٿي هيءَ حيراني
سچل نام ٿيو گم باقي، رهيو سر سبحاني"

عام طرح اهو خيال آهي ته ٻس هڪڙي آئيني جي صورت واري حسن جي پوڄا جو نالو

سچي حسن پرستي ۽ سچو عشق آهي؛ پر اهڙي حسن پرستي، رڳو شروع ۾ عشق جي بنياد قائم ڪرڻ جو هڪ ذريع آهي، جا حقيقت ۾ محبت ۽ سڪ جو سڳو سوري ٿي.

ڪهوڙي تي سوار ٿي، انهيءَ جاءِ تي بيهي رهڻ، اها بہ ڪا دانائي آهي. جيئن ڪهوڙي کي مقصد واري منزل طرف ڪاهبو، تيئن اها منزل ماڻبي ڪينءَ؟ تهن ڪري جيڪڏهن انهيءَ محبوب جي صورت کي، جا عاشق جي حسن پرستيءَ جو هڪ مرڪز آهي، پنهنجي اصلوڪي حقيقي مقصد جو ذريع ۽ اوزار بڻائي، ڪانئس ڪم نہ ورتو ويندو، تہ اهڙي محدود حسن پرستي جو نتيجو نيڪ نڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي؛ پر جي ڪجهہ نڪرندو بہ ڪٿي، تہ اخلاقي ۽ طبعي نيڪيءَ ڌاران ٻيو ڪين نڪرندو. اهڙي محدود عشق کي عاشق ”مجازي عشق“ سڏي ويا آهن، جو حقيقي عشق جي پل آهي. پوءِ جيڪڏهن طالب پل تي ئي بيٺو هوندو تہ پرين ۽ پريم جو نظارو ڪينءَ پسندو. تهن ڪري طالب کي گهرجي تہ

انهيءَ پنهنجي نظاري واري سهڻي سڄڻ جي سهاري پنڌ ڪري، اها پريم واري پل لنگهي، پار درياهون وڃي پريم نگري پسي. جتي عاشق، معشوق ۽ عشق ٽئي ايڪو ايڪا ايڪ اڪال ٿيو وڃن. اهوئي طريقو سچل سرمست جي مذهب جو هيو، جنهن بابت هن سچي ثابتي ڏئي چيو آهي تہ:-

”نہ مان ڪيڙو ڪڙڪو تسبيح، نہ ڪيڙم ذهد عبادت
نڪي مسجد مندر ويڙس، ڪيڙم تقويٰ طاعت
سچل جو ٿيو بخت سوايو، جو ڪيڙي عشق عنايت“

اهي مٿيان طريقا حقيقت ۾ عام لاءِ ڪين آهن. اهي آهن سچن صوفي سالڪن لاءِ؛ جنهنجي اها منزل آهي، جتي هندو ۽ مومن جو فرق ئي ڪونهي. مسجد ۽ مندر جو تفاوت ئي ناهي. هو رڳو انساني صورت جي سچا ڪُٺل جو سبق سکيا آهن. هو اهي هيٺيون منزلون محبت ۽ محنت جي دوارن ماڻي ويا آهن. انهن جا اهي ڏونگر ڏوريل ۽ جبل جهاڳيل آهن. هت رڳو انهن بوالهوس ۽ ڪم فهم ماڻهن کي هدايت

ڪيل آهي جي روحاني رازن ۽ آتمڪ بل کان بلڪل بي خبر ۽ خدا جي حقيقي هستيءَ ۽ ديدار جا قائل ڪين آهن. بقول سرمد صوفي.

رباعي

"سرمد غم عشق بوالهوس را ندهند
سوز پر پروانه مگس را ندهند
عمري بايد که يار آيد بکنار
سرمد اين دولت همه کس را ندهند"

سرمد عشق جو غم سڌن کي نٿو حاصل ٿئي. پرواني جي پر جي جلڻ واري خصوصيت مک کي نٿي ملي. عمر گهرجي جو يار سان ميلاپ نصيب ٿئي. سرمد اها دولت هر ڪنهن کي عطا نٿي ٿئي.

سرمست ۽ مرشد جي صحبت

بمي سجاده رنگين کن گرت پير مغان گويد
که سالک بي خبر نه بود زراه و رسم منزلها

(حافظ شيرازي)

سنڌي

ساڻ شراب جي رنگ مصلو هادي جي فرمائي
جو سالڪ واقف راز حقيقي پل ۾ پار لنگهائي

مرشد جي معنيٰ آهي، ارشاد (حڪم) ڪندڙ. ڪامل مرشد روحاني استاد جو نالو آهي يا ائين سمجهو ته مرشد، مريد ۽ خدا جي وچ ۾ هڪ وسيلو آهي.

مريد جي معنيٰ لغت (ڊڪشنري) ۾ آهي ارادو رکندڙ. پر صوفين جي نزديڪ مريد انهيءَ شخص کي سڏين ٿا، جيڪو الله واري وات جي پنڌ پچڙ جي ارادي سان ڪهن واقف

پير، فقير يا سنت ساڌ کان رهنمائي بنسبت وچن وٺي. وچن وٺڻ جو مطلب آهي ته هوان کان گويا هٿ وٺي ٿو ۽ ڏئي ٿو. انهيءَ وچن ۽ هٿ وٺڻ جو مطلب آهي ته گويا هو اهڙي مرشد سان سر جو سودو ڪري چڪو. مطلب ته مريد پنهنجون خواهشون ۽ ارادا پنهنجي مرشد جي خواهشن ۽ ارادن ۾ فنا ڪري، جيستائين پنهنجو اصلوڪو حقيقي مقصد حاصل نه ڪري، تيستائين آرام سان نه ويهي.

دست از طلب نه دارم تا کام من بر آيد
يا تن رسد بجانان يا جان زتن بر آيد

جيسين منهنجي من جي مراد حاصل نه ٿيندي تيسين پنهنجي طلب تان دست بردار ڪين ٿيندس يا تن يار کي پهچي يا جان هن تن مان ٻاهر اچي.

سچل سرمست، جنهنجي پنهنجي مرشد سان مٿين محبت هوئي ۽ ستگر جي نالي تان گهڙيءَ گهڙيءَ گهور ويندو هو؛ سو تو ستگر جي صحبت ۽ سڪ جو سچو سماءُ سلي.

چئي :-

مدعا حضور هادي جي طالب، پانهون پڌي رهندين جين ۽ چوائي مرشد چوندين، ڪلمو ڪفري ڪهندين گر ۽ گوبند صورت ساڳي، راهه انهيءَ ۾ رهنديون رنگ ريتي بي رنگ ٿي سچا، ناهه انهيءَ ۾ ٿهنديون.

مٿين بيت ۾ ادب ته ادب جي ماڳ رهيو، پر فقير صاحب گرو ۽ گوبند (خدا) جي صورت ۾ به فرق ڪونه ڏيکاريو آهي. گويا مرشد کي، جي پيو نه، ته به مجازا خدا ڪري مڃيو اٿس. جي حافظ شيرازي مٿي منڊ واري ڏيکاريل شعر ۾ شراب سان مصلي جي ڌوئڻ جو حڪم مرشد جي طرفان جائز ثابت ڪيو آهي، ته حافظ دراز واري مٿين بيت ۾ ڪفر جو ڪلمو مرشد جي حڪم جي تعميل ۾ جائز رکيو آهي. انهيءَ جو مطلب اهو آهي ته مرشد جي حڪم تي انڪار ڪرڻ نه گهرجي. انڪار ڪرڻ واري حالت ۾ بيعت يعني مرشد ۽ مريد جو توصل ٽٽي پوي ٿو. جنيد بغدادي صوفي ٿو چوي ته استاد ۽ مرشد جي وچ ۾ اهوئي فرق آهي ته استاد سان شاگرد "چون ۽ چرا" جو سوال

جواب ڪري سگهي ٿو، مگر مرشد سان نٿو ڪري سگهي. مرشد جي اڳيان رڳو اقرار جائز آهي. ڇاڪاڻ ته سچو مرشد، مريد جي رسم ۽ راه کان بي خبر اصل ڪين آهي. اها اندروني سڌ ظاهري علم جي استادن کي پنهنجي پوٿي نه آهي. انهيءَ رستي ۾ مريد نه اهڙو هجي جنهنجي دل ۾ خدا کان سواءِ ڪنهن ٻي شيءِ جي خواهش نه هجي.

"المريد لا يريد الا الله"

مريد اهو آهي جنهن کي الله رڳي ٻي جي خواهش نه هجي.

سچل سرمست مريد جا ٻه قسم ڏيکاريا آهن.

(١) مريد اسمي (٢) حقيقي

مريد اسمي اهو آهي، جنهن کي مرشد ظاهري مذهبي طريقي جي علم ۽ عمل جي تلقين ڏي. مثلاً نيڪ ڪمن کي اختيار ڪرڻ، بد ڪمن کان پرهيز ڪرڻ، ڏنل ۽ پڙهل ناجائز ڳالهيون ڇڏڻ وغيره. مريد حقيقي جا وري ٻه قسم آهن.

(١) مريد (٢) مراد

مريد حقيقي اهو آهي، جو جهد، رياضت، عبادت (بندگي) ۽ خدمت

خدمت سان (سٽ ٢٠ آخري)

پنهنجي مرشد کي خوش رکي ٿو. هو هر وقت مرشد جي رضا تي راضي ٿو رهي ۽ مرشد جي باطني ارشاد (حڪم) جي ادا ڪرڻ ۾ ڪوشش ڪري ٿو. اهڙي منزل واري مريد بنسبت سچل سائين هيئن ٿا چوي:-

لا نفي جو ڪلمو مونکي، مرشد پاڻ پڙهايو
نابودي جي نفي اندر، سگهر سير ڪرايو
هٿيو ڏيئي همت وارو، سارو بار ڪٽايو
صدق سچل مان سنگر تان، جنهن جانب جوش جڳايو.

"مراد" جنهن کي "طالب"، ڪري ڪوٺجيتو، سو اهو آهي، جنهن جي رضا خود مرشد تلاش ڪري ٿو. ان کي مرشد حڪم ڏي ٿو ته تون اسان جي محبت ۾ رهه، اسان. تهنجي محبت ۾ رهنداسون. اهڙي طالب جي حق ۾ هي اشارو ڪافي شاهدي ڏيندڙ آهي.

هڪ ڏينهن مرشد سانون انهوين آکيا
ڇوڙ خلق دي خواري
هڪ ذات ياد رکين اسان ڏا
پيا ڏونهين جهان ورسائين

اهڙي طالب جي ٿوري عبادت ۽ رياضت کي مرشد ذياده قبول ڪري ٿو. ڇاڪاڻ ته مريد ۽ طالب جي وچ ۾ رڳو اهو فرق آهي، ته مريد جيڪڏهن محبت آهي ته مراد (طالب) محبوب آهي. مريد جيڪڏهن عاشق آهي ته مراد (طالب) معشوق آهي. جڏهن سچل سرمست اها مراد واري منزل حاصل ڪئي آهي يعني پنهنجي مرشد جو محبوب ثابت ٿيو آهي، تڏهن ٿو ٻهڪڻ ٻولي :-

چي- "ستگر سچ سڻايو، **سچل** تون سلطان
تهنجو شاهي شان، ٻانهپ ٻولي ناهه ڪا"

سچ پچ جنهن مرشد جي پنهنجن طالبن سان محبت ناهي يا پنهنجن مريدن جو دل جان سان خير خواهه ڪين آهي، سو مرشد جي لقب جو حقدار ٿي نٿو سگهي. سچو ستگر اهو، جو پنهنجي مال پنهنجي جان، ۽ پنهنجي اولاد کان به وڌيڪ پنهنجي مريد ۽ طالب کي پيارو ڪري ۽ هنجي نيڪي ۽ بدي جو پاڻ کي جوابدار ڄاڻي.

سچو مريد يا طالب به اهو آهي، جو پنهنجي مرشد کان وڌيڪ ٻي ڪي محب ڄاڻڻ گناهه سمجهي، بلڪ تن من ڌن جي قرباني تاءِ اڙيو نه رهي ۽ مرشد جي فرمانبرداري فرض ڄاڻي. سچ پچ سچل اهڙن طالبن مان هڪڙو هو.

صوفي ته پنهنجي پير مٿان گويا پتنگ ۽ پروانا ٿيا ويا آهن. هو ستگر جي صورت کي پنهنجو مسجود (سجدي جو مرڪز) ڪري ليکين ٿا.

آشڪارا خاڪ پاءِ پير باش
تا شوي از دوتيش پادشاهه (سرمست)

اي آشڪار (سچل جو تخلص) تون پنهنجي پير جي پيرن جي مٽي ٿي رهه، ته تون مقدس دوسعي کان پادشاهه ٿيندين.

مٿين بيت موجب مرشد جي صورت کي مسجود (سجده گاهه) سمجهڻ جو حقيقت ۾ مطلب آهي "مسجود اليه" ۽ نه "مسجود لهو" ڇاڪاڻ ته مرشد جي صورت گويا قبله آهي ۽ نه صاحب قبله. جهڙي طرح مسجد جو محراب "مسجود اليه آهي" ۽ نه

"مسجود لهو" يا ڪعبو خود، جنهن طرف رخ ڪري نماز پڙهجي ٿي ۽ سجدو ڪجي ٿو، سو پڻ مسجود لهو ڪينهي، بلڪ مسجود اليه آهي. اهڙي طرح ستگر جي صورت به مسجود اليه آهي.

"ميري مرشد کي هيءَ والله ڪلام الله کي صورت
غلاف الڪعبه کي اندر هيءَ بيت الله کي صورت"

(آغا صوفي)

مٿين شعر ۾ شاعر پڻ مرشد جي صورت کي ڪعبه جو تمثيل ڏيندي مسجود اليه ثابت ڪيو آهي.

هي ته آهي سلوڪ جو رستو جنهن ۾ اهي اصطلاح رکيا ويا آهن. پر رندي راهه ۾ ته هرڪ صورت مسجود لهو آهي. مثلاً:

گر نه بودي ذات حق اندر وجود
آب گل را کي کند ملکي سجود

جڏهن خدا تعاليٰ انساني بوتو بڻايو ۽ ان ۾ سندس ذات اچي واسو ورتو، تڏهن ملڪن

١ [illegible] حق (سمت ١٢ فارسي [illegible])

(فرشتن) کي حڪم ٿيو ته هن کي اوهان سجدو ڪريو. عزازيل فرشتي کان سواءِ ٻين سڀني حڪم جي پيروي ڪئي ۽ انسان کي سر نوايو. عزازيل کي حڪم جي نافرماني سبب خدا تعاليٰ پنهنجي دربار مان لوڌي ڪڍيو ۽ مٿس شيطان جو لقب ڏريو ۽ باوجوديڪ هن ظاهر ڪيو ته مان هڪ توکي سجدو ڪيو آهي ۽ ٻي کي اصل نه ڪندس. تنهن تي ٿو شاعر مٿيون بيت چوي ۽ جنهن جي معنيٰ آهي ته:

جيڪڏهن (حق) برهم جي ذات (جنهن کي هن سرير ۾ واسي وٺڻ بعد خدا ٿو چئجي) هن وجود (بوتي) ۾ نه هجي ها ته پاڻي ۽ مٽي جي بوتي کي ملائڪ سجدو ڪين ڪرن ها.

مٿين حقيقت موجب جيڪڏهن طالب پنهنجي مرشد کي عبديت يعني هن صفاتي صورت ۾ نٿو ڏسي: مگر هو پنهنجي ستگر کي نج نور ٿو پسي، اهڙي صورت ۾، اهڙي وقت، اهڙي طالب جو، اهڙي مرشد جي تصوير کي سجدو ناجائز ڪين چئبو. ڇاڪاڻ ته اها نوراني تصوير عين الله جي تصوير آهي ۽ جنهن کي مسجود لهو چئجي.

سچل سرمست ڏو چوي ته جيڪي شخص خدا جي ديدار ۽ درشن جي ارادي ڪانسواءِ، ڪنهن ٻي غرض جي واسطي مرشد وٽن ٿا، اُهي حقيقت ۾ مريد يا طالب ڪين سڏبا. انهن بنسبت ڏو فقير صاحب چوي ٿو:-

"اڄان آڻ ڪريندي هن اڪل اڪل
نهين عام کو انهن ڪل دي ڪل"

سچ پچ، "اڪل ساڃ الله، ڪڏهن ملندو ڪين ڪي". اهڙي ميدان ۾ پير پائڻ وارو ۽ محبت جي رکڻ وارو طالب خيال جو پڪو هئڻ گهرجي. هي ڪم ڪچن ۽ ڪمزورن جو ڪين آهي.

* فقير نانڪ يوسف ڏو پهنجي طالب

* فقير نانڪ يوسف جو اصل نالو محمد يوسف هو. هو رياست خيرپور جي اڳڙن جي ڳوٺ جو وينل هو. سچل سرمست جو ٻهريون ٻهارو طالب هيو، جنهن ٿا ته سچل سرمست جو فيض انهي مرد وٽ هيو. نانڪ سندس تخلص هو جو امرت سر جي دربار ۾ داخل ٿيڻ بعد ظاهر ڪيو هواءِ.

هز هائنيس سر ميرعلي مراد خان ٽالپر والي رياست خيرپور ڪي، هڪ لڳا هين ۽ سمجهائي ته جي "پرماتما جي ديدار جي طلب واري طالب کي گهٽ ۾ گهٽ مهوس (ڪيمانگر) جيتري همت رکڻ گهرجي، جو هڪ وهمي اميد تي پهنجو سارو مال ملڪيت ڦوڪي ناس ڪري ٿو ڇڏي ۽ بار بار جي ناڪاميابي سندس حوصلي کي پست نٿي ڪري سگهي. انهي ڪانسواءِ جهن چيز کي پهنجو مقصود مقرر ڪيو اٿس، انڪان منهن نٿو موڙي.

هڪ هنڌ گرو نانڪ صاحب جو قول پڙهيو اٿم ته سچو چيلو اُهو آهي، جنهن کي لکن لڳا بي عزتي سان ستگر پهنجي دربار مان لوڏي، ته به انجي دل ۾ ستگر جي محبت ذرو به گهٽ نه ٿي، بلڪ سندس محبت ۾ ترقي ٿيڻ گهرجي.

"تون ته لکين ڀيرا هي لوڏائين ٿو
ته به آءٌ ته ڳچي ڳل تهنجي آهيان"
(ڪوجهي درازي)

اهڙو مثال سچل سرمست اڳيان سندس سرويچ طالب نانڪ يوسف جو الم نشرح آهي. جون ٿا ته سچل سائين ايڪ آزمائشون، هن محبتي مريد جون ورتون. مگر جيئن پوءِ تيئن هي عاشق اڳي کان اڳرو پي ثابت ٿيو.

هڪ لڳا فقير صاحب حڪم ڏنو ته يوسف کي لوڙهي کان ٻاهر لوڏي ڇڏيو. حڪم جي دير هوئي. پوءِ ته ونوٽ ٿي وئي. گهلبي گهلبي يوسف ويچاري جو هٿ وڃي هڪ پير جي ڏنڊ ۾ اٽڪيو (جهن کي فقير صاحب ٽوٻيل ڪري ڪوٺيندو هو). يوسف جا هٿ پير ۽ سينو چوڏان چلي وڃا، پر يوسف ڪٿي تو مڙي. آخر فقير صاحب ظاهري ڪاوڙ ڪري تو چويس ته ”يوسف“ تون حڪم جي تعميل ڪين ڪندين؟ تڏهن تو يوسف عرض ڪري ”جي“ قربان وڃان سر ڏيڻ تائين سو تو اڳ پر جانب جي جوءِ کان جدا ٿيڻ گناه تو سمجهان. فقير صاحب تو چويس ته تڏهن تون به عزازيل وانگر حڪم جي انحرافي ۾ شيطان تو بڻجين. اتي يوسف يار ٿهڪ ڏئي تو عرض ڪري، ته ”قبله“ مبارڪ آهي يوسف يتيم

کي، جو اڄ محبوب کان شيطان جهڙو عالي شان لقب عنايت ٿيس. فقير صاحب پنهنجي پياري طالب کي آزمائش ۾ پاس پوندو ڏسي تو چوي.

”درين راه اندکي جنون بايد درکار است“

هن محبت جي راه ۾ البت مستي جي ضرورت آهي.

ديوان آشڪار ۾ بار بار پنهنجي پير عبد الحق صاحب جي فيض جي تعريف ڪندي، فقير صاحب تو چوي ته پيري مريدي جي رستي ۾ اعتراض جهڙي بري چيز ٻي آهي ئي ڪانه ۽ يقين (نسچي) جهڙي ٻي عمدي چيز آهي ئي ڪانه.

ارادت مند آن پير مغانم
بجز پير مغان ديگر ندانم
(سرمست)

مان پنهنجي مرشد ۾ پورو پورو ويساه رکندڙ آهيان. پنهنجي پير کانسواءِ مان ٻي کي نه تو ڄاڻان.

مرشد ۽ اهو مرشد جو ڳڻو اعتبار جي عيوض ۾ تو ڪيس فرمائي :-

هڪي جهو مرشد تو ڪي، آڻج تون اعتبار
ٻانهون ٻڌين جو ٻين، **سچل** تون سردار

واقع فيض ۽ اُهو طالب وٺندو، جو پهنجي پير مرشد جهڙو اثر عالي ۽ افضل ٻي ڪنهن کي ۾ نه سمجهي. انهيءَ جو اهو مطلب نه آهي ته ڪو ٻين کي نفرت سان ڏسي يا بد چوي. مطلب ته جهڙيطرح مرده غسل واري جي هٿ ۾ رهي ٿو، اهڙيطرح مريد کي ۾ گهرجي ته پهنجي مرشد اڳيان رهي. پير جي ارشاد کي حڪم ناطق سمجهڻ گهرجي، بلڪ ماتا پتا جي حڪم کان ۾ گروءَ جي آگيا کي افضل سمجهڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته پيءُ ۽ ماءُ رڳو ظاهري يعني هن صفاتي سرير جو سبب آهن ۽ مرشد روحانيت جو. مرشد حيات جاودواني (هميشه واري حياتي) حاصل ڪرڻ جو وسيلو آهي ۽ پيءُ ماءُ حيات فاني جو.

مولانا رومي تو فرمائي :-

"چون گذيدي پير پس تسليم شو
همچو موسيٰ زير حڪم خضر رو"

جڏهن مرشد ورتو اٿئي ته انجو فرمانبردار ٿي رهه، جهڙيطرح حضرت موسيٰ پيغمبر، حضرت خضر پيغمبر (جنهن پير) جي حڪم ۾ رهيو.

سچل سائين تو ديوان آشڪارا ۾ پهنجن طالبن ۽ معتقدن کي مرشد جي اطاعت طرف اشارو ڏيندي چوي، ته هڪڙي ڏينهن حضرت محمد مصطفيٰ (صلعم) جي ڪچهري ۾ ويس. مونکي فرمايائون ته پهنجي مرشد پير عبدالحق جي اجازت ريءَ اسان جي ڪچهري ۾ نه ايندو ڪر. هن مان معلوم ٿو ٿئي ته سرمست صاحب گرچ پيغمبر صاحب جي ڪچهري تاءِ پهچي سگهيو ٿي، مگر تڏهن ۾ مرشد جي اجازت جو ضرور هيس. مطلب ته مرشد جي اطاعت جون سڀ ڳالهيون سهڻي سچل ۾ موجود هيون. پهنجي مرشد جي محبت ۽ اطاعت ته ڇڏيو پر شيخ عطار جهن سان هن اويسي مرد جي روحاني رهاڻ رهي آهي، تهن جي ٻي محبت ۽ اطاعت ڪا پهنجي مرشد

پير عبدالحق صاحب کان گهڻا ڪارڻ ڏيکاري اٿس. شيخ عطار بنسبت ديوان آشڪارا ۾ ٿو چوي:-

"اي دلا خشبو زشه عطار در جانم رسيد"

اي دل شاهه عطار کان منهنجي جان ۾ عشق جي خوشبو (فيض جي بوءِ) پهتي.

نه رڳو ايترو پر ڪيس خدا ڪري ڪوٺڻ کان ڪين رهيو آهي.

چي :- "عطار نه بود آنکه خدا بود خدا بود"

عطار نه هيو - اهو خدا هيو، خدا هيو.

جاڻجي ٿو ته شيخ عطار جي باطني فيض جي جذبي، ايترو ته سرمست صاحب جي وجود ۾ واسو ورتو آهي، جو مولانا رومي ۽ جامي جهڙن سالڪن کي به عطار مرد جو ثاني ڪونه سڏيو ڪيو اٿس. جن جو حوالو ديوان آشڪارا مان ورتل اڳي آيل آهي. انهيءَ جو مطلب گلا يا غيبت ڪين آهي، پر پهنجي ڪيان ۽ فيض ڏيندڙ کي، فقير صاحب انهي سبب ترجيح ٿو ڏئي، جو هن

جو رستو رندي هيو. صوفي طريقي موجب سالڪي ۽ رندي راهه جي وچ ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. جهڙي طرح منصور ۽ مولانا شبلي جو مثال آهي. منصور هڪ رند هيو ۽ مولانا شبلي سالڪ هيو. شبلي صاحب ٿو چوي ته منصور هڪ وڻ آهي ۽ آءٌ ان جو هڪ ڏار آهيان. ٻي هنڌ ٿو ظاهر ڪري ته منصور ۽ آءٌ هڪ وڻ جو ميوو هواسون. پر منصور پنهنجي راس ٿي وڻ کان جدا ٿيو ۽ آءٌ ڪچڙي ئي ڇنو ويس. سچل سرمست به اهوئي فرق هڪ رند ۽ سالڪ جي وچ ۾ ڏيکاري، شيخ عطار ۽ مولانا رومي جو مثال پيش ڪيو آهي.

صوفي دنيا سڀني مريدن ۽ طالبن کي ٻن قسمن ۾ ورهايو آهي.

(١) ڪشفي ۽ علمي

(٢) وجدي ۽ جلي

جن طالبن جو نمونو ڪشفي آهي، انهن کي ظاهر يا باطن پنهنجي مرشد جي صورت نوراني نظر اچي ٿي ۽ مرشد جي نور کان پڻ اهڙي طالب جو اندر منور رهي ٿو ۽ ڪيس سڀ ڪجهه نظر اچي ٿو. جن طالبن جو نمونو وجدي

۽ جهلي ٿي تو ۽ ڪشف نٿو ٿئين، اهڙن طالبن تي پيرن علامتون ظاهر ٿين ٿيون. جهڙي طرح مرشد جي صورت پياري نظر اچين ٿي. هو مرشد جي رفتار ۽ گفتار تي ٻلهار ٻلهار پيا وڃن. مرشد ۾ فنا ٿي ويندا رهن ٿا. پر سچل جي چواڻي، "خود گمراه است که را رهبري کند" وارن پيرن جي ٻڙ پوڙ کان بچو. اهوئي سبب آهي جو، بر باز پيرن ۽ پنڊتن جي ترڪ تالي جي طريقي کي سچل سرمست سخت ننديو آهي. نه رڳو ايترو پر سندن ڪشفن ۽ ڪرامتن کي به هيچ ثابت ڪيو اٿس. هنجو چوڻ آهي ته ڪرامتون ڪتي ۽ فقيري ڪتي. اهو رڳو مريد مڃائڻ ۽ چيلن چپاٽن جي گڏ ڪرڻ جو طريقو آهي.

آشڪار

نه من آن مرد ميدانم که در کشف و کرامات ست
نيارم در ميان اورا که در سير سماوات ست
نباشد آگهي اورا که يارم در کنارم ما
نگردد قرب آنکس را که طالب دور درجات ست

وظائف ورد مي خوانند مشائخ خويش را دانند
دلا بگريز زان مجلس که اواندر دو آفات ست

نه مان اهو مرد ميدان جو آهيان جو ڪشف ۽ ڪرامتن ۾ قائل آهي. نه مان انهيءَ کي وچ ۾ آڻيان ٿو جو آسمانن جي سير ۾ مشغول رهي ٿو. ڇاڪاڻ ته انهيءَ بي خبر کي اها به سڌ ڪانهي ته ڪو يار مهنجي هنج ۾ آهي. اهڙي شخص کي يار جو قرب حاصل ٿي نٿو سگهي جو دورن جي درجن جو طالب آهي. هو ماڻهو گون مهتي، وظيفا ۽ ورد (جپ تپ) ٿو ڪري ۽ پاڻ کي شيخي ۽ بزرگي جو فخر ٿو بخشي. اي دل انهيءَ مجلس کان ڀري ڀڄ جو اهڙو ماڻهو ٻن آفتن جي وچ ۾ آهي.

فقير صاحب انهيءَ کان اڳتي هلي، تو حق جي حقيقت ظاهر ڪري ته جيڪڏهن اهي ڳالهيون اصولي ڪين آهن ۽ اصلوڪي مقصد کي نٿيون پهچائين ته اُها ڪهڙي وات آهي جا اوڏانهن وٺي وڃي ٿي؟

جي:— خواندي جو علم دعوت
چه کشف چه کرامت
جز دردني سلامت
هيءُ هيءُ چه شد چه شد

خوالدي جو (ست ١٧ فارسي بيت)

جيڪڏهن روحن جي حاضرات جو علم ڪٿي پڙهيءَ يا ڳجهه جون ڳالهيون ٻڌايئي يا ڪرامات ڏيکاريئي ته ڇا ٿيو، ياد رکه ته اهي سڀ سلامتي جا رستا ڪين آهن. جيڪڏهن سلامتي جو رستو آهي ته عشق ۽ درد آهي.

حق تي هلط وارن لاءِ چيو جائي اٿس. اڄ ڪالهه جي سائنس جي ڪرامتن بنسبت گويا فقير صاحب ١١٠ ورهيه اڳ اڳڪٿي ڪئي ويو آهي. جائي پائي سائنس، جون ڪرامتون ۽ ڪرامتون آهن. هڪ ريڊيي (Radio) ۾ ڪيتري نه ڪرامت رکيل آهي. رکيو هت آهي ته وايون ولايت جون ٿو سڻائي. سنيما ۽ سنيما، ٻيو ٽاڪيز جي تڪن ڦڪن ته وڄائي ڇڏيو آهي. ڪرامت چئوس يا معجزو، جيڪي چئوس سو جائز آهي. سچ پچ جيڪڏهن سائنس جو لفظ عام ٿي وڃي ۽ انهن عجائبات جا ايجاد ڪندڙ ٻير ڏي وڃي رهن ته ٻيو نه ته سڀ کان اول اسان جي پير پرست ساڌي سنڌڙي سنڌن مريدي ۽ خادمي ۾ داخل ٿي وڃي ۽ انهيءَ ساط گڏ سنڌن درتي هولڊ خوب ميلا ملاکڙا لڳندا رهن.

سچل سرمست جي هن هلندڙ وقت بنسبت سچ پچ اها هڪ پيش گوئي چئجي، جو اڳوات پنهنجي واڻين ۾ فقيري کي انهن ڪشفن ۽ ڪرامتن جي ذڪر کان فارغ ڪري ڇڏيو آهي. هي اهو مثال آهي ته:-

فربهي چيزي ديگراست
اماسي چيزي ديگراست

لوابهه ٻي چيز آهي ۽ سوڄ ٻي چيز آهي.
يعني فقيري ٻي چيز آهي ۽ ڪاني ڪرامات ٻي چيز آهي.

موج مستي واري حالت ۾ ته هن سچ ٻوليندڙ صاف صاف پئي چيو آهي ته پيري مريدي سچ پچ هڪ پابندي واري وات آهي. انهيءَ کان پڇي بيزار ٿي. متان مشائخ ٻڌجي ماڻهن جون پٺيون ٿپيندي نه رهجي وڃن. ڇا ڪاڻ ته اهو طريقو توکي اتي جو اتي روڪي رکندو ۽ مٿيون منزلون ماڻڻ ڪين ڇڏيندو.

انهيءَ مان صاف ظاهر آهي ته فقير صاحب رندي ۽ مستي واري منزل انهيءَ پيري مريدي جي منزل کان مٿي پئي ثابت ڪئي آهي.

چي- پير مريد نه ٿي تون هرگز، ماڻهن موج مستاني
مخدومي ۽ شيخي پيري، خام چڏي ڏي خاني
پت دعا پاراتي واري، ناهي راهه رباني
هرڪو پتڪو پنهنجو رکي، سچل ڪم آساني

انهيءَ ڪانسواءِ اڄ ڪلهه جي پيرن پٽين، پيرن جي افعالن جي ڪري سچي ڪي سچي سڌ هئي، جنهن ڪري بار بار دانهون ڪندو ويو آهي.

"چي" بزرگ شيخ مشائخ يارو، نا مخدوم ٿيا سي
نڪي قاضي نڪي ملان، معلم پير بڻيا سي
نڪي ناهه نڳيءَ جا ناهي، رنگ رسا رکيا سي
سچا باجهون عشق الله جي، ڪوئي هنر نه سکيا سي

حقيقت ۾ اينءَ ڪونه چئبو ته فقير صاحب کوٺا مرشدي ۽ مريديءَ واري وات کين لنگهيو آهي. سندس ڪلام شاهد آهي ته برابر هو اهي لانگها لنگهي چڪو آهي. شروع ۾ برابر هن پاڻ مرشد جي وٺڻ جي ضرورت ڏيکاري آهي، بلڪ پاڻ به پهنجي مرشد پير عبدالحق ۽ شيخ عطار جو سچو مريد ۽ طالب ٿي رهيو آهي. مگر هن منزل تي سندس حالت "همه اوست"

(سڀ اهو آهي) واري تي نظر اچي، جتي پير ۽ مريد، طالب ۽ مطلوب سڀئي ساڳي صورت آهن. تنهن ڪري اسان کي گهرجي ته انهيءَ ڳالهه ۾ اڙيا نه رهون، بلڪ فقيرن جي وقت، وقت ۽ منزل، منزل جي ڪلامن جي تميز انهيءَ طريقي ۾ رکون، جنهن ۾ اهي پورا تور جي اچن. ڇاڪاڻ ته انهيءَ اڪٿ ميدان جون انيڪ منزلون آهن، جي ڊو منڊ کان آخر تائين ماڻيندا وڃن ٿا ۽ جهن جهن منزل تي جيئن جيئن دو ورام ڪندا وڃن ٿا، تيئن تيئن سخن به انهيءَ سلسلي جو سليندا رهن ٿا. تنهن ڪري اي طالب جيڪڏهن توکي سچ پچ يار جي وصال جو سودا سر ۾ آهي، ته مٿين مثال موجب سچن عاشقن جي آستان جو پٿر ٿي رهه، ته پل هو توکي پيا لتاڙين ۽ انهن جي لتڙ توکي سچ پچ صاف ۽ اجلو ڪري ڇڏيندي. اها خاڪساري ۽ انڪساري آخر توکي اوج تي آڻيندي. ظاهربين ۽ خشڪ دماغ ماڻهن جي اعتراض ڏانهن نه ڏس. پهنجي پير جي محبت ۾ غرق رهه. گروءَ جي شيوا ۽ مرشد جي محبت، رباني رحمت آڻي.

اهڙي ڪان سواءِ توکي فنائي جي وات هرگز هٿ اچي نه سگهندي. پر سچل جي چواڻي اٿي ڏاڪ ڏي ٻيهي ٻه نه رهه. وقت ٻوقت اڳتي قدم وڌاءِ. جيڪڏهن تنهنجو ستگر سچو آهي ۽ ڏوساط محبت اٿس ۽ محبت جي بنا تي ڪاخ نيلگون ۾ غلغلو وڌائين، ته تنهنجي آڏي رات جون آهون، رحمت جا ٻادل ٿي ضرور برسنديون. تنهنجي دل جو اجڙيل ۽ ويران پٽ انهيءَ هدايت جي پاڻي سان ضرور سيراب ٿيندو.

اي عالم پاڪ جا بلند پرواز پکي تون ڪهڙي طرح دلبر جي درشن سان پاڻ کي پرشن ڪندين، جڏهن تنهنجا پر دنيا جي پليد پاڻي ۾ پسيل آهن. تنهنجو اندر بدبوءِ سان پريل ۽ اونداهي جي بخارن سان ڀرپور آهي. تنهنجي نڙي محبت جي چاشني کان ٻي خبر آهي. اهوئي سبب آهي جو تو ۾ پياري وارو مادو پيدا ٿي ويو آهي. اهوئي سبب آهي جو سچي مرشد جي صحبت ۾ رهڻ جي بدران فاني چيزن تي فدا ٿيو، پرواني وانگر چلولو ٿي، پيو چڪر ڪٽين. پرديسي پوريلا پکيڙا، تون پنهنجي

آبرو نه ڪوهه. مرشد جي مدد سان ٻره جي باغ ۾ ڦهچڻ جي ڪوشش ڪر. اتي تنهنجي لاءِ نيه جي نوراني پوشاڪ موجود آهي. جهن وقت آفتاب جي روشني آتشي شيشي تي پوي ٿي، تهن وقت اهوئي ڪم ڏئي ٿي، جو سورج کان سرزد ٿئي ٿو. لوهه جي ٽڪري کي جو باهه جي ٻٺيءَ ۾ تپائي سرخ ڪجي ٿو، ته ان جو به باهه جهڙو رنگ ۽ تاثير ٿئي ٿو. جيڪڏهن تنهنجو عقل هن ڳجهه جي ڳليءَ ۾ قدم رکڻ کان عاجز آهي، ته مان توکي ٻڌايان ٿو ته آتشي شيشو (مرشد ڪامل) وڏي واڪ چوي ٿو ته مهنجي معرفت کانسواءِ آفتاب جي روشني ڪاغذ کي هرگز جلائي نه سگهندي. تهن ڪري اي طالب ڳول. مگر آتشي شيشو (سچو ستگر) ڳول. اين ته صاف ۽ شفاف (صاحب صفائي) جا شيشا انيڪ اٿي.

"سب ڪهر سچا ڳهي، نانگن ڳر ايو ڪاءِ
تهي کي واجهاءِ، مٺهو جن مٿن ۾" (شاهه)

پنهنجي همعصر فقير شاهڏيخان سان جو پوءِ شهيد ٿيو ۽ شاهڏي شهيد جي نالي سان رياست خيرپور ۾ مشهور آهي، سچل فقير صحبت جي گهڻي گهر رکندو هيو.

هڪ لڳا سچل سرمست مير رستم خان والي رياست وٽان جاگير جا پروانا نوان ڪرائڻ لاءِ ويو. مير صاحب ڪچهري ۾ پي پنهنجون بندوقون ڏٺيون ۽ پنهنجن خاصخيلن جي وٽان ويٺي انهن جي ساراهه سٽي. مير صاحب هڪڙي بندوق، جنهن جو نالو شيرمار رکيو، ڪڍي فقير صاحب کي ڏيکاري. فقير صاحب ڪلي چيو ته، "ابا" شيشه کي بندوق ڪيئن ماريندي. ڪهڙي جهنگ ٻلي کي ماريو هونداٿين. تهن تي مير صاحب ۽ سندس خاص خيلي ڪلڻ لڳا. فقير صاحب کي جو اچي جذبو ۽ جوش، سو ساعت ۾ صورت بدلائي شيشه ٻڌي بيٺو. فقير جو شيشه جي صورت وٺڻ ۽ ماڻهن جو پيرن تي ڏيڻ. ايتري ۾ ٻاهران فقير شاهڏي خان اوچتي اچي لانگهاءُ ٿيو، جنهن کي مير رستم‌خان سڄي سموري حقيقت مان ڪيو. فقير شاهڏي خان ڪلي چيو ته مير صاحب،

واقف ٺٽو (ست ٢٠ آخري)

سرمست ۽ اسلامي رهبر

سرمست جي ديوان آشڪار ۽ تحريرن مان معلوم ٿو ٿئي ته اسلام جي پيغمبر حضرت محمد مصطفيٰ (صلعم)، منصور، شمس تبريزي، شيخ هيڪل، شيخ عطار ۽ شاهڏي شهيد وغيره بزرگن جي تعريف ڪرڻ ۾ سچ پچ سچو ساءُ ڪين ڏانيو آهي. ۽ رڳو تعريف پر انهن جي فيض جي چشمي کان مستفيض ٿيڻ جو پڻ هرجا اقراري رهيو آهي. شمس الحق تبريزي جي ديوان مان فيضور ٿي، تو ٻين کي نصيحت ڪري ته:-

گر کسي ديوان شمس الحق بخواند با اليقين
از خودي آزاد گردد از من و مائي بدر (سرمست)

جيڪڏهن ڪو ديوان شمس الحق يقين سان پڙهندو ته هو خودي ۽ "مان تون" جي جهڳڙي کان آزاد رهندو.

سچل تہ سچ تي چيو. شينهن تہ فقير ئي آهي. فقير ڪِي هي بندوقڙي ڇا ماريندي. اِين چئي شادي خان لنگهي ويو سچل وٽ. ڇا ڏسي تہ فقير صاحب ويٺو ڪين مان لڙڪ ڳاڙي ۽ چوي:-

"ڪوئي وات وندر جي ڏسي
ڪوئي وات وندر جي ڏسي"

شادي خان پاڻ بہ خيال وارو فقير هيو ۽ سرمست جو هم صحبتي پڻ هيو، سو سمورو سر سمجهي ويو، تہ هيءَ ڪرامت ڏيکارڻ جي عيوضي ۾ فقير صاحب کي روحانيت جو صدمو رسيو آهي؛ پڻ پرواني جي لالچ هي لوڙهايو اٿس، جهنڪري نيڻن مان نير جاري اٿس ۽ اهڙا الفاظ ويٺو واتان ڪڍي. هيءَ حالت ڏسي، تہ شادي خان جواب ڏئي خيال ڏڪاڻي آڏيس:-

جي، "لڄ وڃائي لوڙهي جي، وئي رمز رسم ڪسي پروانن جي پرهت ۾، ڪانيون هنئي ڪسي وڄ مير مبارڪ ڏي، تہ ڏوڪي وات وندر جي ڏسي"

سچل کي سٽاڻ سڀ ڪجهہ ڪکي ويو، سو هرڻ ڪيائين تہ پروانا ڪڍي پرزا پرزا ڪري، مير صاحب اڳيان اڇلائي اهو جو رمندو رهيو.

سچل سرمست بنسبت حضرت محمد مصطفيٰ (صلعم) جي ڪچهري جي قرب جي ثابتي اسان اڳي متي چاڙهائي آيا آهيون. جهن بنسبت فقير صاحب پنهنجي ديوان آشڪار ۾ پاڻ چيو آهي.

"يڪسا روز بودم بخدمت مصطفيٰ
سرور ڪونين آن خير الورا" (سرمست)

هڪ ڏينهن آءٌ ٻنهي جهانن جي سردار حضرت محمد مصطفيٰ (صلعم) جي خدمت ۾ ويس.

هيءَ ڪا معمولي ڳالهہ ڪين آهي. خاص ملن کي فقير صاحب جي پهچ جو پورو پورو ثبوت ڏنل آهي تہ سرمست سچڙ جناب پيغمبر صاحب جي دربار جو هڪ معزز درباري هيو.

سچل سرمست سچ پچ جيڪا تن جي تار شمع عطار سان ڳنڍي آهي ۽ جا تار انجي طلب

۾ تنواري اٿس ۽ جهڙي روح رهاڻ ۽ اور ان سان اوري اٿس، اهڙي ڪنهن ٻي فقير يا بزرگ سان ڪا ورلي اوري ھوندائين.
اسان جو حافظ درازي نه رڳو حضرت عطار جي اهم خيالي جو قائل هيو يا سندس فقيري جو معتقد هيو، پر ديوان آشڪار جي پني پني مان اها پروڙ ٿي پوي، ته اسان جي محب هن زبردست هستي کان پورو پورو فيض حاصل ڪيو آهي؛ پوءِ اهو ظاهري ڪتب ٻيني جي وسيلي يا آتمڪ ٻل (روحاني طاقت) دواران. اهو هرڪو پڙهڻ وارو پڙهي پاڻ پروڙي سگهي ٿو. پر سندس ڪلام مان ته اهڙو پيو معلوم ٿئي ته اهو ابتدائي فيض فقير صاحب عطار جي ڪتب ٻيني ۽ روحاني رهاڻ ٻنهي جي ذريع حاصل ڪيو آهي.

مثلا- مست و شيدا از حڪايات عجائب آشڪار
صد رموز و صد بيانش پرده‌ائي مادريد
(سرمست)

ان جي عجيب ڳالهين کان آشڪار مست ۽ شيدا ٿيو. ان جي سون رمزن ۽ سون بيانن مهنجي دوئي جا پردا ڦاڙي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيا.

شهر عطار جي پرير جو پوڄاري ٻراڏو پوڄاري ٿي رهيو آهي جو سندس شهر نيشاپور جي ڳلين کي سجده‌گاه سڏيندي ويرم ڪانه ڪئي اٿس. انهيءَ مان صاف معلوم آهي ته شيخ عطار کي پنهنجي مرشد کان ڪو گهٽ ڪونه ڳڻيو اٿس.

"در ڪوئي نيشاپور که آن شهر عطار ست
کرديم سجود آنکه خدا بود خدا بود"

نيشاپور جي ڳليءَ ۾، جو عطار جو شهر آهي، اسان سجدو ڪيو. ڇاڪاڻ ته هو خدا هيو، خدا هيو.

حافظ درازي جي اهڙن ڪلامن مان صاف ظاهر آهي ته انهيءَ لعل جي لنءُ بيشڪ کيس لڳل هئي. ڇاڪاڻ ته ديوان آشڪار جو اهو ڪلام نه آهي، جنهن ۾ شاه عطار جي عطائن جو احسان ڪين مڃيو اٿس. پر شاه عطار ۽ شاه درازي جي محبت جي مام جو مطلب اهو نه آهي ته ڪو اسان جو سرمست دائم انهيءَ در جو دربان ٿي رهيو آهي يا پڇاڙيءَ تائين مقلد ٿي رهيو آهي.

فقير صاحب جو فارسي ديوان ۽ سندس سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام اسان جي اڳيان موجود آهن. جن جي مطالع مان معلوم ٿو ٿئي تہ اها عاشق جي عشق جي ابتدا هئي ۽ نہ انتها. سچ پڇو تہ سچل سرمست جو انتهائي عشق منصور جي مت آهي.

ميزنم نعره انا الحق آشڪار
اندرين آخر زمان منصور وار
نوبت آن بادشاهي مي زنم
شهر يارم شهر يارم شهر يار

مان خدا آهيان. اهو نعرو هن ڪلجڳ ۾ منصور وانگر وينو ظاهر ظهور هڻان. اهو بادشاهي وارو وينو وڄايان. آءٌ شهنشاه آهيان. شهنشاه آهيان شهنشاه آهيان.

هيٺين سٽ ۾ تہ آتي باقي پاڻ کي الله ثابت ڪري جڳ کان جدا ٿي ويو آهي. پوءِ چئو تہ اهڙي منزل تي هو ڪهن جو ڪڏ لڳہ ٿي سگهيتو.

چي- "اديون آدم ناهيان"، فلڪ نہ آ فلڪن
جهالون اچي اوچي، خلل وڌم خلقن
ناهي ميسر ملڪن- اها امانت عشق جي"(سرمست)

نہ جا اهي نروار نعرا ثابت ٿا ڪرن، تہ هو عشق جي آخرين منزل ۾ شاه عطار کان گهٽ ڪين هو. نہ رڳو ايترو پر حقيقت ۾ ثاني منصور هو. ڪنهنجي بہ ڪيڏ نہ لڳڻ جي ثابتي سندس هيٺين بيت مان عين ٿي ملي.

چي- "پٺيءَ جيج نہ چل، مدجهہ تماشي نہ پرين
گهوٽ ٿي تون پاڻ کي، ڪر هڏگامو هل
پول نہ پي ڪهن پيل- وڃ حال حلاج جو"

هي عشق جي اها منزل آهي، جهن جي جاڻ جن جاتي، تني پروڙ پاتي. ٺهنڪري انهن سيني رهبرن سان جيڪا بہ هن رهاڻ ڪئي آهي يا ڪاڻن جيڪو بہ فيض حاصل ڪيو اٿس، سو سندس عشق جو آغاز ٿو ڏيکاري ۽ نہ انتها. نڪي وري ڪهن بندش ڪيس انهيءَ هڪڙيءَ

منزل يا ساڳي مڪان تي ڪو بيهاري ڇڏيو آهي. هنجو ڪلام ٻڌو چوي ٿو ته هو ڪامل ڪينهي پر اڪمل آهي. هو فاضل ناهي پر افضل آهي. عشق ڪينهي پر خود عشق آهي. مطلب ته انتها ۾ عاشق، معشوق ۽ عشق يا مان، تون ۽ هو، ٽئي هڪ ٿا نظر اچن. تهن ڪري فقير سڀ کي ساڳي صورت ٿا سمجهن. انهيءَ منزل تي سندن جهيڙو پهنجي جيءَ سان جو نيل ٿو رهي. هو ڪڏهن آهن، ڪڏهن ناهن. جي آهن به ڪٿي ته ناهن جهڙا.

"اسين ساڳي خود آهيون
عام چوي اين ۽ ناهي
زوران زوري پون اوقاتون
ڏاڍيون بره جون باهيون
سچل آهي ڪڏهن ناهي"

اهڙي صورت ۾ رهبر ۽ راهه، واقفيت ۽ واهه سڀ ٽم ٿيو وڃن. مرشد ۽ مريد جو به فرق ئي اڦ تف ٿيو وڃي.

مثلاً- مرغ ڪنان اڳي مئا مان ڪي ڪين مڃن
دشمن دوست هڪ ڪيو گود ڙيا گڏجن
وحدت جي واديءَ ۾ دانه دم پرن
تون ۽ مان وڃان وڃائي پهنجو پاڻ پسن
هادي مريد هڪ ٿيو، تفاوت ته ڪين
ناگمن ڏس نمطن، صورت مورت هڪ ٿي
(سرمست)

مٿين ذڪر مان معلوم ٿو ٿئي ته سچل سرمست جي پهنجي روحاني رهبر شاهه عطار سان جا سچي سڪ ڙي هوئي، سا سندس منزلن جو مدد هوئي. پر ايترو چئبو ته انهيءَ سڪ جي سودي ۾ سرمست کي عطار کان جو عطر عطا ٿيو، انهيءَ واهه جو سندس وجود کي واسي ڇڏيو. پلا ههڙن سڪ وارن سڏڙن جو عطار جهڙو مرد عيوض ڪين نه ڏي.

چي- "اي صبا با ما حقيقت شهر نيشا پور بکن
ميکنم قربان بر آن خاکه زمين اين جان وتن" (سرمست)

اي صبا (صبح جي هير) مونسان شهر نيشا پور جي حقيقت ڪر مان انهيءَ زمين جي خاڪ تان مي جان ۽ تن قربان پيو ڪريان.

هڪ طرف جيڪڏهن سچل سرمست پنهنجي پياري شاهه عطار ۽ سنڌس نيه واري ٻنڪري نيشاپور لاءِ نير وهايا آهن، ته ٻي طرف وري پنهنجو دلبر ديس دراز کي وساريو ڪونه آهي. نيشاپور شهر کي ته تعريف جو شرف سهڻي سچي کان مليو، پر واهه قسمت دراز نوڪر جي (جنهن جو ذڪر اڳي آيل آهي) جنهن جو نالو اسان جي جانب جي جنم ڀومي تي پيو ۽ وري انهيءَ شهر جي تعريف ڪهڙي نه عجيب طريقي ۾ تو عاشق آلاپي:-

"گر بگوئي ميشوم واقف ازان اسرار راز
پس تو بکن با صدق دل رويءِ بسو شهر دراز
هست آنجا پير عبدالحق عارف اوليا
مي کند آگه ز سر وحدتش مسکين نواز" (سرمست)

جيڪڏهن تون چوين ته مان انهيءَ ڳجهه کان واقف ٿيان ته تون دل جي سچائي سان درازن جي شهر طرف رخ رک. جتي پير عبدالحق صاحب جهڙو چاڙهو وارو خدا جو دوست هيڪڙائي جي حال کان واقف ڪري.

حقيقت ۾ هن ڪلام ۾ فقير صاحب درازن جي شهر کي هڪ صفاتي بوتي جو شرف ڏئي، پنهنجي سچي ستگر عبدالحق صاحب کي اتجو روح روان ثابت ڪيو آهي. سچ پڇو ته سرمست جو اهو ڪلام دراز جي معنيٰ کي ئي ڦيرائي دَرِ-راز (ڳجهه جو در) ثابت ڪري. جنهن مان اهو مطلب ٿو نڪري ته هي اُهو راز (ڳجهه) جو دروازو آهي، جنهن مان معرفت ۽ برهه وديا جا گهرا راز نڪري نروار ٿيندا رهيا آهن ۽ پيا ٿين.

سرمست ۽ هندي رهبر

جيڪڏهن سچل سرمست جو پاڪ روح عرب جو هيو، ته هن جو خاڪي پتلو (بدن) هند جي سرزمين جي خاڪ مان تيار ٿيل هيو.

"آءِ روح مهنجو عرب جو ۽ خاڪ هند جي
احمد ملبو هئي ته هئي شام ملبيو آءِ"

سچ پچ جيڪڏهن سچل جو ٻج اسلام جي گلشن جي سرزمين مان آيل هيو، ته انهي نشو نما هند جي گلزار ۾ پاتي هوئي. تهن ڪري نه رڳو اسلامي رهنمائن سان سندس روح رهاڻ رهي آهي ۽ انهن جي فيض جي خوشبوءِ سان سندس وجود واسيل رهيو آهي، پر هندي رهبرن جي راحت، جا هن جي روح کي رسي آهي، ان جي شاهدي ٻيو سندس قرب ڀريو ڪلام قدم قدم تي ڏئي رهيو آهي.

مور مکٽ موهن مرلي جي مالڪ جي پريم ۾ ته ڏسو ته هو ڇا ٿو چوي ۽ ڪيئن ٿو مشڪ ملي، ڪان ڪيئي کي رمزن سان ريجهائي.

"مرلي مست آواز موهن جي
روحڙو مون ريجهايو
عطر عنبير ڪيئي ڪاتر
مون تان مشڪ ملايو" (سرمست)

غيبي آواز جي ذريعي، ٻنري برج جي ٻنسي جا سهڻا ۽ سندر سر سڻي، سچل سائين ايترو ته مگن ۽ مست ٿي ويو ته ڏسجي، جو ظاهر نه، ته ٻه باطن خيال جي محويت سان بندرا بن جي بن ۾ پاڻ کي ٻي راڳي بڻائي برج جي ڪئي ٻي پيتڪيو آهي.

"ٻنسي برج ٻجا ڪي گيا
مهن بروگن بن وچ ٿيا" (سرمست)

هن مان صاف معلوم ٿو ٿئي ته سهڻي شام سندر سان ٻه هن عاشق صادق روحاني رهاڻيون ڪيون آهن. انهي دلبر جي درشن سان پاڻ

پرشن ڪيو اٿس. هن محب جي مڙني ۽ منتار مرليءَ جا مزا ماڻيا اٿس. ڪان ڪنتي جي قرب ڪيس سچ پچ ڪهن وقت ٻيراڳي بڻايو آهي، جو بار بار بندرابن کي ياد ڪندي ٿو ڪهي.

"بندرابن ۾ بينڪ ميري
رمز سچل دي الف ازڙي
گنگا جمنا وچ شنان
نانڪ لڇمڻ ميرا نام" (سرمست)

سچ پچ متيون ڪلام "هر رنگ دي وچ وسندا هڪنون لامڪان ڏسندا" وارو متو تو ياد ڏياري. ڪڏهن بندرابن جو سيرُ اٿس، ته ڪڏهن گنگا ۾ ڪمر آهي، ته ڪڏهن وري جمنا جو جل ٿو پيئي. مطلب ته شڪ گمان جا پرزا شاه دارزي پاڙئون پٽي پرزا پرزا ڪري ڇڏيا هوا. جي قرآن شريف جي ڪيس عزت هوئي ته پاڪ پوٿيءَ سان به ڪو پريم گهٽ ڪونه هيس. جي هڪ طرف مٿي مختيار احمد عربي جي اندر ۾ اور هيس، ته ٻي طرف ڪان ڪرشن جي وائي وري وات هيس.

ڪهن نون لامڪان (ست ١٠)

جي:- سچو سدا هڪڙو، ناهي شڪ گمان
ڪاٿي پڙهي پوٿيون، ڪاٿي پڙهي قرآن
ڪڏهن ڪرشن ڪان- ڪڏهن احمد عرب ۾
(سرمست)

جيڪو به يڪائي فقير هوندو سو هندي فقيرن جي ٻيکن مان ٿورو گهڻو ضرور واقف هوندو ۽ ساڌن ضرور روح رهاڻ ڪئي هوندائين. شاه صاحب به انهيءَ رهاڻ کان ڪين رهيو آهي. ڪڏهن جوڳين کي جيءَ ۾ جايون ٿي ڏنيون اٿس، ته ڪڏهن آڏوتن جي ارمان ۾ رهيو آهي، ته ڪڏهن وري ڪاپڙين جا قرب ٿي ظاهر ڪيا اٿس. مگر سچل سرمست ڏن رين اهڙن سمورن ساميڙن جي صحبت ۾ ڪو اهڙو ته سر رهيو آهي، جو جوڳ جي سر جي بيت بيت ۾ انهن هندي فقيرن جي هر هڪ ٻيک جي بنياد مان واقف ڪندو ويو آهي. سندس ڪلام مان صاف معلوم ٿو ٿئي ته هن کي انهن گوڏڙين جي گيان جي پوري پر پروڙ هوئي. نه رڳو ايترو پر هنن سان روح رچينديون رهاڻيون ڪي رچ ٿي ڪيون اٿس.

ايڪائي فقير (ست ۴)

چيو:- "ڏوڙي منجهه ڏيان، آهي آڏوڻن جو
گهرڻي گرگهر گودڙيا، ڪن گروڙي گهان
اصل ڪان اشنان- گنگا جمنا تن جو" (سرمست)

لاهوت جي لعلن بہ ڪو اهڙو تہ لطف ڏنو اٿس، جو جوڳين جو جارئي فقير صاحب ۾ نظر نٿو اچي. انهيءَ سان گڏ پهنجي هيٺين بيت ۾ ٻنهي طرفن جي گيان ڏيان جي طريقن جا ڏس بہ ڏاهو ڏسيندو ويو آهي.

چيو- "جوڳي آهن جال، پر لاهوتي لنگهي ويا
هي مٺ مٺ ڪن مٽين سين، هو ڪڙا مٿي خيال
سي لانگوٽيا لعل- پيهي پاڳهه اڙن موڻ"
(سرمست)

هي تہ ٿي انهن آڏوڻن ۽ ڪاپڙين جي پنڌ جي پروڙ، جا هرڪ بيکہ جي پهنجي پهنجي آهي، پر انهن جي ملڻ لاءِ تہ ڏسو تہ ڪيڙو نہ هي محبتي مٿير منتظر رهيو آهي.

"جوڳي جال ڏنام، پر ڪو ڪوليي ڪاپڙي
هي ويهي وسٽن ۾ ويا، هو نہ لوڪ لڙيام
تني ڪاڻ ٿيام- هيءَ هي هڙا حالڙا" (سرمست)

ساڌن سڪ صحبت ۽ وره ونڊڻ بعد انهن واٽهڙن جي وري وڇوڙي ۽ ويراڳ ۾ ڪهڙا نہ ورلاپ هن ويرجي واتان پيا نڪتا آهن. اهي سڀ پڇ سنڌس سچي سڪ جي پوري پوري ثابتي ڏئي رهيا آهن.

چيو:- "ڪوڙين قرباني، آءٌ تان ڪاپڙين تان
ڏئي ويا جي ڏيل کي، هيءَ هيءَ حيراني
ماريون مهماني- آءٌ سر ڪندس صدقي" (سرمست)

انهن کي اتي ڇڏي ڪڏهن ڪڏهن تہ وري هي نانڪي اوتار، نانڪي صورت ۾ سمائي پاڻ کي نانڪ ثابت ڪري ويو آهي. هن سمي بہ درازن جي گاديسرن جي ظاهري توڙي باطني رهت مان اينءَ پيو معلوم ٿئي تہ اهو نانڪي نظارو، سچل سرمست سندن سيني ۾ منڍ کان مڙهي ويو آهي. پهنجي چيلي يوسف فقير کي امرتسر وڃي، گرو صاحبن جي گردواري مان فيض وٺڻ لاءِ پاڻ سهڻي سچل ئي ارشاد ڪيو آهي. هي هڪ محقق خبر آهي، تہ يوسف فقير ڪهن سمي امرتسر ويو آهي، جتي نانڪي نالو پاڻ تي نروار

ڪري، اتان جي سڪن جي آزمايش ۽ ارشاد تي تيل جي ٽهڪندڙ ڪڙهائي ۾ ٽپو ڏئي، اچي درازن مان نڪتو آهي. انهيءَ عجيب ڪرشمي بعد ساري سنڌ يوسف فقير کي نانڪ يوسف جي نالي سان سڏيندي رهي ٿي. چون ٿا ته ان وقت فقير نانڪ يوسف انهيءَ تتل تيل جي ڪڙهائي جي تري ۾ هڪ ڪول چرندي پرندي ڏٺي ۽ جهن تي خيال خبر ڪيس ته اي يوسف ڇا لڳي هي تتل تيل ۽ ڇا لڳي هي ڪول. هي سڀ ستگر جي نيهه وارو نظارو تهنجي نظر اڳيان موجود اٿي. اٿي منصوري موج ۽ لاهوتي لهر اٿڙو ته اوڏو ڏنس، جو مستي ۽ موج وچان هيٺيون ڪلام چيئي، الاهي توهار ڪري، انهي ڪڙهائي ۾ ڪاند ڪڏي پيو.

ڪلام

ڏو پڙي ۾ ڏيو - عشق جي آڙاه ۾ ڏنو تاه نهنگڙ ٽپو
(وغيره)

مٿين مثالن مان معلوم ٿو ٿئي ته سچل سرمست نانڪي مٿي خانو جو مٿخوار ضرور هيو. انهيءَ ڪانسواءِ سنڌ ۾ زندگي جي رهڻي ڪهڻي گهڻو ڪري گرو صاحب جن سان ملي جهلي اچي

ٿي. سنڌ ۾ ڪنهيرتائي، نهنائي گويا گرو صاحب جن جو گيان پيو نظر اچي. ديوان آشڪار ۽ سنڌ ۾ سنڌي ڪلامن مان جيڪي مٿا معلوم ڪجن ٿا، تن مان گهڻا گرو صاحب جن جي مٿن سان پيا ملن. جي گرو صاحب جن غريبي کي اتم ڪري اچاريو آهي ته سرمست سچل به ڪو ان کي تيڪي ڏيڻ ۾ دير ڪا نه ڪئي آهي. پر وڏيڪ مزو ته اهو آهي، جو گهڻو ڪري ساڳين سليس لفظن ۽ ساڳي پيرائي ۾.

ڇي:- غريبي بيڪسي شد مايهء ما
ڪه بالاتر بود اين پايهء ما (سرمست)

مطلب - غريبي ۽ بي ڪسي اسان جو مول آهي ڇاڪاڻ ته انهيءَ جو پايو تمام مٿي آهي.

هيڪڙائي حق ٻولڻ فقيريءَ جو پهريون اصول آهي. ٻئي گرو صاحب ۽ سرمست سچل جهن پيرائي ۾ اهي ايڪتائي وارا ٻول ٻوليا آهن، سي اينءَ پيا ڀائنجن ته گويا هڪڙي زبان جا واڪ آهن ۽ ساڳي خيال جا خابرو آهن. ذات پات جي ڀيد

[illegible]

کي ڀيٽڻ ۽ هندو مسلمان کي گڏڻ لاءِ نانڪ نرنڪاري جي ڪوشش جيڪا هن سنڌ ۾ وقت ۾ يا سنڌ پوين جي وقت ۾ ثابت نه ٿئي، ته اين چئجو ته خدا جي طرفان اهڙي موڪليل هستي جا خيال ڪوڙ هوا. هرگز نه. اهڙي گردي، اهڙي هادي جا خيال خارج ٿي نٿا سگهن. اهي خيال هن هند جي پوتر گونجدار هوا ۾ موجود رهيا آهن، جي پنهنجي پوري وقت تي نشو نما وٺي، هن سمي سچي سرمست حقيقي رهبر ۽ عشق جي اوتار منجهان ظاهر ٿيندا رهن ٿا ۽ ايڪتائي ۽ پريم جي پوڄارين کي حق جي طرف ڪوٺي رهيا آهن.

”جان جان تون گمراهه نه ٿيندين، تان تان راهه نه لهندين ڪاڻ حرام ۽ ڀيءِ پليدي، پاڪيءَ سان نه وهندين سچا سچ پلءِ نه پوندو، جان جان مان ۾ رهندين“

هن وقت سوڊو ڊرازن جي گاڏيسرن جو نياز ۽ نوڙت، هندو مومن سان هڪ ٿي هلڻ وارو طريقو، محبت جا اڻ ميا ماڻ ۽ خاص طرح ڏوبار جون صبح ۽ شام واريون چوڪيون

ٻن ٽمن ۾ (سٽ-١٢)

۽ چؤياريون، جي ڪٺي جا ڇپيون ۽ خيال مان ڪڍيون، ته اين پيو پائنبو ته جائي پائي هي ٻه هڪ نانڪي دربار آهي. پهرين جي پاڙين سان جيڪو فقير صاحب کي پريم هيو ۽ انهنجي برڪت ۾ جيڪو سنڌ ۾ سچو هيو، ان جي ثابتي لاءِ سارنگ، جي سر ۾ آيل سنڌ ۾ هي هڪئي بيت ڪافي وافي آهي.

”ٻرٻمان ڪٺي جو پڙهي، گرمک جي ٻاٽي
وسائي وس ڪري، ٻلر جو پاٽي
بوندون وسن ٻره جون، ڇم ڇم دان چاٽي
سچل ٿيو ساٽي ـ صاحب سارنگ آٽي“(سرمست)

مطلب ته سچي جو اصول بيشڪ سچو آهي. هن جي نظر ۾ هندو مومن هڪ هيو. هو سيني کي پنهنجي سر جو ساءُ سمجهندو هو. سيني کيس پنهنجو پيار ۽ محب ڪري ڄاتو ٿي. هنڪي هندو مسلمان ٻنهي جي مها ٿمائن ۽ فائقن مان فيض ۽ گيان مليو ٿي. اهوئي سبب آهي جو سنڌ ۾ فيض ۽ گيان ٻئي ساڳي طرح هندو ۽ مسلمان لاءِ جاري ۽ منزل مقصود تي پهچائيندڙ

Grammarian (سٽ ١)

آهي. مسلمان رهبرن وارو فيض مسلمانن کي بخشيندو رهي ٿو. هندو رهبرن وارو گيان هندن ۾ ونڊيندو رهي ٿو، باقي پنهنجي مستي وارو راز سو پنهنجي مستن جي ٽولي لاءِ رزرو رکيل اٿس. ڇاڪاڻ ته اها ڇاش جڏهن کو ڇريو ٿئي تڏهن چکي.

"ڇري ڇري ڪين ڇڏيو، ڇريو آهي لوڪ
جو ڇريءَ لڌو ٽوڪ، سو سچل آهي نه سڀ ڪين"

سرمست جي سرمستي

اينءَ ته سچل سرمست جي ڪلام جي کٽي پاڳي مان سندس موج ۽ مستي جي خوشبوءِ پئي اچي، پر سچي پچي سرمستي جيڪڏهن هن مولا جي مست جي ڏسڻي اٿو ته ديوان آشڪار جي ''نون'' واري رديف کي نظر مان ڪڍو، جهن جي مطلع مان اوهان کي هيٺيان مستي جا نيشان ضرور نظر ايندا. هڪڙو ته نه لهه پورو رديف نه قافيه. پر جيڪو رديف يا قافيه آهي به ڪٽي، ته اهو ڪل جهڙو آهي. ٻيو ته ڇا جي تقطيع ڇا جو وزن، ڇا جو واحد ڇا جو جمع. گويا ان وقت ته سرمست سچڻ مستيءَ وچان ڪيو آهي جهنگ منهٌ. نه ڏٺي اٿس ڪنڌي نه ڪرڙي، نه لٿي نه لاٿي. هڙ مان ئي بست ويو آهي.

مستي به اها مستي، جو طبعي عادت کي به ذرو ظاهر ٿيڻ نه ڏنو اٿس. آهي شعر پارسي ۾،

پر نه ڏٺي اٿس پارسي نه سنڌي، نه هندي نه سرائڪي. الغرض ته انهن ڪلامن ۾ مستي جا ڪي اڻ ميا ماڻ ميا اٿس. چون ٿا ته اهڙن وقتن تي ڪلام چوندي فقير صاحب جي سر ۽ سرير جا وار بر ڪانڊارجي اڀا ٿي ويندا هوا. مير صاحبن کان روايت آهي ته جڏهن فقير صاحب مستي ۾ ايندو هيو، تڏهن اهي ڪلام سر ۽ تار سان پيو ٻڌي خود ئي ۾ آلاپيندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن جذبي ۽ جوش وچان رقص به ڪندو هيو. رقص جي ثابتي ته سندس ديوان مان ئي ملي ٿي سگهي.

"همي رقصم همي رقصم همي رقصم برسوائي
همه مردم هميگويند بود اين شخص سودائي"
(سرمست)

رسوائي جي حالت ۾ اچو هين پيو نچان، هين پيو نچان، هين پيو نچان. گرچ مونکي ساري خلق ٿي چوي ته هي شخص سودائي آهي.

اهي سمورا ڪلام مير علي مراد خان ٽالپر جا مقرر ڪيل ڪاتب ويندا هوا لکندا. جڏهن فقير صاحب

هوش ۾ ايندو هيو، تڏهن اهي منشي، جيڪڏهن ڪي ڪي رهجي ويل لفظڪٽي ڪاءُنس پڇندا هوا ته فقير صاحب ڪلام جي ڇوڙ جو صفا اڪاري ٿي ويندو هو. انهيءَ ڪري ڪيترين زير بالائين فقير صاحب جي فارسي توڙي سنڌي شعر ۾ رهجي ويون ٿيون ڏسجن. جيڪي منشي ممدوح مير صاحب خاص انهيءَ ڊيوٽي تي فقير صاحب جي خدمت ۾ ڇڏيا هوا، تن جا اهڙا نوٽ مرحوم مير محمد مراد خان ٽالپر مير علي مراد خان والي رياست جي پوٽي جي ڪاغذن ۾ موجود آهن. جي جڏهن اسان رياست خيرپور جي شاهزادن جا اتاليق (Tutor) مقرر ٿي ڪوٽ ڏيجي وڃي رهيا هوا سون، تڏهن اسان جي نظر مان نڪتا هوا. اهڙا موج مستي وارا ڪي عجائب غرائب شعر هن هيٺ پڙهندڙن جي پڙهڻ لاءِ درج ڪجن ٿا ۽ جي سچ پچ ڪلائيندڙ، حيرت ۾ وجهندڙ پڻ دلچسپي جهڙا آهن.

اشعار

بوده خود هير او عشق بخود داشته
رانجهو شده آمده در جهنگ سياليان
باشد محمود او باز اياز او شود
ايک بيان مي کند عشق ديا گاليان (ڳالهيون)
گاه گدائي شود گاه شود بادشاه
چند شمارير ماتهن ديان سوين چاليان
گاه بهانگ و صلوات گاه بود واعظي
گاه به طنبور خوش تار زند سارنگيان
گاه به مسجد حرام دور شود از حرام
گاه به ٽيا ٽيا گهه به ڏڪڙ ڍولکيان
گاه شود شيعه صاف گاه بود او سني
گاه بنو شد شراب گهه شود از ڀنگيان
قاضي و مفتي کجا هر طرف خود خدا
کار همه او کند تهمت بر مليان
آپ سوري سريان خود بر شمارد سبح
خود کند بخواند قران آپ پڙهي پوٿيان (وغيره)

اشعار (هن ڪلام جي چونڊ وارو لفظ)

بي سمجهه خلق شايد ائين ٿي سمجهندي ته هي طريقو ۽ هي ڪلام، خدا جي خلق کي گمراهه ڪندڙ آهن. مگر انهن ماڻهن کي سچل سرمست جرئت سان يقين ٿو ڏئي، ته فقيرن ۽ رندن جون راهون گرچ ٻاهر لاءِ جهنگ مان ڏکيون آهن، مگر حقيقت ۾ جهان جي رهنمائي هو پوري طرح ڪري رهيا آهن.

جي:- "بشاهي ميزنم نعره گدائي
گدائي نيست ليکن خود خدائي
بگمراهي نيفتاديم هرگز
جهان را ميکنيم اين رهنمائي" (سرمست)

شاهي سان مان گدائي نعرو ٿيو هڻان
حقيقت ۾ گدائي ناهي مگر خود خدائي آهي
اسان گمراهي ۾ ڪرڻ ڪين آهيون
بلڪ اسان جهان جي رهنمائي ٿا ڪريون.

سرمست جي سنڌي ۽ صرف نحو

عقل هن ڳالهه جو قائل آهي ته ٻولين جي ساڃهه کان اڳ، انسانن ۾ به هڪ ٻي کي سمجهائڻ جو قديم طريقو اهوئي هوندو، جهڙو اسين هنن حيوانن ۾ پيا ڏسون.

هڪ ننڍي ٻار جي واتان بي معنيٰ عجيب غريب آواز نڪرڻ ۽ سندس ماتا جو اُهي سمجهي تعميل ڪرڻ، پڻ اسان جي اڳيان ابتدائي ٻولي جي بناوت جو هڪ عجيب مثال دليل سان پيش آهي.

اهي اشارا ۽ اوچتا آواز ڪثرت سان ڪم اچڻ بعد، معنيٰ جي محاوري ۾ داخل ٿيڻ لڳا. مگر جدا جدا ملڪن جون ٻوليون ثابت ٿيون ڪرين ته جدا جدا جوين، جاين ۽ ديسن جي انسانن جا اهي اوچتا آواز، جدا جدا لفظن جا روپ ڌاري، مختلف معنائن ۾ مروج ٿيندا

ويا آهن. انهيءَ مان صاف ظاهر آهي ته ڪا به اهڙي ٻولي نه آهي جنهن کي اڄ ڇٽي سگهجي. انهيءَ کانسواءِ جيئن جيئن وقت ويو آهي گذرندو، تيئن تيئن ٻولين جا تلفظ، معنائون ۽ محاورا وغيره انيڪ اسبابن سبب ويا آهن تبديل ٿيندا. هڪ ٻي ۾ گهرا گهرندا. انهيءَ جو خاص سبب اهو آهي، جو زماني جي رفتار سان گڏ زماني جي گفتار به، پنهنجا روپ ۽ رنگ ڦيرائيندي رهي ٿي.

اسان جي سنڌي ٻولي به متين قدرت جي قانون کان ٻاهر ڪين آهي. يعني جڏهن ڏيئي مان ڏيئي ٻرڻ واري نموني سان دنيا جون ابتدائي يا هلندڙ ٻوليون هڪ ٻي مان نڪتيون آهن ۽ پيون نڪرن، تڏهن اسان جي سنڌي ٻولي به ڪا مٿان ڪانه لٿي آهي. مٿاڇري معلومات مان معلوم ٿو ٿئي ته اسان جي سنڌي ٻولي گهڻو ڪري سنسڪرت، پراڪرت، عربي ۽ فارسي گلن جو هڪ گلدستو آهي. جهوني سنڌي ۾ عربي ۽ فارسي کان سنسڪرت ۽ پراڪرت جا پرڪار جهجها پيا معلوم ٿين. انهيءَ جي ثابتي

۽ هڪ ٻي ۾ (سٽ ٦)

لاءِ اسان وٽ هڪ متبرڪ ۽ معتبر ڪتاب ”شاهه جو رسالو“ موجود آهي. اهوئي سبب آهي جو شاهه جي رسالي جي سنڌي البت هلندڙ وقت جي واقفيت کان وئي آهي ڪوهين ڏور پوندي. جهنڪري پڙهندڙ کي مطلب معلوم ڪرڻ البت اوکو پيو نظر اچي. اهڙي حالت ۾ سنڌس شوق جو شعاع اجهاميو وڃي.

قدرت کي جا چيز روشن رکڻي آهي، ان جا اسباب هوءَ معدوم ڪين ٿي ڪري. تهنڪري اهو معرفت جو راز اوترو ئي زماني جي مٽ سٽ سبب ان کان به سير سرس، قدرت وري نئين نموني ۾ سچل سرمست جي واتان ظاهر ڪرايو. شاهه صاحب اڃا الهيءَ رازتي البت ڍڪ رکيا آهن، مگر هن رندن جي رهبر سرمست ته تاني مَنجهه جدا ڪري ڏيکاريا آهن. ٻوليءَ جي سلاست سبب هلندڙ زماني جي رفتار به سرمست جي انهيءَ گفتار مان نهايت سهنجائي سان پئي سمجهه ۾ اچي. برهم وديا جي ڄاڻڻ وارن کي، يا شعر جي شعور وارن کي، يا قدرت جي ثنا خوانن کي، هن وقت ۾ جيترو سچل سرمست

جو ڪلام مزو ڏيندو يا ڪين سنڌس مضمون ۾ ميناج نظر ايندو، اوترو گذريل زماني جي فقيرن ۽ شاعرن جي ڪلامن مان ڪين ايندن. انهيءَ جو اهو سبب آهي جو هڪ ته سرمست جي سنڌي هلندڙ وقت جي رواجي سنڌي آهي. ٻيو ته سنڌس ڪلام سڀني جو سمجهه ۽ دليلن جو دريا آهي، جنهن کي اڄ ڪو دليل ۽ سبب جو زمانو قبول ڪرڻ لاءِ تيار آهي.

سچل سرمست جي سنڌي ۾ جيڪڏهن عربي ۽ فارسي لفظ ڪثرت سان آهن به ڪٿي، ته به اُهي آهن جيڪي عام طرح استعمال ۾ پيا اچن ۽ جنهن جي معنيٰ جي سمجهڻ ۾ ڪا به اٽڪ ڪانه ٿي ٿئي. سرمست جي ڪلام جي سنڌي رڳو سرحرفي سبب سهڻي نه آهي پر اصطلاحي ۽ روزمره واري رواجي سنڌي آهي، تهن ڪري مضمون جي سمجهڻ ۾ سچ پچ مزو پيو اچي. ائين نه آهي ته شاهه ڀٽائي جي زماني ۾ سنڌي ٻولي پراڪرت ٻوليءَ سان ٻڌ هئي، تهن ڪري شاهه صاحب ئي سنسڪرت ۽ پراڪرت جو پارکو هيو. شاهه صاحب کي ضرور انهيءَ مروج ديسي ٻوليءَ ۾ ڪلام چوڻو

هو. مگر مزو ته هي آهي جو سچل سرمست جي
وقت ۾ انهن ٻولين جو ڏؤر به ڏور ٿيندو ٿي
ويو، تڏهن به هن عاشق جيڪي سنسڪرت لفظ
پنهنجن بيتن ۾ ڪم آندا آهن، سي اهڙا عالمانه
لفظ آهن، جو مان نٿو ڀانيان ته ڪو اڳين شاعرن
مان ڪنهن به اسلامي شاعر، ايترا ۽ اهڙا ننج
سنسڪرت لفظ پنهنجن ڪلامن ۾ ڪما يا آهن.

سچل سرمست جي سنڌي صرف نحو بنسبت
اسان هت بحث ڪرڻ نٿا گهرون ڇا ڪاڻ ته
جيڪو صرف نحو اسان کي اهڙن ٻي خود شاعرن
جي شعر ۾ نظر اچي ٿو، سو سندن ظاهري علمي
لياقت جو نتيجو ڪين آهي؛ نه ڪي انهن ڪو
ڪي پاڻ سان اهي پورا ايون چاڙهي واڙهي پي
ڪيون آهن. مان نٿو ڀانيان ته ڪين خود ڪا
اها ٻيٽ هوندي ته هن نه هن قسم جو صرف نحو
اسان جي هن ڪلام ۾ موجود آهي، جو اسان
جي واڻان وهيو آهي. تهن ڪري اهڙن قدرتي
شاعرن جي ڪلام مان صرف نحو چونڊي پبلڪ
جي اڳيان پيش ڪرڻ، رڳو مصنف کي پنهنجي
معلومات ۽ علمي لياقت ڏيکارڻي آهي. انهيءَ

ڪانسواءِ ٻولي گرامر ڏانءَ ڪانه ورتل آهي پر
گرامر ٻوليءَ تان ورتل آهي. تهن ڪري گرامر
عام خاص ڪنهن پڪي انسان جي ڪلام ۾
موجود آهي. تهن ڪري، رڳو پنهنجي لياقت ڏيکارڻ
واسطي اهڙي تحرير لاءِ اسان جي منقار قلم
معذور آهي.

ديدار سرمست

سرمست سائين جي سيرت جو تہ سندس ڪلام ئي شاهد آهي. باقي رهي سندس صورت، ان لاءِ ڪيترا اهڙا ماڻهو ملي سگهن ٿا، جن جا بيان هن بره جي باز بنسبت رڳو هڪڙي پيڙهي وچان گذرڻ سبب، بلڪل صحيح سالم ۽ سچا آهن. مرحوم سخي سلطان قبول محمد صاحب گادي نشين درازشريف جو چوڻ هيو تہ سچل سائين جا هٿ ۽ پير اهڙا هوا جهڙا اسان جا. سخي صاحب جا هٿ ۽ پير تمام ننڍڙا ۽ نفيس ۽ نرم هوا. سرمست سائين جي ڏاڙهي سونهاري سفيد ۽ پريل پراڻ سان هوئي. ڏاڙهي مبارڪ جا وار نهايت نرم ۽ لهري دار هوا. مٿي مبارڪ جا وار البت وڏيرا هوا، جنجو هو مٿي جي وچ تي چوٽو ٻڌي ڇڏيندو هو. پهنجي سير گهوڙو ڪري فقير صاحب پاڻ وٺندو هو. سندس گهرو خانگي نوڪر بصر شيدي نالي، جو درازن ۾ اٽڪل ١٠٠ ورهه

جو ٿي مٿو آهي، ان مان سچل سرمست ۽ سندس سڳڙي طالب (چيلي) نانڪ يوسف جي شبيھ مبارڪ ۽ رهڻي ڪهڻي اسان کي ڏيئين ريت معلوم ٿي آهي.

چي :- سچل سائين شام رنگ هيو. پير ۽ هٿ بلڪل نازڪ ۽ ننڍڙا هيس. قد جو درميانو مگر موڪرو مڙس هو. اکيون مرڪ يعني مرڻ جهڙيون هيس (اها ڏاٻتي تہ اڄ ڏائين ٻہ سندس خاندان جي ننڍي وڏي جي اکر ڏئي رهي آهي) تصوير مبارڪ هميشہ اداس ۽ نماڻي، جڻڪ هميشہ ڪنهن ڳالهہ جي ڳولا ۾ محو آهي. گهوڙو ڪري ڏٽ تي گذاريندو هيو. دال ۽ ڏڏ سان گهڻي پلي هيس. پهنجي هٿ سان يا حڪم سان ڪڏهن بہ ڪو جانور يا پکي نہ ڪٺائين، نہ کارايائين.

جيڪڏهن تيار تيل تيوڻ ڪٺي اڳيانس آڻبو هيو تہ ڪڏهن ڪڏهن ڪرہ ٻوڙيندو هيو. مٿي تي گهوڙو ڪري سبز رنگ جي فقيراڻي ڏاڄ جا ڪلاه وانگر اُپي ٽيندي آهي، رکندو هيو. جڏهن گادي ڏڪي جي حڪم سان ٻاهر ميرن يا پيرن ڏانہ برادري ٻڙي جو پير ڏيڻ ويندو هو

تڏهن انهيءَ تاج جي چوڌاري موڳي رنگ واري
خلافت جي دستار جا پنهنجي مرشد کان مايل
هيس، ٻڌي ويندو هو. فقير صاحب جي
پوشاڪ بلڪل سادي ٿا چون. هيٺ تي سفيد
نيري سٿڻ هوندي هيس. ڪڏهن موڳي ڪڏهن
سفيد ڍڳهو چولو بت تي هوندو هيو. سياري جو
مٿان ٽر جو ڪارو ڪوسو (ڏوڙو) اوڙيندو هو.
جتي اڳين وقت جي سنڌي نمونو ڇهب دار
اُچي کڙي سان پائيندو هو. سمهندو سدائي
ڪاٺ جي صندل تي هيو. سندس وڃاڻ جو
پيارو ساز ڏڪ سرندو هيو جو هميشه ساڻ هوندو
هيس. ڪن سان گڏ گهڻو ڪين کائيندو هو.
ڪشتي (ڪشڪول) ۾ کاڻ پيئڻ گهڻو پسند
ڪندو هيو. بلڪ پنهنجي جاگير جي پيٽي ٻر ٽوين
۽ پڙڪين جي بدران ڪشتين ۽ ڪشڪولن سان
ڪندو هيو. انهيءَ تي هيڪر سندس طالب
مير علي مراد والي رياست کيس روبرو عرض
ڪيو ته "قبله" انگريز سرڪار هو ملڪ لاڙ ڪاٺي
کان جاگير سان ڏنگي آهي. تهن ڪري اتان
جا ڪامورا ڪڙاهي ڪشتين ۽ ڪشڪولن جي

ٻڌيءَ جو طريقو ڏسي ڇا چوندا. مير صاحب جو
ايترو چوڻ ۽ فقير صاحب جو جذبي ۾ اچڻ.

بيت

جي:- شوخي کا ڇهرا مت ڏکا خلق خدا ملڪ خدا
سودا خوشي تيري رضا خلق خدا ملڪ خدا

مرحوم مير محمد مراد خان ٽالپر (ڪوٽ ڏيجي)
کان روايت آهي ته فقير صاحب گهڻو ڪري
گنڀير ٽائي ۾ گذاريندو هو. ساري حياتي ۾ ٻه ٽي
دفع مس، ٽهڪ ڏئي کهن کلندو ڏٺو هوندس.
فقير سائين جي اکر سدا آلي هوندي هئي. گويا
سورن جو سمنڊ سدائي سيني سمايل هيس.
"بي درد نامرد" سندس مشهور مقولو هو.
پنهنجي فارسي ديوان ۾ به درد جهڙي نعمت،
درد جهڙي امانت، ٻي ڪانه اچاري اٿس.
سندس ننڊ جو وقت منجهند جو ڪهڙي ساعت
هيو ۽ باقي رات جو سو ٽيو پلو. فقير صاحب جي
ڪلام جي سٽ سٽ مان پڙهندڙن کي معلوم
ٿيندو ته فقير صاحب وٽ هندو مسلمانڪي هئي
ڪانه. ڀڳڻ اڳيان هٿي ساڳي صورت هوا.
مشهور ڳالهه آهي ته ڪ لڳا ڪن شخص اچي

فقير صاحب کي مبارڪ ڏني. فقير صاحب خير مبارڪ چئي، ڪائن پڇيو، ته "ابا" ڇا جي مبارڪ ٿا ڏيو ء. انهن مان ڪهن عرض ڪيو ته "سائين" کهڙن جي شهر ۾ اڄ هڪ واڻيو مسلمان ٿيو آهي. فقير صاحب مشڪي چيو ته ابا خوشي جي ڳالهه تڏهن ٿئي ها، جڏهن ڪو ملان مسلمان ٿئي ها. واڻيو ويچارو مسلمان ٿيو ته ڪهڙي وڏي ڳالهه ٿي.

فقير صاحب جي روزاني اٿ ويهه گهڻو ڪري پنهنجن فقيرن سان هوندي هوئي. ڏينهن جو گهڻو حصو آواز ڪلام جي پڙهڻ ۾ گذاريندو هيس. پنهنجي مرشد پير عبدالحق جي خدمت ۾ گهڻو ڪري پيره جو گهڙي ٻه گهڙيون وڃي گهاريندو هيو ۽ صحبت ڪندو هيو. جڏهن ستگر جي دربار ۾ ايندو هيو ته پريان هٿ ٻڌي اکيون هيٺ ڪيو بيٺو هوندو هيو. جڏهن پير صاحب حڪم ڪندو هيس ته ڪلم تي ادب سان ويهي رهندو هيو. دربار ۾ ويهڻ جو طريقو نماز وانگر گوڏا کوڙي ويهڻ جو هوندو هيس. ٻاقي پنهنجي آستان تي سو گهڻو ڪري گوڏا اڀا

ڪري مونن ۾ مونهن وجهيو ويٺو هوندو هو. فقير صاحب جي عادت هوندي هوئي، جو ائين ائين ڏينهن يعني هر جمع تي پنهنجن عزيزن قريبن جي درن تي وڃي، ڪائن خير عافيت پڇندو هو ۽ دعا ڪري ايندو هين. نذر نياز يعني ارداس وٺڻ کان وڏون ويندو هو. انهي ڳالهه تي نهايت ناراض ٿيندو هو. پاڻ مسافري تي ڪڏهن ڪين نڪرندو هيو ۽ جيستائين ڪو اچي دعوت نه ڏيندو هيس. تهن هوندي به ڏينهن جا ڏينهن رڳو "ها ها" پئي واتان نڪرندي هئي، باقي هلڻ جي هام ڪين واريندو هو. جڏهن ڪو ويهي ڪجهه وقت محبت جون مرليون وڄائي، تڏهن هي دادلو دولهه دعوت قبولي ٻاهر نڪري. هي جنسي ڪوڙ، بهتان بلڪ افترا آهي ته سچل سرمست جي محفل ۾ هرجا شراب جو جام جاري رهندو هو. انهي باري ۾ اسان سندس فارسي ديوان جي تصديق سان مٿي قطعي فيصلو ڄاڻائي آيا آهيون. شراب ته ڇڏيو پر فقير صاحب کي ڪهن به نشي جي عادت ڪانه هئي. بصر شيدي کان روايت

آهي ته نانڪ يوسف پوندو هو ته اسان مرشد هادي جي اڳيان ڪڏهن به حقو ڪونه ڇڪيو. سچل سائين جو سفر سنڌ کان ٻاهر گهٽو ڪري ثابت نٿو ٿئي. سچل سرمست جا گادي نشين شريعت جا پورا پورا پابند هوا. پر جهن صورت ۾ سچل سرمست کي گادي جي پابندي ڪانه هوئي يعني هو گادي ڌڻي نه هيو، انهيءَ صورت ۾ ڪيس شريعت بلڪ دين مذهب جي ڪنهن منزل تي پابندي ڪانه رهي آهي. سچل سرمست اگرچ هيو موراڳي صاحب جي وڏي فرزند صلاح الدين صاحب جو فرزند، پر پڳ آيل هوئي ننڍي پٽ پير عبدالحق صاحب تي، جا حقيقت اڳي آيل آهي. تهن ڪري سچل سائين پنهنجي چاچي پير عبدالحق صاحب کان فيضياب ٿي گادي جو خليفو ٿي رهيو آهي. انهيءَ ڪري ڪيس خليفو سچل ڪري ڪوٺيندا هوا. جيڪڏهن سچل سائين گادي ڌڻي ٿي پوي ها ته شايد:-

"در زير بار منت دستار کرده مارا"

(اسان کي پڳ، ٻئي محتاجي جي بار هيٺ آندو)

وارو قاعدو هن سان به ضرور لاڳو ٿئي ها. پوءِ سچ پچ سچل اهو آزاد سچل هوند ڪين سڏجي ها. پر حافظ شيرازي جي چواڻي:-

"در کوي نيک نامي مارا گذر نه دادند
گر تو نمي پسندي تغير کن قضا را"

نيڪ نامي واري گهٽيءَ مان اسان کي لنگهڻ ڪونه ڏناؤن. جيڪڏهن توکي اها ڳالهه نٿي وڻي ته منهنجي قضا کي ڦيراءِ.

انهيءَ جو فيصلو به سچل سرمت پنهنجي ڪلام ۾ اڳئي ڪري ويو آهي.

جي:- "ڪر نه عاشق سو ڪرين جهنم تهنجي تعريف تي
ڪڻ ملامت سر مٿي مرڊيه تو طعنا ڏئي"

مطلب ته سرمست جي رهڻي ڪهڻي زماني کان بلڪل الڳ ۽ نرالي هئي. گهڻي گوڙ سان ته پئي ڪانه هيس.

جي:- "جني ماڻهون مڙ - آءٌ تني ناهيان
جي سڏيايان - پڻيءَ شاهه حلاج جي"

سسي (سٽ ١٧ آخران)

پر پنهنجن فقيرن جي ڪچهري ۾ سو ويهندي ٻار ٻار پيو ٿيندو هيو. هيٺيان فقير سندس همصحبتي ۽ سندس دربار جا دُرِ لاثاني لعل هوا.

١. فقير نانڪ يوسف ڪوٽ اڳڙا (رياست خيرپور)
٢. فقير محمد يعقوب (جنهن تي فقير صاحب جو ڪجهه وقت نظر رهيو آهي)
٣. فقير قادر بخش (بيدل) (روهڙي)
٤. فقير مير علي مراد ٽالپر (والي رياست خيرپور)
٥. فقير محمد صالح (لاڙڪاڻو)
٦. فقير غلام حيدر شر (رياست خيرپور)
٧. فقير شادي خان { جو هيلڻ شادي شهيد جي نالي سان رياست ۾ مشهور آهي
٨. فقير چنيهه (کهڙا) وغيره

"انهن فقيرن جون درگاهون متين ڏيکاريل جاين تي اڃا تائين جاري آهن. انهن جو فيض گويا سچل سرمست جو فيض آهي. گويا سرمست سان هڪ فيض جو درياهه هيو، جنهن مان اهي واهڙ ۽ واهه وڏجي نڪتا آهن. انهن درگاهن جي مريدن جو سچل سرمست پير مغان آهي. کهڙن جي مشهور مخدوم مرحوم الله بخش صاحب

جي همشيره صاحبه کان روايت آهي ته جڏهن چنيهه فقير وارا اچڻ درازن جي محبت ۾ مست ٿيندا ويا، تڏهن کهڙن جي مخدومن کي (جي شريعت جا صاحب هوا) البت انهيءَ ڳالهه تي مٺيان لڳي ۽ ڪن جي عليا سچل فقير کي تعذير ۽ تنبيهه ڏيڻ لاءِ. درازن ۾ ايندي ئي فقير صاحب کي حڪم ڏنائون ته يڪدم پنهنجا اهي ڳائڻ وڄائڻ وارا ساز سرود ڪڍ ڪٽي پورا ئي ڇڏ. فقير صاحب يڪدم حڪم جي تعميل ڪئي. انڪاري حالت نه ڏسي وجهه وٺڻ لاءِ وري حڪم ڪيائون ته مسجد جي منبر تي چڙهي بانگ ڏيو، جو نماز جو وقت آهي. فقير صاحب يڪدم حڪم جي تعميل لاءِ منبر تي چڙهي، بانگ ڏيڻ شروع ڪئي. فقير صاحب جي واتان "الله اڪبر" جو آواز نڪرڻ ۽ ڪڏ مان سازن ۽ سرودن جو سرائڻ. فقير صاحب رڙ ڪري چيو ته مخدوم صاحب انهن ڪمبخت سازن کي ته بس ڪرايو، جو منهنجي بانگ ٿا خراب ڪرن. فقير صاحب منبر تي ئي رهيو ته مخدومن ويچارن هيءَ حالت ڏسي اتان ئي پيرن تي ڏني.

مهنجو مطلب اهڙن اشارن ڏيڻ جو اهو نه آهي ته ڪو سچل سرمست جهڙي مرد جي حياتي تي رڳو اهي ڪرشما روشني وجهن ٿا. مگر انهن جي ڏيکارڻ جو مطلب رڳو اهو آهي، ته هن عاشق وقت ناوقت ڪيئن اهڙن اڻ ڏٺن ڪان پي پهنجي جان آجي ڪرائي آهي، جن هن محبتي مثير مرد جي طرز معاشرت طرف ڪربه ڏيان نه ٿي ڏريو. پر جڏهن انهيءَ نموني سان پي ڪا ڪپات جي لڳن، تڏهن پي هوش جاءِ آين. فقير صاحب ڪان جڏهن بر ڪو سندس عمر بابت پڇا ڪندو هيو، تڏهن پاڻ چوندو هيو ته اسان جي عمر ١٠٥ ورهه آهي پر ١٥ سال اڳوات سرڪار جي سلامتي ويندا سون. ٿيو به ائين. چاڪاڻ ته سندس وصال ٩٠ سال ۾ ٿيو. سندس فوتي جو سال ١٨٢٩ع آهي. پهنجن ڪلامن ۾ وقت بوقت پهنجي عمر بر ڏيکاريندو ويو آهي. جيئن ته ديوان آشڪار ۾ ٿو چوي:-

گذشته عمر ما هفتاد و يک سال
ولي از غمزهٔ عشقش نوجوانم (سرمست)

مهنجي عمر ٧١ سال گذري چڪي آهي تڏهن به محبوب جي عشق جي غمزي سبب مان نوجوان آهيان.

*رمضان جي مهيني جي ١٠ تاريخ فقير صاحب اوچتو پهنجي ڪوٺڙي ڪان ٻاهر اچڻ وڃڻ بند ڪيو ۽ ظاهر ڪيائون ته اسان کي سرڪار جي جي سلامتي وڃڻ جي تياري ڪرڻي آهي. رڳو محمد يعقوب فقير ۽ فقير يوسف کي پهنجي خدمت جو حڪم ڏنائون. مگر فقيرن جون چوڪيون ڏمر ڏام سان جاءِ جي ٻاهران جاري رهيون. نانڪ يوسف ڪان روايت آهي ته انهيءَ وچ ۾ فقير صاحب جي ڪوٺڙي مان سرندي جو آواز به ٻڌندا هوا سون ۽ ڪڏهن ڪڏهن رقص يعني ناچ جو آواز به ايندو هيو. آخر ١٣ تاريخ رمضان جي شام جو يعني ١٤ جي تاريخ رات جو فقير صاحب هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪيو. لاڏاڻي ڪرڻ ڪان ڪلاڪ اڏ اڳ ۾ فقير صاحب محمد يعقوب فقير کي ياد ڪيو، پر محمد يعقوب ان وقت شهر ڏانهن ڪم سان ويو هيو. يوسف فقير جو در تي حاضر هيو تنهن عرض ڪيو ته قربان وچان يعقوب ته ڪونهي،

* رمضان جو اهو مهينو آهي جنهن ۾ مسلمان روزا رکندا آهن.

سندس ٻچڙو يوسف حاضر آهي. انهيءَ جو اهو مطلب نه هو ته ڪو يوسف فقير، يعقوب فقير جو سچ پچ پٽ هيو. مگر يوسف فقير مرشد اڳيان هڪ نياز جو طريقو اختيار ڪري، حضرت يعقوب پيغمبر ۽ *حضرت يوسف پٽس جو داناءي سان مثال پيش ڪيو. سچل فقير، يوسف جا اهي لفظ ٻڌي هيڪر ماٺ ۾ اچي ويو. ويرم نه گذري ته وري ساڳيو سڏ ڪياءِ. تهن تي يوسف فقير وري ساڳيا مٺيان لفظ ڪم آندا. ٽين دفع بعد سرمست سچڻ جي واتان اوچتا اهي لفظ نڪري ويا ته سچل ڪهڙوئي يعقوب ڪي ڏي، ۾ جي خدا به يعقوب کي ڏياري. "اي يوسف" يوسف ته اڳيئي آهين، اچ ته ڪنعاني ڪري ڇڏيان ءِ. يوسف ڊوڙي ڪوني ۾ وڃي هٿ ٻڌي بيٺو. جا مهرباني مٿس ٿيڻي هوئي سا ٿي

---

* حضرت يوسف پيغمبر، حضرت يعقوب پيغمبر جو فرزند هو جنهن کي بي بي زليخا مصر ۾ خريد ڪري ساڻس نڪاح ڪيو هيو. يوسف زليخا جو قصو مشهور آهي. سنڌي فارسي ۽ سرائڪي ٻولين ۾ لڪيل آهي. هي يوسف ڪنعاني نالي سان به ڪوٺبو ويندو آهي.

ڇڪي. گويا سچل سرمست پنهنجي امانت (خيالي طاقت) يوسف فقير کي سونپي ويو، جو پنهنجي سڪر سچل بعد درازن جي نگري ۾ هڪ نهايت نالي وارو فقير ٿي گذريو آهي.

سچل سرمست جي تصنيفات

ديوان آشڪار — هي فارسي شعر جو هڪ عجيب خزانو آهي.

رسالو سچل سرمست — هن ۾ سنڌي ۽ سرائڪي جون ڪافيون ۽ سي حرفيون آهن.

رسالو سچل سرمست (ٻاگو پيو) هن ۾ سنڌي بيت ۽ سي حرفيون آهن.

راز نامو — هيءُ فارسي شعر جي صورت ۾ آهي، جنهن ۾ معرفت جون عجيب ڀيروليون پيوند آهن.

رهبر نامو — هيءُ به فارسي شعر ۾ آهي. هن ۾ مريدن ۽ چيلن لاءِ تلقين يعني گيان ڏنل آهي.

قتل نامو ۽ گداز نامو — هنن ۾ عشق ۽ درد جا خاص احوال درج آهن.

تار نامو — هن ۾ لوهه جي تار جي اصليت کي فقير صاحب شعر ۾ ڪٺي ڪئي آهي، جا ٻاڻ ٻالهائيندي

(باب ٽيون)
راڳ

ٽي چڙي، ته مان ڪيئن زمين ۾ پوريل هيس، اتان ڪيئن ڪوٺي ويس، وري ڪيئن لوهه جي هٽ چڙهيس ۽ باهه ۾ سڙي ڪٽجي سٽجي ٽيليفون سهي، تار جي صورت ۾ آيس ۽ وري ڪيئن ساز تي چڙهي ”حق حق هو“ وارا ٻول پٽي ٻوليان. مطلب ته انهيءَ ڪتاب ۾ فقير صاحب هڪ عجيب نيرائي ۾ معرفت جي مام هڪ تار جي تعريف جي ذريع ٽنواري آهي.

انهيءَ ڪانسواءِ فارسي ۾ ڪيتيون رباعيون وغيره فقير صاحب جون جدا ڇپيل آهن. مير صاحبن وٽ، جيڪو سنڌي ۽ سرائڪي بيتن جو ذخيرو موجود آهي سو هزارن جي تعداد ۾ آهي. جن مان ڪيترا بيت اسان صاف ڪري هن ڪتاب ”سچل سرمست“ ۾ درج ڪيا آهن.

تفصيل

١- راڳن جو شجرو

٢- راڳ

٣- راڳ ڌيان

٤- سرن جي ترتيب

راڳ

عشق جي قانون موجب عاشق غريب کي ڪڏهن وصال نصيب آهي ته ڪڏهن وڇوڙو. وصل واري وقت ۾ ته عاشق پنهنجي پريت ۽ پريم جا پيغام، پنهنجي پريتم اڳيان ٻاٽئي پيش ڪري ٿو سگهي. پر وڇوڙي جي ويل، جو هو ماهي بي آب وانگر پيو ٿو لڇي ۽ ڦٿڪي، ان وقت هنجو هيڻو حال، هنجي درد جون دانهون ۽ دل جا جذبا، جانب جي جوءِ تائين يا قريب جي ڪن ڪير وڃي وجهي.

"وڃي ڪو يار مهنجي کي مهنجو هي حال پهچائي
آهي اهڙي ڪا ساهيڙي پرين مهنجو ڏي پرچائي"
(ڪوجهي درازي)

سدا سدورو ڪانگل، قرهدار ڪبوتر ۽ طرز باز طوطل ته گهڻوئي دلگير عاشق کي دلبرون پيا آڻي ڏين ۽ سندس سور پنهنجي

ٻاتيءَ ٻولي ۾ وچي سندس سهڻل کي پيا سلين، پر حيواني ۽ انساني پيغام رسائي ۾ زمين آسمان جيڏو فرق آهي. تنهن ڪري پنهنجي نونهال، نازڪ خيال محبوب کي راضي ڪرڻ لاءِ ويچارو عاشق، جو پنهنجي اندر جا امنگ، نظم جي نفاست ۽ نزاڪت واري سهڻي سگهي ۾ ڏورات ڏيندڙ پيو پيوند ڪري، تنهن جي من جو مطلب اهو آهي ته اهي عاجزي واريون عريضيون ۽ سورن جا سنيها، ڪنهن سمجهدار قاصد هٿ ٿو ڏانهس موڪليان، ڏسو هو مهنجون اهي لطيف لطف ڀريون التجائون ۽ نازڪ نياپا اهڙيءَ طرح وڃي پرير کي پهچائي، جو سهڻي سڄڻ جي ساه کي سيبائين ۽ سندس پٿر دل کي پاڻي ڪري ڇڏين.

اهڙي نظمي نياپي کي باقاعده ٻرسائڻ مان شعر جي صورت ٺهجيو پوي. هاڻي اهڙي ۾ جو پيغام، جو هڪ شاعر عاشق جي جگر جو خون چٽجي ٻه ٿهي، يا سندس جليل دماغ جو دونهون چٽجي ٻه ناجائز ٿامي، جيڪڏهن ڪٿي ڪنهن اناڙي انسان جي حوالي ڪجي، ته ڇتو ته انهيءَ پيغام جو هو ڪهڙو حشر ڪندو. سچ پڇو ته رڳن کي

پرچائڻ ٻدران، اهڙو احمق ۽ ڪم فهم قاصد، پر تل پرين ٻه هوند رسائي ڇڏي. اهڙي نازڪ نياپي جو پهچائيندڙ به ته ڪو ماڻڪ، حريف ۽ ڪامل قاصد هوڻ گهرجي. ڪهن جي چواڻي ته "نياپو ته لهي لکه - پر پهچائيندڙ جو آهي قير".

اهڙي پيغام بر ۾ جيڪڏهن راڳ جون جملي خوبيون موجود آهن، ته نه رڳو اهڙي شاعر ۽ عاشق جو مجاز محبوب ۽ مخلوق اڳيان قبوليت هيٺ ٿو اچي، پر اهڙن ترانن کي راڳ جي ترازو ۾ توري تڪي ٺنوارڻ ڪري، انهن جو تيز تاثير خود قدرت کي جنبش ۾ آڻي، اهڙي شاعر ۽ عاشق تي حقيقت جا حال ۽ معرفت جا راز کوليو وجهي.

جيڪڏهن نظم جي نفاست ۽ شعر جي شعاعن ۾ ايترو تاثير ڪين هجي ها، ته حق جي طرفان جيڪي به آسماني ڪتاب لٿا آهن، يا رشين منين جيڪي به پنهنجا پيغام هن دنيا جي پردي تي ڇڏيا آهن، سي نظم يا شعر ۾ ڇو هجن ها. ڪهن ٻه ڳالهه جو قدرت ڪان وڏيڪ ڪو ڇاڙو

ڪونه آهي. حضرت محمد مصطفيٰ (صلعم) جو قول آهي ته:-

"لِلّٰهِ کُنُوزٌ تَحتَ الْعَرشِ مَفَاتِيحُهَا اَلسِنَةُ الشُعَرَاءِ"

خدا کي عرش هيٺ خزانا آهن، جن جون ڪنجيون شاعرن جون زبانون آهن.

مٿين حديث شريف ۾ عرش جو لفظ انسان جي دماغ لاءِ آيل آهي. جنهن ۾ جيڪو الاهي علم جو خزانو موجود آهي، ان جي ظاهر ڪرڻ جو اوزار زبان آهي ۽ جنهن کي مٿين حديث ۾ ڪنجي جي تشبيهه ڏني وئي آهي. انسان جي دماغ ۾ جو علمي خزانو آهي، اهو واقع زبان جي ذريعي ئي ظاهر پيو ٿئي. اهو اشارو جو خاص شاعرن جي زبان طرف ڏنو ويو آهي، ان جو مطلب آهي، ته اهو عام علم نه آهي پر اهو اونهو علم آهي، جنهن جي پروڙ شاعرن کان سواءِ عام ماڻهن کي پئجي نٿي سگهي.

هاڻي جڏهن نظم ۽ شعر جي عام قبوليت ثابت ٿي چڪي، تڏهن ان جي دورائط واسطي

۽ اهڙي برڪت پري، سهڻي سريلي، ۽ دلڪش زبان جي ضرورت آهي. اها آهي راڳ ودّيا جي جادو ڀري ۽ جا اهي پاڪ ۽ پريمي پيغام عاشقن جا معشوقن کي، معشوقن جا عاشقن کي، خالق جا خلق کي ۽ خلق جا خالق کي نهايت نفيس نموني ۾ پهچائي سگهي ٿي. راڳ ۾ اهو تاثير ڇو آهي ۽ ان جي پيدائش ۽ اصليت ڪهڙي آهي، ان بنسبت اسان اهڙو ذڪر هن ڪتاب ۾ اڳي آڻي چڪا آهيون، ته مطلق جمال جنهن کي برهم (حق) چئجي، ان ۾ ٽي چيزون ازلي ابدي موجود هيون، آهن ۽ رهنديون.

١- جمال ٢- آواز ٣- تاثير (ڏسو صفحه ٢٨)

"حسن ۽ جمال" جو ته اها مطلق هستي مطلق مرڪز آهي. "آواز" سندس خيال جي جنبش جو نتيجو آهي ۽ انهيءَ مطلق هستيءَ ۾ جو "تاثير" آهي، ان کي چئجي ٿو ڪشش ازلي يعني "عشق". مطلق هستي جي انهن ٽنهي مٿين ڄاڻايل خصوصتن کي هت حسن، راڳ ۽ عشق جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. حسن، راڳ ۽ عشق جي پاڻ ۾ اهڙي ته ازلي ابدي يڪ وجودي آهي، جو هت

ٻہ هو پاڻون جدا ٿي نٿا سگهن. هو گويا هڪ منجهان آهن، هڪ ۾ آهن، بلڪ هڪ آهن. جتي حسن آهي، اتي عشق جو نہ هوڻ ناشدني آهي؛ پر راڳ، جا انهن جي ريجهہ ۽ رهاڻ آهي، ان ريءَ ڇڙو تہ ٿئي سونهن سڃي ؟!

حقيقت ۾ انهن ٽنهي چيزن جي چرخي جي چرچ تي سنسار جو سارو چڪر چالو آهي.

هت اسان جو مطلب خاص انهيءَ ازلي ابدلي آواز سان آهي، جو انهيءَ مطلق هستيءَ جي جنبش مان نڪتو آهي ۽ هتي جدا جدا روپ ڌاري، راڳ جي مختلف نمونن ۾ نروار ٿيندو رهيو آهي. هن ٻولا اندر انسانن، حيوانن، پکين يا ونسپتن وغيره مان جيڪي بہ قسمين قسمين آلاپ ۽ آواز پيدا ٿين ٿا، سي سڀ حقيقت ۾ راڳ جي جدا جدا روپن ۾ داخل آهن. اهوئي سبب آهي جو، ڇا انسان، ڇا حيوان، ڇا پکي پکڻ ۽ ونسپتي، سڀئي راڳ تي اڪن ڇڪن آهن.

عجب تہ هي آهي، جو اهو راڳ آهي، جو ذي روح يا غير ذي روح چيزن جي طبعي عادت بہ بدلائي ڇڏي. جهڙي طرح ڏانگر جي

هي جيڪڏهن پابندي ڪئي وڃي تہ انهي سهڻن سرن جي سرائڻ لاءِ اسلام بہ ڪا خاص طرح بندش ڪا ڪئي آهي. سنهي سمجهہ سان ڏسجي پيو تہ اهي شرط بيشڪ حقي واجبي آهن. مثلا- راڳ جا لفظ شهواني (ڪامي) نموني جا نہ هجن، جن جي ٻڌڻ سان نفسانيت جي وڌڻ ۽ آتمڪ ٻل جي گهٽجڻ جو امڪان هجي. پر جيڪڏهن اينءَ نہ بہ ڪٿي هجي، تڏهن بہ ڪهڙي بہ راڳ ٻڌڻ وقت راڳيندڙ جي سهڻي صورت ڏسي يا منجهہ موهيندڙ آواز ٻڌي، ٻڌڻ واري جي دل ۾ نفساني يا شهواني خيال اچڻ نہ گهرجن ۽ نہ تہ هو پڻ جي بدران پاپ ۾ داخل آهي. ڇاڪاڻ تہ راڳ جي چوڻ ۽ ٻڌڻ جو مقصد اهو آهي تہ انسان جي دل سنسار جي سينن سنسن کان بند رهي، رب جي طرف رجوع ٿي. اهڙي صورت ۾ اسلام راڳ کي هرگز حرام يا ناجائز نٿو ڪري ۽ نڪي اهڙو ٻڌندڙ يا چوندڙ ڪو گنهگار ٿئي ٿو. اسلام اهو راڳ حرام ڪري ٿو، جهن ۾ خدا جي پيارن ۽ نيڪ انسانن جي گلا ۽ غيبت هجي. حضرت محمد مصطفيٰ (صلعم)

جي زماني ۾ ڪافر (خدا جا منڪر) شعر ۾ حضرت جن جي توهين (گلا) تيار ڪري، راڳ جي ذريعي ظاهر ڪندا وتندا هوا. انهيءَ تي قرآن شريف ۾ "الشعرا" جي صورت نازل ٿي. جنهن جو مطلب بہ اهوئي آهي تہ شعر، جو راڳ جو بنياد آهي، ان کي بدئي جي لفظ سان ياد ڪين ڪريو. نيڪ خيالن واري شعر جي ڪٿي بہ منع ڪانهي. تڏهن بہ اهڙن شعرن کي راڳ جي صورت ۾ آڻڻ جي منع وري ڪينہ هوندي.

اسلام وارن جي ڪتا آهي تہ هي روح خود فرشتن جي راڳ ڳائڻ سان هن انساني ديهي ۾ داخل ٿيو آهي. انهيءَ ڪانسواءِ اسلام جيڪڏهن راڳ حرام يا ناجائز ڪري ها تہ قرائت سان، جنهن جي معنيٰ آهي خوش الحاني يا سُر، نماز يا قرآن شريف پڙهڻ جو جائز رکي ها. مسلمانن کي هي خاص حڪم آهي تہ نماز ۽ قرآن شريف جيترو مٺي سر ۽ وڻندڙ آلاپ سان پڙهيا ويندا اوترو پڙهندڙ کي ثواب ملندو.

ڪڙي دفع شيخ سعدي صاحب ڪهن مسلمان

کي اڻ وڻندڙ آواز سان قرآن شريف پڙهندي ڏٺو. تهن تي ٿو ويجهو وڃي چويس.

"اگر قرآن بدين نمط خواني
ببري رونق مسلماني"

جيڪڏهن انهيءَ نموني تو قرآن شريف پڙهيو تہ گويا مسلماني جي رونق جو خاتمو ڪئي.

قرآن شريف خود سارو نظم آهي. نظم ۽ شعر جو سر ڪانسواءِ پڙهڻ بي سود آهي.

جيڪڏهن راڳ اسلام ۾ قطع حرام يا ناجائز هجي ها تہ چشتي طريقو، جنهن ۾ رڳو راڳ کي ئي محبوب سان ملڻ جو ذريعو ثابت ڪيو اٿن، اسلام جو جز ڪينہ ڪوٺائي ها ۽ اسلام ان کي پنهنجي دائري اندر ڪينہ داخل ڪري ها. ڪهن بہ اسلام جي نيڪ عالم کي چشتي طريقي جي حقيقي رهبرن جي شڪايت ڪندي ڪين ڏٺم. هندستان ۾ انهيءَ سلسلي جو پير طريقت (طريقي جو وڏو) خواجہ **معين الدين** چشتي آهي، جنهن جي مزار شريف اجمير ۾ آهي.

عادت آهي ڏنگڻ. مگر مرلي جو آواز هنجي طبع تي اهڙو ته اثر پيدا ڪري ٿو وجهي، جو انهيءَ اند ۾ هو پنهنجي طبعي عادت وساري، مرلي اڳيان ڦڻ ڪڍيو پيو ڦوڪون ڏئي. هر هر اڏڻ پيو ڪر کڻي ڪڏي ٽپي، ڄڻ ته جهولي ۾ پيو ٿو جهولي. انسان سان جو ازلي وير ٿو اُنس سو صفا ڀلجيو وڃيس، بلڪ انهيءَ انسان اڳيان ڪنڌ نايو پيو نياز ڪري. هرڻ جهڙي ڏاهڙ جانور جي ڪن تي جڏهن راڳ جا رسيلا سر رسن ٿا، تڏهن سندس اها ڏاهه واري عادت اڏڻ تي رفو چڪر ٿي وڃي، جيئن گهڻن مثيان ڏٺو. هي ازلي آواز ڪيس اهڙو ته مگهن مست بڻائي ڇڏي، جو هو اڏڻ پيو پانڻي ته مان محبت جي ميدان ۾ بيٺو آهيان. مهنجو ڪالو ڪٽي ڪير. سچ پچ اهو راڳ ئي آهي، جو ڳائڻ ۽ ٻڌڻ سان، ڇا حيوان، ڇا انسان جي قلب تان اها ڪلفت جي ڪٽر ڪاٽيو ڇڏي. اهو رڳو سام وارن تي بلڪ ٻي جان جنسن تي به راڳ جو عجيب اثر پوي ٿو.

هڪ لڳا ڏان حسين هڪ پهاڙ تي نهايت

راڳ جي لفظ جي جا اصل معنيٰ آهي "جزبو دل" انجو اثر جيڪڏهن ڏسڻو هجي ته انهيءَ اجمير واري چشتي دربار ۾ ڏسجي، جتي ڪيتري عالم، ڪيتري مولوي، ڪيتري پنڊت راڳ جي رڳو پڙلاءِ پسڻ سان حال کان بي حال ٿيو وڃن. اهو انسان نه هوندو جنهن جي اکين مان آب جاري نه هوندو. مطلب ته جهڙي راڳ جي معنيٰ "دل جو جذبو آهي" اهڙوئي منجهس تاثير آهي.

صوفي طريقي ۾ راڳ جي رچنا پڻ چشتي طريقي جي دوران ٿي آهي. سچل سرمست ۾ به اهو صوفيانو رنگ چشتي طريقي جي ذريع ظاهر ٿيو آهي. نه ته سندس وڏا ظاهر باطن متشرع ۽ قادري طريقي جا پابند ٿي گذريا آهن.

صوفيانه راڳ جو جسم بلڪل سادي ۽ سادي لباس ۾ ملبوس آهي. جنهن مان حقيقت جي حال محرمن کي ته ڇڏيو پر عام خلق به ڪام جو مزو يا نفسانيت جو حظ حاصل ڪري نٿي سگهي. انهيءَ صوفيانه سادي راڳ ۾ اهڙو ته ڪو اثر آهي، جو انجي ٻڌڻ سان انسان جو خيال ئي ٿيو پنهنجي اصليت طرف ڇڪجيو وڃي ۽

ڪومل آواز سان ويٺي ڳاتو. ڳائڻ وقت اتي ڪو ٻيو ساز موجود ڪونه هيس. تنهن ڪري ڪيس پٿر سان تار وڄڻي پئي. تار وڄندي وڄندي انهيءَ پٿر تي سرءُ تار ۽ سندس آلاپ جو اهڙو ته تاثير ٿيو، جو اهو پٿر پکهري پاڻي ٿي پيو. مطلب ته راڳ جو اثر ڪائنات جي ڪڻي ڪڻي تي آهي. انهيءَ آواز کان هي پولار هڪ پل به خالي ڪينهي.

دل کي، جو هر مذهب ۽ ڌرم ۾ خدا جو گهر ڪري مڃين ٿا، ان تي جيڪو هن راڳ جو اثر پوي ٿو، ان جي شاهدي هرڪو انسان، جو صاحب دل آهي، ڏئي سگهي ٿو. انهيءَ مان صاف ثابت آهي ته هرڪ انسان ۽ انجو مذهب قدرت جي خيالي مگر مان هن نڪتل چيز جا منڪر ڪين آهن، بلڪ ضرور قائل آهن.

عام فهم آهي ته راڳ جي رستي ۾ جيڪڏهن ڪهن مذهب جي ڪا رڪاوٽ آهي ته اُهو آهي اسلام. پر مونکي جو ڪجهه آزاد خيال اسلام جي عالمن کان معلوم ٿيو آهي، سو هي آهي ته اها بندش قطعي ڪين آهي بلڪ شرطي آهي. انهيءَ جو اهو مطلب آهي ته ڪي شرط آهن، جن

طبيعت ۾ گويا بجاءِ جا پڙڏا پيا اٿن. اندر ۾ اهڙا ته امنگ پيا جاڳن جو ماڻهو مست ۽ مدهوش ٿيو نانگ وانگر ناڪو ٿيو بيٺو نچي. اهڙن سادن، پر من موهيندڙن قدرتي آلاپن، حضرت موسيٰ پيغمبر کي به هيڪر حيرت ۾ وڌو آهي. جن آلاپن جي آلاپڻ سان موسيٰ منجهان "موسيٰقي" موسوقي نالو انهيءَ علم تي پيو آهي. (ڏسو صفحو)

مطلب ته دنيا جا رشي ۽ مني، پيغمبر ۽ اوتار گهڻو يا ٿورو، وقت جي لحاظ تي هن الاهي آواز جا قائل پئي رهيا آهن. خاص طرح هندن جي ڌرمي پاڪ ڪتابن ته پرماتما، يا ان جي ديوتائن جي پرستش ۽ پوڄا جو حڪم راڳ جي دوارا ڏنو آهي. "سام ويد" ته راڳ ودّيا جو هڪ مکيه مرڪز آهي. انهيءَ مان ثابت آهي ته راڳ هندو ڌرم جو هڪ مکيه جز آهي. اهوئي سبب آهي، جو راڳ جو بنياد عاليٰ پيماني ۽ پڪي پائي تي هندو ڌرم کان وڌيڪ ڪهن به ٻي مذهب ۾ نظر نٿو اچي. راڳ جي اصليت، راڳ جي شناس ۽ راڳ جي قدرداني، ٻي ڪهن به هندن بهتر صورت ۾ ملي نه ٿي سگهي.

ڏسو صفحو ٣٤ (ست ٧)

مٿي اسان راڳ جو ذاتي ظهور و مطلق سمجهي جي انهيءَ ازلي آواز مان ثابت ڪيو آهي. پر هندن جي ڌرمي پستڪن ۾ آيل آهي ته راڳ جي صفاتي ظهوري جي ساڃهه شو مهراج جي ڏڪڏڪيءَ جي آواز مان حاصل ٿي آهي.

چون ٿا ته انهيءَ ڏڪڏڪيءَ جي وڄائڻ مان ڇهن قسمن جا آواز نڪرڻ ۾ آيا، جن کي ديوتائن جون صورتون ڏئي مٿن ڇهه مختلف نالا ڏنا ويا. انهن راڳن کي وري ڇهن وقتن ۾ ورهايو ويو. ايئن ته ڏينهن ۽ رات اٺن پهرن ۾ ورهايل آهي ۽ هرهڪ پهر ٽن ٽن ساعتن جو آهي. پر راڳ وديا جي وديارٿين ڏينهن رات کي ڇهن ڀاڱن ۾ ورهائي، هرهڪ راڳ کي چئن چئن ڪلاڪن جو وقفو ڏنو آهي. انهيءَ جو هڪ هي به مطلب لکن ٿا ته هرهڪ راڳ جو ديوتا، پنهنجو آواز پنهنجي مقرر ڪيل وقت تي ڪڍڻ لاءِ منتظر رهي ٿو. تنهن ڪري ڳائڻ واري تي به انهيءَ راڳ جي ديوتا جو تڏهن توجهه پوندو ۽ ڪيس آسيسون ملنديون، جڏهن اهو ديوتا ان وقت حاضر هوندو.

گرو نانڪ صاحب به راڳ جي پوري وقت ۽ شد ڪري ڳائڻ تي روشني وڌي آهي. سندن فرمائڻ هو ته، راڳن يا راڳڻين جي ميلاوت، راڳ يا راڳڻين جي اصلوڪي شڪل ڪاري ٿي ڇڏي. ڪتابي ڪٿا آهي ته هيڪر گرو صاحب جن پنهنجي آتمڪ بل ۽ ڪشف دواران راڳن کي نهايت بدرنگي، ڏنگي ڇڙي ۽ قبيح صورت ۾ ڏٺو. گرو صاحب جن جي پڇڻ تي هنن فرياد ڪئي ته مختلف راڳن جي ملائي ڳائڻ جو هي نتيجو آهي، جو ڌڙ هڪڙي جو ٿا ڏسو ته مٿانس سسي ٻي جي سلاڙهيل آهي. هڪڙي جو نڪ ٻي ۾ ڦنبيل آهي ته ٽنگون وري ٽئين جون آهن. اهڙي طرح اسان جو هي برو حال ٿيو آهي. تنهن ڪري گرو صاحب جن هرهڪ راڳ کي وقت سر شد ڪري ڳائڻ جو سخت حڪم ڏنو آهي. بي شناس جو راڳ ڳائڻ به ساڳيءَ طرح پن جي بدران پاپ ۾ داخل آهي. ڇاڪاڻ ته هو به گويا راڳ يا راڳڻيءَ جو منهن ڇهو ٿو ڏئي، ته ڪمر ڪبي، مٿ روندا ٿو رکيس، ته نڪ نهٽ ڇٽ. پوءِ چئو ته جيڪو ديوتائن جون تصويرون اين

پيو ڇٽيندو ته آسيسون ۾ انهن کان اوتريون لهڻائين.

انهن راڳن مان ڪن جا وقت سندن تاثير موجب ۾ مقرر ڪيل آهن، جهڙيءَ طرح ميگهه راڳ جو وقت ٽاڪ منجهند جو آهي. انهيءَ جو اهو مطلب آهي ته منجهند جي وقت گرمي جو اثر گهڻو ٿئي ٿو. تهن ڪري انهيءَ وقت ڇانوَ، ٿڌڙ ۽ پاڻيءَ جي ضرورت ٿئي ٿي. اهي مڙيئي سڀ ڳالهيون ميگهه راڳ جي طبيعت ۾ موجود آهن، جن کي ياد ڪرڻ سان هر طرف کان بادل وسڻ جا ويس ڪيو، برتر ڀاريو چڙهن. پاڻاريون ڀلر سان پر ڪري ديس، پرديس ٺهه ٺپه ٺاريو ڇڏين. انهيءَ کان سواءِ انهن راڳن جا تاثير هڪ ٻئي جي اختلاف ۾ پڻ آهن. جهڙيءَ طرح ديپڪ ۾ تاثير آهي باهه جو، ته انجي ابتڙ ميگهه ۾ تاثير آهي پاڻيءَ جي برسائڻ جو.

لکڻ وارا لکي ويا آهن ته هڪ ڀيري بيجو باوري بادشاهه جي حڪم موجب لاچار ٿي ديپڪ راڳ ڳاتو. ڳائڻ وارو ته واقع هيو ڳائڻ وديا جو ڪٿيءُ سو ڳائڻ جي ويرم هوئي، جو سندس سريرَ ۾ اچي

آتش جا اُلا ايريا. ويچارو بيجو باورو ششدر ٿي پيو. اڳيان هڪ ٻئي ڳائڻ وديا جي امت عورت ڏٺائين. سا سهي ڪري ٿي پڇيس ته "اڙي" ميگهه راڳ ڪونه اچئي؟ بيجو جواب ڏنس ته نه. تهن تي انهيءَ ٻئي ڪيس اتي ئي ميگهه راڳ ڳائڻ شروع ڪيو، خبر تڏهن پئي جو سارنگ سنگاسن تي نظر آيو. ويرم ۾ وسڻ جو وسڪارو ٿي ويو، جنهن بيجو باوري جي وجود ۾ ديپڪ ديوتا جو تاثير ٿڌو ڪري ڇڏيو ۽ ڪيس نئون اپ ڏاري ڇڏيائين.

مٿين ذڪر موجب اهي ڇهئي راڳ نه رڳو ڏينهن رات جي وقتن ۾ ورهايل آهن، پر سال جي موسمن ۾ پڻ تقسيم ڪيل آهن ۽ هر هڪ راڳ جي، سال ۾ ٻه ٻه مهينا حڪومت قائم رکي وئي آهي.

ڇهه مکيه راڳ ۽ انهن جا وقت

۱- ڀيروُ راڳ ۴ بجي صبح کان ۸ بجي صبح تائين
۲- هنڊول " ۸ " " " ۱۲ " منجهند "
۳- ميگهه " ۱۲ " منجهند " ۴ " شام "
۴- سري " ۴ " شام " ۸ " " "
۵- ديپڪ " ۸ " " " ۱۲ " رات "
۶- مالڪوس " ۱۲ " رات " ۴ " صبح "

راڳ ڏيان

۱- ڀيروُ راڳ

ڀيروُ راڳ جي شڪل شنڪر ڀڳوان وانگر سفيد آهي. ڳلي ۾ کوپرن جي مالها پيل اٿس. ڳچيءَ جي چوڌاري نانگ ويڙهيل اٿس، جو سدائي پيو جهولي. ڀيروُ راڳ کي گنگا جي پرڪهت ڏيڻ وقت شنڪر ڀڳوان پهريون آلاپيو آهي. ڀيروُ جي ڳائڻ جو وقت ۴ بجي صبح کان ۸ بجي تائين آهي. ڀيروُ کي پنج استريون آهن، جن کي راڳڙيون ڪري لکن ٿا ۽ اٺ پٽ اٿس.

ڀيروُ جون ۵ استريون

۱. ڀيروي ۲. ڀيراري ۳. مڌماڌوي ۴. سنڌوي ۵. بنگالي.

ڀيروُ جا اٺ پٽ

۱. هرکر ۲. تلڪ (تلنگر) ۳. پوريا ڌناسري ۴. ماڌو ۵. سوهو ۶. بال اينه ۷. مڌو ۸. للت پنچم.

ڀيروُ جي پٽن جون ۸ استريون

۱. بنگالي بلاولي ۲. سورٺ ۳. ڪنڀاري ۴. سوها ۵. اڏائي ۶. بل ڪجري ۷. پٽ مجيري ۸. توڙي

۲- هنڊول راڳ

هنڊول جي مٽي تي مٽين جو مٽڪ آهي. وستر ميٽائي رنگ جا اٿس. هنکي سوني جهڙي ڪرانتي آهي. سندس شڪل ڪامديو جهڙي آهي. هنڊول جي چوگرد هميشه سکيون بيٺيون آهن، جي هردم سندس هندورو پيون لوڏين. هن راڳ جي ڳائڻ جو وقت ۸ بجي کان ۱۲ بجي منجهند تائين آهي.

هنڊول جون ۵ استريون (راڳڙيون)

۱. رامڪلي ۲. ديوساک ۳. للت ۴. بلاول ۵. تانسيني پٽ مجيري.

هنڊول جا ۸ پٽ

۱. چندر بنب ۲. منگل ۳. شوڀا ۴. آنند ۵. ونود (بنود)

هندول جي پٽن جون ۸ استريون

۱. ليلاوتي ۲. ڪمپروي (ڪروي) ۳. ڄيٺي ۴. پوربي ۵. پراوتي (ٻاروتي) ۶. ٽروپٽي ۷. ديوگري ۸. سرسوتي.

۳- ميگهه راڳ

ميگهه راڳ جي مٿي تي سندر تاج زيور آهي. هو پنهنجي آستان پوڻ ۾ تمام وڏي پيڪي ۽ ڏنت سان ويٺو آهي. سندس بدن شام رنگ آهي. هٿ ۾ تلوار اٿس. هر وقت ٻارن سان ريجهيو ويٺو آهي. گلن ڦلن ۽ گلزارن جي وچ ۾ هميشه ويٺو مزا ماڻي. سندس ڪٻي هٿ کان سندس استريون ڪيس شوپا ڏئي رهيون آهن ۽ جي دمدم ويٺيون ناد وڃائين. ميگهه جو روزانه ڳائڻ جو وقت ڏاک منجهند سخت تپت ۾ آهي. ساوڻ جي موسم يا مينهن جي مند ۾ ته هن راڳ جي ڳائڻ جي بلڪل ضرورت ئي ٿي.

ميگهه راڳ جون ۵ استريون (راڳڻيون)

۱. ٽنڪ ۲. ملهار ۳. گجري ۴. ڀوپالي ۵. ديس ڪار

ميگهه جا ان پٽ

۱. سارنگ ۲. جلڌر ۳. نٽ نارائڻ ۴. شنڪر ڀرڻ

۵. ڪلياڻ ۶. گجڌر ۷. گند اهار ۸. شهانو ڪانڙو.

ميگهه جي پٽن جون ۸ استريون

۱. نٽ ڪانڙا ۲. گواڌي (گاوڌي) ۳ ڪدمناق ۴. ٻهاري ۵. مالجهه ۶. پرج ۷. نٽ مجري ۸. شڌ ناٿ.

۴- سري راڳ

سري راڳ ڪامديو جي شڪل هڪ نئون جوان آهي. سندس پوشاڪ ڳاڙهي ۽ اڇي رنگ جي آهي. مٿي تي جواهردار مٽڪ ۽ ڳلي ۾ مٺين جو هار اٿس. سندس هٿ ۾ ڪنول گل جي ڏانڊي آهي. سندس هڪ ڏهي استري ساٿس گڏ سنگاسن تي ويٺل آهي. هنجي ڪهي پاسي هميشه راڳيندڙ ويٺا راڳ ڳائن. سري راڳ جي ڳائڻ جو وقت ۴ بجي پيشن کان ۸ بجي شام تائين آهي.

سري راڳ جون ۵ استريون

۱. مالسري ۲. آشاوري ۳. ڌناسري ۴. بسنت ۵. مارو.

سري راڳ جا پٽ

۱. سنڌو ۲. مالوا ۳. گور (گواور) ۴. گڻ ساگر

٥. ڪونين (ڪڪمبا) ٦. ڪنبير ٧. شنڪرا (شنڪرو) ٨. ڀاڪرا

سري راڳ جي پٽن جون ٨ استريون

١. وجيتا ٢. ديا ولتي ٣. ڪبنيا ٤. سنهي ٥. سروا ٦. ڪيما ٧. ششي ريکا (ششورکا) ٨. سداستي.

٥ـ ديپڪ راڳ

ديپڪ جي اصلي معنيٰ آهي ڏيو، ديپڪ جي شڪل اهڙي آهي جهڙي چنڊ جي. ديپڪ جون استريون هميشه سندس پويان ويٺل آهن. سندس مڙئي استريون لعل رنگ جون آهن. ديپڪ جي پوشاڪ ڳاڙهي آهي. وار تمام ننڍا اٿس. ڳلي ۾ موتين جي سندر مالها پيل اٿس. جيئن ڀنور گلن جو واس وٺي مست ٿيندو آهي، تيئن هي به پنهنجين زالن جو حسن ڏسي مکڻ ۾ مست رهندو آهي. راڳ وديا جي وديارٿين جي وارتا آهي ته ديپڪ هڪ پکيءَ جو نالو آهي، جو جڏهن اهي ديپڪ راڳ جا آلاپ آلاپيندو آهي، تڏهن سندس آکيري کي اچي باهه لڳندي آهي؛ جنهن جي تاءُ سبب جيڪي انهيءَ آکيري ۾ آنا هوندا آهن، سي ڦٽي پوندا آهن ۽ ديپڪ جا ٻچا انهن مان پنهنجو پرواز

آسمان طرف ڪندا آهن. هن راڳ جو اهڙو ته تاثير آهي جو شڪ ڳائڻ سان، ڳائڻ واري جي بدن کي اچي باهه ٿي لڳي. جنهن جو ذڪر مٿي صفحه ٣١٨ ۾ آيل آهي.

والله عالم بصواب

(سچ جي خبر خدا کي)

ديپڪ راڳ جون ٥ استريون (راڳڻيون)

١. ديسي ٢. سانوت ڪامودي ٣. شڪ نٽ (نٽ مهروا) ٤. ڪيداري (ڪيدارو) ٥. ڪانرو.

ديپڪ جا ٨ پٽ

١. ڪونتل (ڪونتلا) ٢. ڪمل ٣. ڪالنگرو ٤. چمپڪ ٥. ڪسوم (ڪسومب) ٦. رام ٧. رهيل (لهيل) ٨. همبال (همال).

ديپڪ جي پٽن جون ٨ استريون

١. منگل گجري (بنگال گجري) ٢. ججاولتي ٣. مال گجري ٤. ڀوپالي ٥. منوهاري ٦. اهري ٧. ايمني ٨. همبير.

٦ـ مالڪوس راڳ

مالڪوس جي شڪل تمام پيارڪ آهي. سندس رنگ ڳوڙهو ڳاڙهو رت جهڙو آهي. مالڪوس قوي هيڪل (طاقتوارو) مرد آهي. سندس

لباس ڪارو آهي. هو وٽ هيٺان پنهنجي معشوق
پيروي جي عشق ۾ بيٺو ڪيائي.

مالڪوس جون ٥ استريون راڳڻيون

١- ٽوري ٢- گوري ٣- گل ڪلي ٤- کنڀاوتي
(کماچ) ٥- ڪوڪوبا.

مالڪوس جا ٨ پٽ

١- مارو ٢- ميوار ٣- ٻرهنس (ٻڌنس) ٤- پرٻل
٥- چندرڪ ٦- نند ٧- ڀون ور ٨- ڪوکر.

مالڪوس جي پٽن جون ٨ استريون

١. شڌ ڌناسري ٢- جيٽ مالسري ٣- جيٽ سري
٤- سوگري ٥- درڳا ٦- ديوگنداري ٧- ڀيم پلاسي
٨- ڪمودي.